

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ РИНКУ І ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ»

**СЕЛЕКТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
РОЗВИТКУ ТОВАРНИХ РИНКІВ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

**за редакцією академіка НАН України Буркинського Б.В. та
д.е.н. Нікішиної О.В.**

Одеса
2023

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Буркинський Борис Володимирович, Нікішина Оксана Володимирівна, Тараканов Микола Леонідович, Лисюк Володимир Митрофанович, Щербак Анатолій Васильович, Антонюк Павло Олегович, Лозова Тетяна Петрівна, Крамський Сергій Олександрович, Бочкарьов Денис Олександрович, Зеркіна Оксана Олександрівна, Чеботарьова Наталія Йосипівна, Тернавський Антон Ігорович

Рецензенти:

Т. А. Кулаковська, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки промисловості Одеського національного технологічного університету

О. І. Лайко, доктор економічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України»

М.А. Окландер, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу Інституту економіки та менеджменту Національного університету «Одеська політехніка»

Рекомендовано до друку Вченою Радою ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України», протокол № 2 від 30 січня 2023 р.

С 29 **Селективне** регулювання розвитку товарних ринків: теорія та практика / [Буркинський Б.В. та ін.] ; за ред. Б.В. Буркинського Б.В. та О.В. Нікішиної ; НАН України, ДУ «Ін-т. ринку і екон.-екол. дослідж. НАН України». – Одеса : ДУ ІРЕЕД НАНУ, 2023. – 267 с.

ISBN 978-617-14-0055-9

У монографії висвітлено теоретичні та прикладні засади селективного регулювання розвитку товарних ринків. Обґрунтовано теоретико-методичний базис селективного регулювання систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності, запропоновано концепцію та визначено об'єкти селективного регулювання товарних ринків. Розроблено методологію селективного регулювання систем суміжних ринків в умовах повоєнного відновлення економіки, визначено особливості інструментів державного маркетингу в ринковому вимірі. Обґрунтовано селективний підхід до регулювання розвитку локальних ринків товарів першої необхідності. Розвинуто науково-прикладні засади селективного регулювання взаємовідносин торговельного та суміжних секторів товарних ринків. З урахуванням європейського досвіду, визначено шляхи вдосконалення селективного регулювання роздрібної торгівлі в Україні. На підставі проведених емпіричних досліджень обґрунтовано стратегічні пріоритети та адаптивні механізми селективного регулювання розвитку товарних ринків (на прикладі агропродовольчих) в контексті формування подовжених ланцюгів доданої вартості для забезпечення національної продовольчої безпеки.

Монографія розрахована на фахівців органів влади різних рівнів, представників профільних інституцій, підприємців, учених, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, усіх зацікавлених питаннями регулювання розвитку товарних ринків.

УДК 338.24:[339.1:330.12

ISBN 978-617-14-0055-9

©Б.В. Буркинський, О.В. Нікішина.

М.Л. Тараканов «та ін.», 2023

© Національна академія наук України, 2023

© Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України, 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	6
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СЕЛЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ТОВАРНИХ РИНКІВ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ.....	10
1.1. Іманентні характеристики селективного регулювання розвитку систем товарних ринків	10
1.2. Об'єкти селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків.....	22
1.3. Теоретичні аспекти стійкості функціонування та стійкості розвитку ринкових систем.....	42
1.4. Система принципів та методологія селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків в умовах повоєнного відновлення економіки	51
1.5. Механізми та інструменти державного маркетингу, як складова селективного регулювання розвитку товарних ринків в умовах нестабільності	74
Висновки до розділу 1	88
Література до розділу 1.....	94
2. НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ СЕЛЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ТОРГОВЕЛЬНОГО ТА СУМІЖНИХ СЕКТОРІВ ТОВАРНИХ РИНКІВ.....	102
2.1. Селективний підхід до регулювання розвитку локальних ринків товарів першої необхідності.....	102
2.2. Тенденції розвитку та інституціональні механізми регулювання роздрібної торгівлі у країнах Європи.....	115
2.3. Державне регулювання взаємовідносин роздрібних торговельних мереж з товаровиробникам на основі європейського досвіду.....	123
2.4. Проблеми розвитку та шляхи вдосконалення регулювання роздрібної торгівлі в Україні на основі селективного підходу.....	136
Висновки до розділу 2	156
Література до розділу 2.....	159

3. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ТОВАРНИХ РИНКІВ (НА ПРИКЛАДІ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ) В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	162
3.1. Активізація діяльності переробного сектору в системі вертикаль-но суміжних молочних ринків України.....	162
3.2. Тенденції, проблеми та пріоритети розвитку вітчизняного ринку м'яса та м'ясних продуктів в умовах повоєнного відновлення еконо-міки.....	188
3.3. Вдосконалення механізмів селективного регулювання ринку м'яса та м'ясних продуктів у контексті забезпечення продовольчої безпеки держави.....	216
3.4. Тенденції та стратегічні пріоритети розвитку українського ринку яєць та яєчних продуктів у повоєнний період	232
Висновки до розділу 3	244
Література до розділу 3.....	249
Післямова.....	255
Глосарій.....	258
Додатки.....	260

Перелік скорочень:

- БКП** – борошномельно-круп'яна продукція;
- ВРХ** – велика рогата худоба;
- ДВ** – додана вартість;
- ЕКА** – експортно-кредитне агентство;
- ОЕСР** – Організація економічного співробітництва та розвитку;
- ПБ** – продовольча безпека;
- РММП** - ринок м'яса та м'ясної продукції;
- СГП** – сільськогосподарські підприємства;
- СР** – селективне регулювання;
- ФАО** – продовольча та сільськогосподарська організація ООН;
- ФОП** – фізична особа – підприємець;
- ХХБВ** – хліб та хлібобулочні вироби;
- ЦСР** – Цілі сталого розвитку;
- SCI** – Supply Chain Initiative, Ініціатива ланцюгів постачання;
- УТР** – Unfair trading practices, недобросовісні торгові практики;
- ВВВ**–Better Business Bureau (саморегулівна організація).

ПЕРЕДМОВА

В умовах існуючих диспропорцій розвитку національних товарних ринків, зокрема, між виробництвом і споживанням, міжсекторним розподілом доданої вартості, сировинним характером вітчизняного експорту та імпорту переробних товарів тощо, постає необхідність у впровадженні механізмів, заходів та інструментів селективного регулювання (далі – *СР*) вертикально суміжних товарних ринків, що дозволяють ефективно використовувати ресурсний потенціал національної економіки в умовах нестабільності.

Сьогодні товарна структура експорту України має сировинну спрямованість, у 2021 р. питома вага зернових культур склала 18,1 %, чорних металів – 20,5 %. Водночас у структурі імпорту домінують товари з високою доданою вартістю (частка машин, обладнання й механізмів у 2021 р. досягла 19,5 %, продукції хімічної промисловості – 13,4 %), також значною є частка готових харчових продуктів (4,9 %), для виробництва яких Україна має власний ресурсний потенціал. У системах товарних ринків поглиблюються цінові різниці між експортними та імпортними цінами товарів (наприклад, для групи зернових культур рівень імпортних цін перевищує величину цін експорту в середньому в 7 разів, для хлібопродуктів тривалого зберігання – в 2 рази), відбувається перерозподіл доданої вартості на користь іноземних країн.

Наслідком відсутності збалансованої політики імпортозаміщення є перманентне зростання частки продажу імпортних продовольчих товарів через роздрібну торговельну мережу України, яка є одним із індикаторів національної продовольчої безпеки. Величина даного індикатору за деякими товарними групами перевищує критичний рівень 25 % (оптимальний рівень складає 12 %), передусім, за групами фруктово-ягідних консервів (46,9 %), овочів та фруктів (38,3 %), макаронних виробів (27,1 %), що свідчить про активізацію погроз продовольчій безпеці держави та неефективне використання ресурсного потенціалу національної економіки. В таких умовах актуалізується необхідність зміни управлінських підходів і технологій у напрямі застосування інструментів селективного (точкового) регулювання в системах вертикально суміжних товарних ринків.

В умовах нестабільності традиційні методи та інструменти регулювання економічних систем є неефективними. Непрогнозовані зміни в зовнішньому середовищі спонукають до розробки нових механізмів і заходів *СР* функціонування і розвитку систем вертикально суміжних то-

варних ринків на основі адаптивного та маркетингового підходів. Для впровадження державної селективної політики пропонується застосувати нові управлінські технології, що отримали поширення у розвинутих країнах, зокрема, маркетингове державне управління. Державний маркетинг має адаптивний характер, враховує зміни внутрішнього і зовнішнього середовища товарних ринків і пристосовує до них процеси реалізації селективної політики, що має важливе значення в сучасних умовах економічної нестабільності. Впровадження інструментів державного маркетингу дозволяє модернізувати механізми державного селективного впливу на ринкові процеси відтворення та підвищити їх ефективність.

Питанням розвитку товарних ринків присвятили свої роботи багато іноземних і вітчизняних вчених, зокрема, О. Амоша, О.Афанасьєва, Н. Ансоф, В. Геєць, Р. Гудвин, Дж. Кейнс, М. Кондратьєв, В. Ляшенко, С. Мочерний, Г. Мюрдаль, Ф. Перру, У. Ростоу, В. Сіденко, П. Самуельсон, Я. Тінберген, А. Чухно, Й. Шумпетер та інші. Проблемам управління та регулювання товарних ринків у системі національної економіки присвятили свої праці О. Величко, Ю. Губені, Ф. Котлер, В. Кучеренко, К. Ланкастер, О. Новосьолов, В. Осипов, Т. Осташко, І. Савенко, П. Саблук, В. Точилін, Е. Чемберлен, М. Чухрай та інші науковці.

У працях перелічених авторів в якості головного об'єкту управління, як правило, виступають окремі сектори (галузі) економіки або одиничні товарні ринки, що не дозволяє всебічно дослідити множину складних економічних відносин і зв'язків між секторами (сировинним, переробним, інфраструктурним, споживчим) і вертикально суміжними ринками системи. Важливою умовою підвищення ступеню стабілізуючого впливу регуляторних заходів держави на ринкові процеси відтворення є розширення об'єкту регулювання із окремих секторів економіки або одиничних товарних ринків до системи вертикально суміжних ринків. Такий підхід є важливим з точки зору розробки та впровадження регуляторних заходів держави, що здійснюють не одиничний, а системний збалансований вплив на розвиток усіх суміжних ринків, забезпечують більш об'єктивний перерозподіл доданої вартості між секторами і суміжними ринками.

Теоретичні основи функціонування суміжних ринків у системі національної економіки знайшли відображення в працях Ю. Боровик, В. Лагутіна, А. Герасименко, Р. Баак, Ю. Камеке, Г. Нормана, Д. Шепінгтона, Г. Брунекріфта, П. Рея, Ж. Тіроля та інших вітчизняних й іноземних учених. Водночас невирішеними залишаються питання ви-

значення меж і структурних елементів вертикально суміжних товарних ринків на теоретичному та прикладному рівнях, а також механізмів і важелів забезпечення збалансованого розвитку всіх складових цієї системи.

Маркетинговий підхід в контексті розвитку теорії та механізмів державного управління розглянуто в роботах О. Агаркова, М. Белявцева, А. Друговва, М. Окландера, М. Портера, К. Романенко, Є. Ромата, В. Щербаня та ін. вітчизняних й іноземних дослідників. Головна теза, покладена М. Портером в основу концепції державного маркетингу, полягає в тому, що «перспективні конкуренти переваги створюються не ззовні, а на внутрішніх ринках, відповідно, державний маркетинг потрібен, перш за все, усередині країни для досягнення його основної мети – забезпечення конкурентоспроможності країни та окремих галузей її господарства». Така позиція набуває особливої актуальності в сучасних умовах економічної нестабільності, коли виникає необхідність застосування нових адаптивних інструментів державного управління національними товарними ринками.

Державний маркетинг має адаптивний характер, тобто здатність передбачати зміни внутрішнього та зовнішнього середовища ринку й пристосовувати до них процеси реалізації економічної політики. Адаптивні інструменти державного маркетингу успішно застосовуються іноземними державами, зокрема, ЄС, Канадою, Австралією в напрямі селективної підтримки (фінансової, інформаційної, збутової та ін.) вітчизняних експортерів продукції з високою доданою вартістю, що дозволяє їм максимально повно реалізовувати ресурсний потенціал внутрішніх ринків товарів і послуг.

Інтеграція комплексу інструментів державного маркетингу в систему механізмів і заходів селективного регулювання розвитку товарних ринків в Україні потребує їх адаптації у відповідності до особливостей певних ринків та українських реалій. Існуючі наукові розробки стосовно маркетингової складової державного управління, в основному, мають теоретичну спрямованість, визначають сутність маркетингової парадигми державного управління, мету, завдання та інструменти державного маркетингу без конкретизації сфер (ринків) та умов їх застосування. Відповідно, виникає необхідність у прикладних розробках за напрямом державного маркетингу, як складової селективного регулювання розвитку національних товарних ринків.

Актуальність та невирішеність перелічених проблем на теоретичному, методологічному та прикладному рівнях обумовила необхідність

проведення нових досліджень у напрямі селективного регулювання систем товарних ринків.

Метою роботи є обґрунтування теоретико-методичних засад селективного регулювання систем товарних ринків в умовах нестабільності, науково-прикладних основ селективного регулювання взаємовідносин торговельного та суміжних секторів товарних ринків, стратегічних пріоритетів та механізмів СР товарних ринків (на прикладі агропродовольчих) в умовах повоєнного відновлення національної економіки.

Відповідний внесок авторів монографії наступний:

Буркинський Борис Володимирович, акад. НАН України, д.е.н., проф. – підрозділи 1.2, 1.3, 3.2, 3.3, післямова, загальна редакція;

Нікішина Оксана Володимирівна, д.е.н., с.н.с. – передмова, розділ 1, підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, загальна редакція.

Тараканов Микола Леонідович, к.е.н., с.н.с. – підрозділи 1.5, 3.1, 3.4.

Лисюк Володимир Митрофанович, д.е.н., проф. – підрозділ 2.1.

Щербак Анатолій Васильович, к.е.н. – підрозділи 2.2, 2.3, 2.4.

Антонюк Павло Олегович, к.е.н. – підрозділи 3.2, 3.3.

Лозова Тетяна Петрівна, к.е.н. – підрозділ 2.1.

Крамський Сергій Олександрович, к.т.н, доц. – підрозділ 3.4.

Бочкарьов Денис Олександрович, к.е.н. – підрозділ 3.1.

Зеркіна Оксана Олександрівна – підрозділи 1.1, 1.5.

Чеботарьова Наталія Йосипівна – підрозділ 3.3.

Тернавський Антон Ігорович – підрозділ 1.4.

Автори висловлюють подяку рецензентам роботи д.е.н., доц., проф. кафедри економіки промисловості Одеського національного технологічного університету **Т. А. Кулаковській**, д.е.н., проф., заступнику директора з наукової роботи ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України» **О.І. Лайко**, д.е.н., проф. завідувачу кафедри маркетингу Інституту економіки та менеджменту Національного університету «Одеська політехніка» **М.А. Окландеру** за надані рецензії, побажання та визначені перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Монографію підготовлено у межах виконання **НДР «Селективне регулювання розвитку товарних ринків»** (2022р. – I півріччя 2024 р., № державної реєстрації 0122U000825).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СЕЛЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМ ТОВАРНИХ РИНКІВ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

1.1. Іманентні характеристики селективного регулювання розвитку систем товарних ринків

Категорія «селективність» (англ. *select* – вибирати) є багатозначною та міждисциплінарною, використовується в промисловості, електротехніці, електроенергетиці, хімії та економіці для означення вибірковості певних процесів, ступеню здатності до вибірковості дії окремої технологічної операції або реагентів [1]. В загальному значенні термін «селективність» трактується як здатність здійснювати відбір, вибірковість; властивість одного об'єкту підбирати властивості іншого об'єкту відповідно до своїх потреб і якостей для подальшого сумісного викорис-тання і розподілу ресурсів як першого, так і другого об'єкту [2]. В еко-номіці акцент може зміщуватися на певну сферу діяльності, наприклад, інвестиційну. В даній площині категорія «селективність» трактується як відбір конкретних фінансових інструментів з метою включення до інве-стиційного портфеля на основі прогнозування зміни їхньої курсової ва-ртості [1].

Згідно теорії, селективність можна розглядати як невід'ємну властивість державного регулювання економіки в умовах нестабільності. Поява селективності в системі державного регулювання обумовлена «вадами» ринку, тобто його неспроможністю в певних секторах економіки та товарних ринків забезпечити ефективний розподіл ресурсів. Актуальність селективного регулювання підвищується в періоди зміни періодів економічного розвитку, структурних перетворень в макросистемі, економічного відновлення, що характеризується обмеженістю державних фінансових ресурсів.

Селективність дозволяє усунути з плином часу дисбаланси відтворювальних процесів у вибіркових секторах товарних ринків. У міру нівелювання дисбалансів та підвищення ефективності функціонування сектору ринку, що є об'єктом регулювання, селективність втрачає для нього значення. Негативними наслідками державної селективної політики може бути дискримінація розвитку неперіоритетних секторів товарного ринку. З переходом на новий етап розвитку у селективної політики з'являються нові цілі, завдання та важелі, інші сектори товарних ринків стають її об'єктом. Якісні зміни в структурі економіки вимагають перео-

рієнтації селективної політики. Поступове подолання за допомогою інструментів селективної політики структурних і фінансових дисбалансів відтворювальних процесів сприяє сталому розвитку систем суміжних товарних ринків [3].

Селективність обумовлена також пріоритетами державної економічної політики. Проблема реалізації пріоритетів селективного регулювання ускладнюється обмеженістю бюджетних фінансових ресурсів. Держава серед його об'єктів повинна вибирати найбільш значущі та стратегічні, відтворювальний розвиток яких спроможний забезпечити національну безпеку, у тому складі економічну та воєнну, в умовах зовнішніх викликів. Селективність реалізується в межах цілеспрямованого формування суб'єктами регулювання відносних пропорцій у системах вертикально суміжних товарних ринків і системі національної економіки. Під впливом держави відносні пропорції складаються по-іншому, ніж під впливом стихійних ринкових сил або найсильніших суб'єктів господарювання, наділених ринковою владою, оскільки ці пропорції конструюються у площині реалізації економічних інтересів держави та суспільства.

Існуючі вітчизняні дослідження передбачають застосування селективного підходу, передусім, у промисловості, інвестиційній та банківській сферах, міграційних процесах, а також для вирішення численних проблем розвитку регіонів і забезпечення регіональної економічної безпеки [4, 5, 6]. Більшість науковців визначає характер **селективної політики** як мікроекономічний, оскільки вона передбачає цілеспрямовану підтримку певних секторів, видів економічної діяльності або підприємств, та вертикальний, оскільки така селективна підтримка реалізується по вертикалі – від центру до сектору або суб'єктів господарювання. На думку Л.А. Квятковської та О.І. Макаренка, в селективній політиці чіткіше виявляється регулююча та управлінська діяльність держави, що визначає пріоритетні напрями розвитку певного регіону, сектору економіки, суб'єктів господарювання [5, 6]. Автори наголошують, що селективний підхід застосовується, передусім, в період виходу економіки з кризи та відновлення процесу розширеного суспільного відтворення.

Відповідно до сучасної теорії, учені виділяють два типи державної політики (промислової, структурної, інвестиційної) [5, 6]:

– *загальносистемну політику*, що має горизонтальний макроекономічний характер;

– *селективну політику*, що має вертикальний мікроекономічний характер.

Перша спрямована на створення сприятливих інституціональних, економічних і організаційних умов для розвитку певного сектору економіки (передусім, промислового). Її заходи не мають селективності, вони рівномірно впливають на всіх суб'єктів господарювання та мають макроекономічний вимір. Другий тип політики чинить цілеспрямований вплив на визначені групи суб'єктів, має переважно мікроекономічний характер. Існує кілька рівнів селективності: від підтримки цілого сектору (або регіону), його підсекторів, до підтримки певних підприємств (їх груп). Зі збільшенням рівня селективності зростає ефективність регуляторних заходів держави, водночас підвищуються ризики неправильних управлінських рішень щодо вибору пріоритетних об'єктів регулювання.

Учені В. Бодров і Р. Шепетько виокремлюють ще третій тип державної структурної політики – *матричну*, яка одночасно використовує інструменти селективного та функціонального втручання. Матрична політика орієнтована на формування інноваційної моделі розвитку національної економіки, її індустріалізації на основі інноваційних технологій і виробництв [4].

Використання селективного підходу для регулювання розвитку товарних ринків обумовлює необхідність *комплексного поєднання* заходів загальносистемної та селективної політики (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Комплексний підхід до формування державної селективної політики в ринковому вимірі*

*Укладено авторами з використанням джерел [4, 5, 6, 7].

Ринкова селективна політика передбачає впровадження загальносистемної (або функціональної) політики за допомогою механізмів і заходів селективних регулювання. Вона має горизонтальний макроекономічний характер, оскільки орієнтована на забезпечення збалансованого відтворювального розвитку усіх секторів системи вертикально суміжних товарних ринків у географічних межах держави: сировинний – переробний – торговельний – споживчий – сектор утилізації та переробки відходів [7].

Державна селективна політика в ринковому вимірі є дотичною, в певній мірі, до матричної політики в аспекті двоєдності різних політик, водночас вона є більш масштабною порівняно з матричним типом. По-перше, ринкова селективна політика не обмежується лише промисловою сферою, охоплюючи всю систему вертикально суміжних товарних ринків, включаючи споживчий сектор. По-друге, вона орієнтує селективні заходи та інструменти не тільки на підтримку окремих секторів ринку, а й формування паритетних міжсекторних і міжринкових взаємодій його суб'єктів. Практика свідчить, що більшість «розривів» товарно-фінансових потоків виникає на межі їх міжсекторного й міжринкового перерозподілу, що пов'язано з неузгодженістю економічних інтересів суб'єктів різних секторів і ринків. Відтак, механізми й заходи селективного регулювання можуть виконувати подвійну функцію: стимулювання розвитку певного сектору та інституціональне забезпечення формування паритетних економічних відносин між суб'єктами різних секторів та ринків для сталого відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків.

Різні науковці та практики в сфері державного управління використовують терміни «економічне регулювання», «соціальне регулювання», «державне регулювання економіки», «селективне регулювання», «механізми державного регулювання» тощо. Всі ці категорії взаємопов'язані між собою, оскільки характеризують відносини держави й суспільства, водночас потребують уточнення в ринковій площині з акцентом на умови нестабільного зовнішнього середовища.

Енциклопедичні ресурси інтерпретують термін «*регулювання*» як вплив на об'єкт управління, завдяки якому досягається стан стійкості даного об'єкту у випадку виникнення відхилень від заданих параметрів [1, 9]. В теорії учені виділяють два основні типи регулювання: економічне та соціальне (таблиця 1.1). Суб'єктами економічного регулювання, окрім держави, можуть бути корпорації, наднаціональні органи, окремі індивіди; кожен із них здійснює регулювання або окремих ланок госпо-

дарства, або економічної системи в цілому з метою розвитку та досягнення рівноваги її підсистем [12, с.173].

Таблиця 1.1

**Категорійна сукупність визначення змісту категорій
«державне регулювання» та «селективне регулювання»***

Категорія	Автори	Сутність
<i>Регулювання економічне</i>	Мочерний С.В. [2, с.173]	Цілеспрямовані дії різних суб'єктів господарської діяльності, що забезпечують розвиток економіки, використання економічних законів, узгодження інтересів і вирішення економічних суперечностей
<i>Регулювання соціальне</i>	Мочерний С.В. [2, с.178]	Полягає у впливі держави та громадських організацій на умови виробництва товарів і послуг, їхні фізичні характеристики, а також в обмеженні негативного впливу виробництва і споживання на суспільство й довкілля
Регулювання селективне	Мочерний С.В. [2, с.178]	Складова <i>промислової політики</i> , що передбачає застосування державою сукупності форм і методів цілеспрямованого впливу на розвиток окремих пріоритетних галузей чи комплексу галузей з метою здійснення структурної перебудови народного господарства
<i>Регулювання державне</i>	Енциклопедичні ресурси [1]	Процес впливу держави на господарське життя суспільства і пов'язані з ним соціальні процеси, в ході якого реалізується економічна і соціальна політика держави, що базується на певній концепції.
<i>Регулювання державне (економіки)</i>	Чистов С.М., Никифоров А.Є., Куценко Т.Ф. [8, с. 51]	1)система знань про сутність, закономірності дії та правила застосування типових методів та засобів впливу держави на хід соціально-економічного розвитку, спрямованих на досягнення цілей державної економічної політики (теоретичний вимір); 2)сфера діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин з метою забезпечення пріоритетів державної економічної політики (практичний вимір).
<i>Регулювання державне</i>	Енциклопедичні ресурси [9]	Діяльність держави з підтримання <i>стабільності відтворення</i> та забезпечення умов для розвитку економіки.
<i>Регулювання державне (відтворювальний підхід)</i>	Стеченко Д.М. [10]	Вплив держави <i>на відтворювальні процеси</i> в економіці відповідними засобами з метою орієнтування суб'єктів господарювання та громадян на досягнення цілей та пріоритетів державної політики суспільного розвитку
<i>Регулювання державне (економіки)</i>	Л.І. Дідківська, Л.С.Головка [11, с.38]	Система заходів для здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й всього суспільства
<i>Механізм державного регулювання економіки</i>	Кириленко І.Г. [12]	Система засобів, важелів, методів і стимулів, за допомогою яких держава регулює економічні процеси, забезпечує реалізацію соціально-економічних і правових функцій

*Укладено авторами на основі джерел [2, 8, 10, 11, 12].

Найважливіша роль у досягненні рівноваги сучасної економічної системи належить *державному регулюванню*. Воно є однією з функцій державного управління економікою, яке учені визначають як організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності [8, 10, 11, 12]. Основними функціями управління є: організація, планування, регулювання, кадрове забезпечення та контроль. Слід відзначити, що поява державного регулювання пов'язана з науковим обґрунтуванням важливої ролі держави в збалансованому розвитку ринкової економіки, водночас управління економікою притаманне державі з періоду її виникнення.

Проведене узагальнення множини визначень категорії «державне регулювання економіки» дозволило виділити три головні підходи до інтерпретації їх сутності (див. табл. 1.1). Перший підхід акцентує увагу на «сфері діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин з метою забезпечення пріоритетів економічної політики» [8, с. 51]. Другий підхід – *відтворювальний*, відмінною рисою якого є вплив держави на процеси відтворення для забезпечення їх стабільності [9, 10]. Третій підхід є найбільш поширеним, визначаючи сутність вихідної категорії через систему різних заходів, інструментів, методів регулювання [11, с. 38]; водночас такий підхід корелює з іншою дефініцією – «механізм державного регулювання економіки» [12].

Наведені у табл. 1.1 визначення терміну «державне регулювання» відрізняються за об'єктом (економічні, соціальні, відтворювальні процеси, функціонування ринків, поведінка ринкових суб'єктів тощо) та головною метою регулювання (реалізація пріоритетів державної політики, вирішення проблем розвитку національної економіки та ін.). Дідківська Л.І. та Головка Л.С. ідентифікують чотири головні цілі державного регулювання економіки [11, с. 38]:

- 1) раціональне використання ресурсів;
- 2) стабільний розвиток національної економіки;
- 3) забезпечення конкурентоспроможності товарів на зовнішньому ринку;
- 4) реалізація соціальних цілей розвитку суспільства.

Загалом головна мета регулювання визначається, передусім, в залежності від особливостей об'єкта регулювання, проблем та умов його розвитку в зовнішньому середовищі. На відміну від попередньої категорії, дефініція «*селективне регулювання*» є малодослідженою в

економічній теорії і визначається ученими як «складова промислової політики, що передбачає застосування державою сукупності форм і методів цілеспрямованого впливу на розвиток окремих пріоритетних галузей (або їх комплексу) з метою здійснення структурної перебудови господарства» [2, с. 178]. Обмеження сфери застосування механізмів і заходів селективного регулювання лише промисловістю залишає поза увагою науковців аграрний, інфраструктурний, споживчий сектори ринків, які можуть бути об'єктами СР і стати драйверами розвитку певних систем товарних ринків.

Відтак, існуючі категорії (див. табл. 1.1) потребують коригування з урахуванням як особливостей ринкових досліджень, так і сучасних нестабільних умов функціонування ринків.

Для інтерпретації категорії «селективне регулювання розвитку товарних ринків» використаємо *відтворювальний підхід*, що фокусує увагу на впливі держави на процеси відтворення у системах вертикально суміжних товарних ринків (за етапами технологічного ланцюга вартості від виробництва сировини та реалізації кінцевої продукції й переробки відходів). Селективність передбачає вибірковий (цілеспрямований) вплив держави на об'єкти регулювання – певні сектори («точки зростання») в ринковій системі або «розриви» товарно-фінансових потоків, які виникають як між секторами, так і ринками, обумовлені, передусім, неузгодженістю економічних інтересів їх суб'єктів. Головною метою державного СР є забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та реалізація пріоритетів сталого розвитку держави й суспільства. Така мета обумовлена, зокрема, першочерговим завданням відновлення економіки України.

В умовах нестабільності зовнішнього середовища реалізація національної безпеки передбачає забезпечення воєнної, економічної та екологічної безпеки держави. Забезпечити національну безпеку та її складові в умовах зовнішніх викликів і форс-мажорних обставин можна шляхом розширеного відтворення ресурсів у секторах товарних ринків, що передбачає їх відтворювальний розвиток. *Відтворювальний розвиток* – це процес кількісно-якісних змін у відтворювальному циклі, що охоплює систему суміжних товарних ринків, процес ускладнення її структури і розширення складу, в результаті чого підвищується ефективність функціонування системи та її здатність зберігати рівноважний стан в умовах нестабільності зовнішнього середовища. Збереження рівноважного стану передбачає збалансованість внутрішніх і зовнішніх

товарно-фінансових потоків у системі вертикально суміжних ринків із забезпеченням пріоритетності національних інтересів.

Відповідно до п. 3 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку» № 2469-VIII від 21.06.2018 р., фундаментальними національними інтересами України, окрім державного суверенітету й територіальної цілісності, є *сталій розвиток* національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення [13]. Важливість цільового вектору сталого розвитку підтверджує місія Національної стратегії сталого розвитку до 2030 р. [14], орієнтована на створення можливості для реалізації наявного потенціалу країни через інноваційне випереджальне економічне зростання з урахуванням Цілей сталого розвитку (*далі – ЦСР*). Оскільки товарні ринки є складовою системи національної економіки, їх відтворювальний розвиток, з одного боку, повинен відповідати пріоритетам сталого розвитку держави й суспільства, з іншого, є джерелом сталого розвитку, оскільки орієнтований на продукування та оптимізацію ринкової доданої вартості, як головного ресурсу збалансованого розвитку економіки.

Врахувавши сутність і цільові орієнтири СР у ринковій площині, нами запропоновано авторське визначення категорії «*селективне регулювання розвитку товарних ринків*», а саме: цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») ринків або «розриви» товарно-фінансових потоків для забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та реалізації стратегічних пріоритетів сталого розвитку держави й суспільства (таблиця 1.2).

Дане визначення фокусує увагу на двоєдності об'єктів регулювання та цілей СР, і також, на відміну від існуючих трактувань [2, с.178], виходить за межі промислової політики, охоплює не лише переробні, але й аграрні, розподільчі, споживчі сектори систем товарних ринків, що дозволяє всебічно дослідити множину прямих і зворотних зв'язків між секторами й ринками та визначити латентні «розриви» товарно-фінансових потоків, які можуть бути об'єктами СР.

Під *механізмом СР розвитку товарних ринків* ми розуміємо систему заходів та інструментів, форм і методів, адаптованих до нестабільних умов зовнішнього середовища, за допомогою яких держава цілеспрямовано регулює процеси відтворення у системах вертикально суміжних товарних ринків (див. табл. 1.2). Механізм селективного регулювання передбачає впровадження особливого режиму функціонування для окремих секторів ринків, при цьому

він може бути як пільговим, так і дискримінаційним. Подібна диференціація властива тільки селективному державному регулюванню [3].

Таблиця 1.2

**Категорійна сукупність визначення змісту категорій
«селективна політика» та «селективне регулювання розвитку
систем товарних ринків»***

Категорії	Сутність (зміст)
Селективність	1. Вибірковість, здатність здійснювати відбір [1] 2. Відбір фінансових інструментів з метою включення до інвестиційного портфеля на основі прогнозування зміни їхньої курсової вартості (економіка) [2] 3. Цілеспрямованість впливу на певні економічні процеси або сектори для реалізації пріоритетів розвитку ринкових систем (авт.)
Селективна політика держави (ринковий вимір)	1. Цілеспрямована вибіркова підтримка окремих секторів економіки, регіонів, підприємств або їх груп (має вертикальний мікроекономічний характер) [4, 5, 6]. 2. Реалізація загальносистемної політики за допомогою заходів та інструментів селективного регулювання певних секторів або «розривів» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків у географічних межах держави (має горизонтальний макроекономічний характер; комплексний підхід – авт.)
Селективне регулювання розвитку товарних ринків	Цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») ринків або «розриви» товарно-фінансових потоків для забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та реалізації стратегічних пріоритетів сталого розвитку держави й суспільства (авт.)
Механізм селективного регулювання розвитку товарних ринків	Система заходів та інструментів, форм і методів, адаптовані до нестабільних умов зовнішнього середовища, за допомогою яких держава цілеспрямовано регулює процеси відтворення у системах вертикально суміжних товарних ринках (авт.)

*Розроблено авторами на основі джерел [1, 2, 4, 5, 6].

Відмінною рисою авторських визначень є фокусування уваги на відтворювальних процесах, що відбуваються не в одиничних товарних ринках, а в *системах вертикально суміжних товарних ринків* (див. табл. 1.2).

В теорії вертикально суміжним є ринок, який у технологічному ланцюзі межує з релевантним ринком (для якого визначені товарні, географічні та часові межі) [15, с. 232]. Щодо релевантного ринку вертикально суміжний ринок може знаходитись на різних етапах технологічного ланцюга, тому учені розрізняють *верхньосуміжний і нижньосуміжний ринки*. Слід зазначити, що в іноземних наукових працях дані категорії є

досить поширеними і вживаються в межах вертикального аналізу секторів економіки. Дефініції «верхньосуміжний» і «нижньосуміжний» ринки застосовуються в межах аналізу витрат німецькими ученими Р. Баак, Ю. Камеке, Г. Норманом [16, с. 125], для оцінки ресурсів – американськими й англійськими дослідниками Д. Шепінгтоном [17, с. 3] й Г. Брунекріфтом [18, с. 292], для аналізу ринкових суб'єктів – французькими вченими П. Реєм і Ж. Тіролем [19, с. 2156] та іншими економістами.

Вертикально суміжний ринок функціонує в єдиному технологічному ланцюгу з релевантним ринком і є дотичним до нього за таких умов:

1) для виробництва продукції суміжного ринку використовуються товари досліджуваного ринку;

2) для виробництва продукції релевантного ринку використовуються товари суміжного ринку [20, с. 69-70].

У першому випадку йдеться про верхньосуміжні, в другому – про нижньосуміжні товарні ринки.

Релевантний (досліджуваний) товарний ринок може мати декілька вертикально суміжних ринків, які можна об'єднати в систему. Системи вертикально суміжних ринків мають різну структуру, обумовлену особливостями ринкових процесів відтворення. Дослідження різноманіття систем суміжних ринків та множинності форм їх прояву і взаємодій у нестабільній економіці обумовлює необхідність їх типології. Остання є важливою з точки зору впровадження адаптивних заходів державного селективного регулювання, що здійснюють не одиничний, а системний узгоджений вплив на об'єкти СР у секторах усіх ринків системи. Авторську типологію систем вертикально суміжних товарних ринків (на прикладі ринку зерна та продуктів його переробки) наведено в таблиці 1.3.

Перша ознака відображає головні напрями зернового споживання: продовольче, фуражне, промислове. Базова система суміжних до зернового ринків включає один нижньосуміжний ринок (насіння) і три верхньосуміжних (продуктів зернопереробки). Водночас система суміжних до борошномельного ринків включає два нижньосуміжних ринки (зернових культур і їх насіння) і три верхньосуміжних (ринки хлібобулочних, макаронних і борошномельних кондитерських виробів).

За ознакою достатності суміжних ринків відтворювальної системи запропоновано виокремити три їх типи (див. табл. 1.3). *Високорозвинена система* складається з великої кількості розвинених суміжних ринків, які забезпечують максимально ефективно використання сировинного, виробничого, інноваційного та трудового потенціалів ринків шля-

хом організації глибинної переробки зерна. Згідно технології переробки, із зернових культур, окрім борошна та комбікормів, можна отримати до 40 товарів із високою доданою вартістю, зокрема, крохмаль, протеїн (суха клейковина), лимонна, молочна та бурштинова кислоти, біоетанол, сухі дріжджі, L-лізин, вітаміни С, В2, В12 та ін. [21].

Таблиця 1.3

**Типологія систем вертикально суміжних товарних ринків
(на прикладі ринку зерна та продуктів його переробки)***

Головні ознаки	Види систем і їх елементів – суміжних ринків
1.Зв'язок з досліджуваним (релевантним) ринком	1. Система суміжних до зернового ринків (базова) 2. Система суміжних до борошномельно-круп'яного ринків 3. Система суміжних до комбікормового ринків 4. Система ринків, суміжна до ринків продуктів зернопереробки промислового призначення
2. Місце суміжного ринку (щодо релевантного) в технологічному ланцюзі	1. Нижньосуміжний ринок 2. Верхньосуміжний ринок
3. Достатність суміжних ринків відтворювальної системи (ступінь переробки зернових культур)	1. Високорозвинена система суміжних ринків (глибинна переробка зерна) 2. Середньорозвинена система суміжних ринків (виробництво основних продуктів переробки зерна) 3. Нерозвинена система суміжних ринків (відсутність одного або декількох ринків у відтворювальній системі)
4. Реалізація ресурсного потенціалу ринків	1. Реалізований 2. Частково реалізований 3. Нереалізований
5. Можливість появи нових суміжних ринків відтворювальної системи	1. Висока – за сприятливих умов 2. Низька – за відсутності стимулюючих заходів
6. Масштаб впливу ринків на функціонування системи	1. Однорівневі ринки 2. Багаторівневі ринки
7. Домінуючий напрям руху товарно-фінансових потоків	1. Внутрішні товарно-фінансові потоки 2. Зовнішні товарно-фінансові потоки

*Розроблено авторами на основі [21].

Характерними рисами високорозвиненої системи суміжних товарних ринків є такі:

1) достатня кількість верхньосуміжних ринків, які забезпечують злагоджений процес глибинної переробки сировини;

2) ефективно функціонуючі переробні сектори товарних ринків, продукуючі значні обсяги доданої вартості і податкових надходжень у системі;

3) стійкий відтворювальний розвиток систем товарних ринків, що забезпечує економічну й продовольчу безпеку держави в умовах нестабільності зовнішнього середовища.

Середньорозвинена система суміжних ринків передбачає виробництво основних продуктів зернопереробки, передусім борошна та комбінованих кормів. На відміну від попереднього типу, вона включає декілька переробних секторів, при цьому потужності зернопереробних підприємств можуть бути завантажені наполовину, відтак, ефективність функціонування цих секторів є невисокою. Слід відзначити, що середньорозвинена система суміжних до зернового ринків функціонує в Україні. Для *нерозвиненої системи* суміжних ринків характерними є відсутність одного або декількох секторів (сировинного, переробного) у відтворювальній системі, значні обсяги імпорту товарів. Загалом визначені типи систем суміжних ринків (див. табл. 1.3) відображають ступінь реалізації ресурсного потенціалу товарних ринків (реалізований, частково реалізований і нереалізований).

Ознака достатності суміжних ринків відтворювальної системи визначає завершеність ланцюгів доданої вартості в національній економіці. Високорозвинена система суміжних товарних ринків є свідченням формування завершених ланцюгів доданої вартості в державі, низькорозвинена – локальних ланцюгів вартості з відсутніми ланками. Можливість появи нових суміжних ринків системи може бути високою – за наявності сприятливих умов, реалізації державою комплексу селективних заходів, стимулюючих розвиток нових ринків продуктів переробки, та низькою – за повної відсутності таких заходів і стихійності розвитку ринків.

За масштабом впливу ринків на функціонування системи їх можна поділити на однорівневі та багаторівневі (див. табл. 1.3). На однорівневих суміжних ринках зміна умов відтворення істотно не впливає на рух товарно-фінансових потоків у системі, не змінює існуючі пропорції відтворення, і навпаки. Остання ознака характеризує домінуючий напрям руху товарно-фінансових потоків у системі: внутрішній і зовнішній. Домінування внутрішніх потоків визначає внутрішню орієнтацію товарного ринку, натомість значні обсяги експортно-імпортних потоків є свідченням зовнішньої орієнтації досліджуваного ринку. Характерною ознакою системи суміжних до зернового ринків є домінування внутрішніх товар-

но-фінансових потоків на ринках борошномельної й комбікормової продукції і зовнішніх потоків на ринках зернових культур і його насіння.

Слід зазначити, що категорія «система вертикально суміжних товарних ринків» корелює з терміном «*продовольча система*», вживаним у Стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 р. [22]. У даному документі термін «продовольча система» має таке значення: «усі учасники ланцюга виготовлення харчових продуктів (від первинного виробництва до реалізації продукції споживачеві), їх взаємопов'язана діяльність по створенню доданої вартості, пов'язана з виробництвом, змішуванням, переробкою, розподілом, споживанням та утилізацією харчових продуктів» [22]. Кореляція категорії, використовуваної для селективного регулювання розвитку товарних ринків, із терміном стратегічних документів свідчить про їх спільний відтворювальний базис, доцільність та важливість використання саме відтворювального підходу в ході забезпечення національної продовольчої безпеки та реалізації пріоритетів сталого розвитку держави в умовах нестабільності.

1.2. Об'єкти селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків

Головна ідея авторської концепції селективного регулювання розвитку товарних ринків полягає в тому, що поетапне впровадження механізмів і заходів селективного регулювання (у т.ч. інструментів державного маркетингу), цілеспрямовано зорієнтованих, з одного боку, на стимулювання продукування доданої вартості товарів у ресурсоутворювальних (передусім, переробних) секторах вертикально суміжних товарних ринків, з іншого, на зменшення (нівелювання) «розривів» товарно-фінансових потоків між суміжними секторами і ринками, дозволить забезпечити стійкість функціонування й відтворювального розвитку товарних ринків і національної економіки загалом в умовах нестабільності.

Дана концепція синтезує в єдину методологічну площину *два об'єкти селективного регулювання* розвитку товарних ринків: «розриви» товарно-фінансових потоків та ресурсоутворювальні сектори (точки зростання) систем вертикально суміжних товарних ринків (рис. 1.2).

Ці об'єкти розрізняються за природою, завданнями, механізмами СР, глибиною впливу на систему та очікуваними ефектами.

Однією із головних причин втрат доданої вартості у вертикально суміжних ринках є існування низки структурних, фінансових, цінових та

ін. диспропорцій розвитку, які формують «розриви» (міжсекторні й міжринкові) в товарно-фінансових потоках у процесі їх руху за ланками технологічного ланцюга. Більшість таких «розривів» виникає на межі міжсекторного й міжринкового перерозподілу товарно-фінансових потоків у системі суміжних ринків, що обумовлено різноспрямованістю економічних інтересів суб'єктів різних секторів (або ринків). Існування таких «розривів» у товарних ринках обумовлює необхідність обґрунтування та впровадження механізмів селективного регулювання, цілеспрямовано зорієнтованих на забезпечення безперервності відтворювального процесу та збалансованості товарно-фінансових потоків у системі суміжних ринків.

Напрями / ефекти	Об'єкти селективного регулювання	
	I. «Розриви» товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи	II. Ресурсоутворювальні сектори системи суміжних ринків («точки зростання»)
Завдання	Забезпечення безперервності відтворювального процесу, збалансованості товарно-фінансових потоків у системі	Оптимізація ринкової доданої вартості товарів у системі суміжних ринків, ефективне використання її ресурсного потенціалу
Механізми селективного регулювання	Адміністративні, організаційні, фінансово-економічні, інформаційні, інституційні	Інституціонально-економічні, інституційно-організаційні, моніторингові; комплексні, що системно пов'язують декілька суміжних секторів або ринків для досягнення завдань регулювання
Ступінь впливу на систему	Стабілізуючий	Формуючий
Очікувані ефекти селективного впливу	Розширене відтворення ресурсів у секторах товарних ринків, узгодження інтересів суб'єктів різних секторів і ринків системи, більш об'єктивний міжсекторний перерозподіл доданої вартості	Виробничий (підвищення рівня завантаження потужностей переробних підприємств), соціальний (створення нових робочих місць), відтворювальний (приріст ринкової доданої вартості), податковий (зростання податкових надходжень і соціальних виплат)

Рис. 1.2. Порівняльна характеристика об'єктів селективного регулювання розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків *

*Розроблено авторами

Селективне регулювання потоків «розривів» передбачає застосування адміністративних, організаційних, фінансово-економічних, інституційних та інформаційних механізмів і заходів (рис. 1.2). Воно здійснює *стабілізуючий вплив на частину системи товарних ринків*

(як правило, на суміжні сектори), мінімізуючи структурні, фінансові та інші диспропорції розвитку, відновлюючи безперервність відтворювальних процесів між секторами або ринками системи. Важливим очікуваним ефектом впровадження заходів СР «розривів» товарно-фінансових потоків є забезпечення розширеного відтворення ресурсів у ринкових секторах, узгодження фінансових інтересів суб'єктів різних секторів і ринків системи, більш об'єктивний міжсекторний перерозподіл доданої вартості.

Вибір заходів та інструментів СР залежить від специфіки та природи «розривів» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків, що обумовлює необхідність проведення типізації таких «розривів» за низкою ознак із визначенням їх сутнісних характеристик. Термін «розрив» був інтегрований в ринкову теорію із методики GAP-аналізу, що вивчає невідповідність між поточним і бажаним станом підприємства, причини її виникнення та шляхи подолання. В теорії GAP-аналізу учені трактують «розрив» як невідповідність реальних (поточних) можливостей системи бажаному (потенційному) рівню ефективності її функціонування [22]. На наш погляд, дане визначення притаманне і системам суміжних товарних ринків.

«Розрив» у ринковій теорії можна визначити як розбіжність між фактичними й оптимальними (нормативними) значеннями параметрів товарно-фінансових потоків у системі вертикально суміжних товарних ринків внаслідок послаблення (відсутності) зв'язків і взаємодій між його секторами або ринками, що не забезпечує розширене відтворення ресурсів та оптимізацію загальної доданої вартості в ринковій системі. Дане визначення базується на теорії GAP-аналізу та відтворювальному підході, акцентуючи увагу на причині виникнення «розривів» та їх деструктивному впливі на досягнення головної мети стійкого розвитку систем суміжних товарних ринків. «Розриви» товарно-фінансових потоків у ринкових системах мають багатокomпонентну структуру, яку, безперечно, слід врахувати в ході розробки їх класифікації.

Питання класифікації «розривів» в ринковій теорії залишається малодослідженим. У класичній теорії GAP-аналізу учені виділяють 6 категорій розривів [22]: (1) ринкові; (2) в якості продукції та обслуговуванні; (3) організаційні; (4) керівництво бізнесом; (5) бізнес-процеси; (6) інформаційні технології. Однак така класифікація «розривів» не відображає сутність проблемних аспектів відтворювальних і потокових процесів ринків. Базуючись на результатах попередніх досліджень [23,

24], авторами розроблену власну класифікацію «розривів» товарно-фінансових потоків у ринковому вимірі за 7-ми ознаками (таблиця 1.4).

За місцем виникнення у системі суміжних товарних ринків можна виділити внутрішні і зовнішні потокові «розриви», які, в свою чергу, поділяються на певні підвиди. *Внутрішні* «розриви» виникають у межах релевантної (досліджуваної) системи товарних ринків, *зовнішні* – у взаємодії релевантної ринкової системи з іншими ринками у географічних межах держави, з глобальними ланцюгами вартості, навколишнім природним середовищем (рис. 1.3).

В існуючих дослідженнях «розриви» розглядаються у межах певної системи, відтак, мають тільки внутрішній вимір. Авторський підхід передбачає розширення поля дослідження за рахунок ідентифікації зовнішніх поточкових «розривів», що виникають у ході складних взаємодій релевантної системи суміжних ринків із системами іншими товарних ринків та різноманітними стейкхолдерами.

Оскільки розбудова окремих секторів товарних ринків здійснюється на локальних територіях, його суб'єкти взаємодіють із місцевими органами влади, державними і профільними інституціями, а також територіальними громадами. У процесі такої взаємодії можуть виникати суперечності щодо земельних відносин, інституційного забезпечення, перерозподілу доходів та ін., які впливають на ефективність релевантної системи суміжних ринків. Екологічні «розриви» виникають у процесі взаємодії суб'єктів товарних ринків із навколишнім природним середовищем і характеризують стан екологічної безпеки для суспільства в цілому (див. рис. 1.3).

Внутрішні потокові «розриви» мають потрійну природу, оскільки виникають як у межах певного сектору (внутрішньосекторні) товарного ринку, так і між різними секторами (міжсекторні) та суміжними ринками (міжринкові) системи (див. табл. 1.4). Практика свідчить, що в системах агропродовольчих ринків України базовим «розривом» є необ'єктивний перерозподіл доданої вартості між суб'єктами різних секторів (сировинного й переробного, переробного й торговельного), який генерує низку структурних диспропорцій у процесах відтворення та знижує ефективність систем суміжних ринків. Слід зазначити, що в умовах нестабільності збільшується кількість внутрішніх і зовнішніх поточкових «розривів», що обумовлено, зокрема, порушенням (втратою) економічних зв'язків між різними секторами і товарними ринками, як державними, так і глобальними, внаслідок існуючих територіальних і збутових обмежень, локалізації товарних потоків тощо.

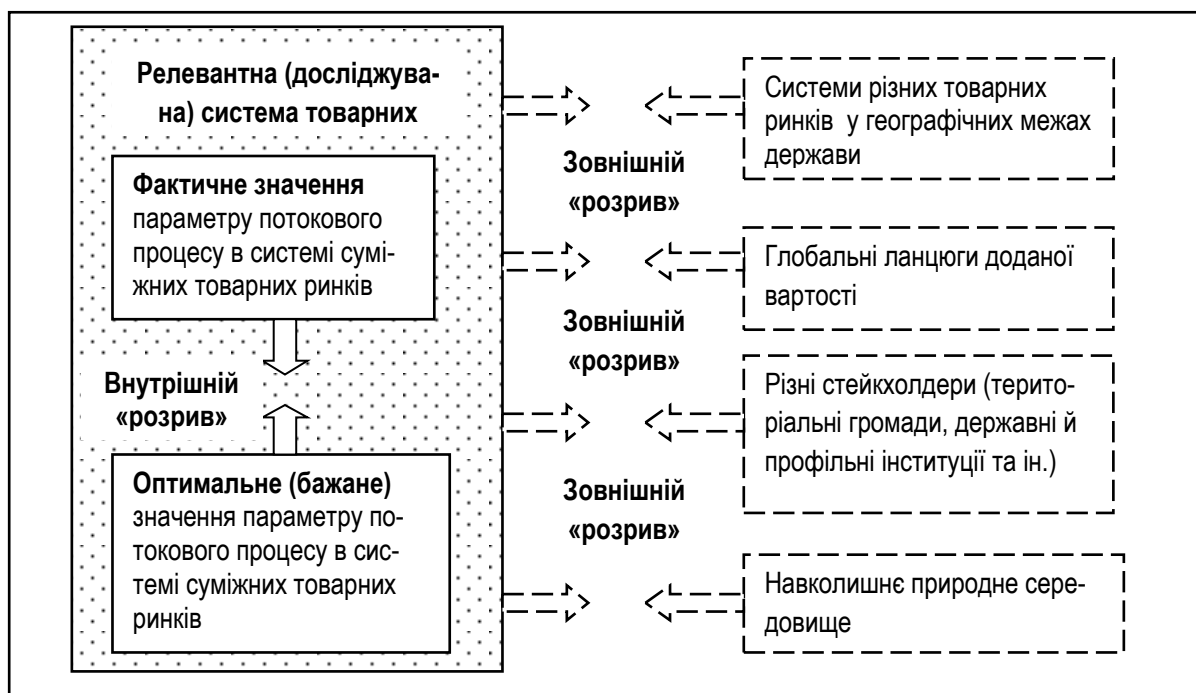

Рис. 1.3. Внутрішні та зовнішні «розриви» товарно-фінансових потоків у системах суміжних товарних ринків *

*Розробка авторів

За видами поточкових процесів товарного ринку можна виділити дві групи «розривів»:

- 1) прості або *однопотокові*, які локалізуються в межах одного потоку – товарного, фінансового або інформаційного;
- 2) *комбіновані*, що виникають одночасно в трьох або двох потоках.

На практиці найбільш поширеними є комбіновані, оскільки «розрив» базового товарного потоку супроводжується, як правило, фінансовими втратами суб'єктів ринку та інформаційними «розривами». Проблема асиметричності інформації, коли більшим масивом достовірної інформації володіють найсильніші суб'єкти ринку, підсилює існуючі диспропорції ринкових процесів відтворення, цінову волатильність, генерує втрати доданої вартості найменш захищених суб'єктів, передусім дрібних товаровиробників, внаслідок прийняття нераціональних економічних рішень [24, 25].

За глибиною впливу на функціонування системи суміжних ринків поточкові «розриви» доцільно класифікувати на поверхневі, суттєві та глибинні (див. табл. 1.4). *Поверхневі* «розриви» мають короткостроковий характер і чинять незначний локальний вплив на параметри товарно-фінансових потоків певних секторів товарного ринку. *Суттєві* «розриви» поточкових процесів носять середньостроковий характер і гене-

рують істотні порушення у взаємодіях певних ринкових секторів, що супроводжуються фінансовими втратами певних груп суб'єктів ринку.

Таблиця 1.4

Класифікація «розривів» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків*

Ознака	Типи «розривів»
1. За місцем виникнення у системі суміжних товарних ринків	1. Внутрішні: 1.1. Внутрішньосекторні 1.2. Міжсекторні 1.3. Міжринкові 2. Зовнішні: 2.1. Міжсистемами різних товарних ринків 2.2. Між системою товарних ринків і різними стейкхолдерами 2.3. Між системою товарних ринків і навколишнім природним середовищем
2. За видами потокових процесів у системі суміжних товарних ринків	1. Прості (однопотокові): 1.1. «Розриви» товарного потоку 1.2. «Розриви» фінансового потоку 1.3. «Розриви» інформаційного потоку 2. Комбіновані: 2.1. «Розриви» товарного, фінансового та інформаційного потоків 2.2. «Розриви» товарного та фінансового / інформаційного потоків 2.3. «Розриви» фінансового та інформаційного потоків
3. За глибиною впливу на функціонування системи ринків	1. Поверхневі (локальні) 2. Суттєві 3. Глибинні
4. За причинами виникнення	1. Природні 2. Штучні
5. За співвідношенням попиту й пропозиції	1. Міжсекторні «розриви» в умовах ринкової рівноваги 2. Міжсекторні «розриви» в умовах перевищення попиту над пропозицією 3. Міжсекторні «розриви» в умовах перевищення пропозиції над попитом
6. За географічними межами систем вертикально суміжних товарних ринків	1. «Розриви» в системах локальних товарних ринків 2. «Розриви» в системах регіональних товарних ринків 3. «Розриви» в державних товарних ринках 4. «Розриви» в глобальних товарних ринках
7. За адаптацією систем суміжних ринків до заходів державного регулювання	1. «Розрив» як реакція систем суміжних ринків на державну підтримку виробництва товарів з високою доданою вартістю 2. «Розрив» як реакція систем суміжних ринків на державну підтримку експорту товарів з високою доданою вартістю 3. «Розрив» як реакція систем суміжних ринків на державну політику імпортозаміщення

*Розроблено авторами з використанням джерел [23, 24, 25, 26].

Глибинні «розриви» мають довгостроковий характер і здійснюють системний деструктивний вплив на ключові параметри товарно-

фінансових потоків, генеруючи низку втрат для суб'єктів ринку, держави та населення.

За причинами виникнення в системах суміжних ринків можна виділити природні та штучні поточкові «розриви» (див. табл. 1.4). *Природні* «розриви» пов'язані зі стандартними проблемами процесів відтворення та обумовлені впливом кліматичного (наприклад, сезонність агровиробництва, стислі терміни дозрівання й реалізації продукції) та технологічного (оновлення технологій) чинників, переходом права власності на товар у ході його міжсекторного переміщення, специфікою поточкових процесів певного товарного ринку. Так, товарний потік аграрного ринку має подвійну природу – небіологічну й біологічну, при цьому остання обумовлює неминучість біологічних втрат, які відбуваються внаслідок протікання в продукції біохімічних процесів. Природний характер мають такі втрати товарного потоку, як неврахований розпил при переміщенні зерна, картоплі та овочів, втрати вологи при зберіганні плодово-овочевої продукції та ін. [27, с.199].

Штучні «розриви» обумовлені високими бар'єрами доступу на ринок, монополізацією товарних ринків, недосконалістю інституційного забезпечення паритетних відносин між суб'єктами різних секторів, що, в свою чергу, супроводжується необ'єктивним міжсекторним перерозподілом доданої вартості, інформаційною асиметрією та зниженням ефективності системи суміжних ринків. До групи штучних «розривів» доцільно віднести також втрати, що виникають внаслідок нераціональної організації зберігання продукції, порушення режимів і правил, нецільового використання товарного потоку, неефективного управління його рухом у ринку та недостатньої кваліфікації управлінського персоналу [27, с.200].

За співвідношенням попиту й пропозиції товарів можна виділити три типи міжсекторних «розривів» у ринкових системах (див. табл. 1.4). Проявом «розривів» в умовах ринкової рівноваги може бути відсутність мобільних сегментів (наприклад, мобільних складів) товарних ринків, спроможних швидко переорієнтуватися на короткострокові сфери незадоволеного споживчого попиту. Головною причиною між секторних «розривів» в умовах перевищення попиту над пропозицією є нерозвиненість ринкової інфраструктури, здатної оперативно здійснювати просторово-часове балансування товарних потоків, що важливо в умовах нестабільності. Ознаками «розривів» в умовах перевищення пропозиції над попитом товару є невідповідність параметрів товаропотоку споживчим вимогам локального попиту, відсутність склад-

ської логістики, спроможної регулювати обсяги, номенклатуру та терміни поставань.

За географічними межами систем вертикально суміжних товарних ринків доцільно виділити «розриви» чотирьох типів. Потокові «розриви» у системах локальних товарних ринків проявляються у формі обмеженості територіальних кордонів товароруку та незадоволеного споживчого попиту, регіональних ринків – як порушення зв'язків між провідними регіональними споживчими центрами й локальними територіями виробництва й розподілу продукції, державних ринків – як порушення відносин між розподільчими сегментами різних рівнів (локального, регіонального, державного) в ринковій системі.

«Розриви» в ланцюгах глобальних ринків обумовлені, зокрема, високими технічними та інституційними бар'єрами входження національних виробників до міжнародних ланцюгів вартості, неузгодженістю параметрів товаропотоків ринків двох рівнів. Слід відзначити низький ступінь інтегрованості українських товарних ринків до глобального. Так, за даними Світового банку, в Україні частка експорту, інтегрованого в глобальні ланцюги доданої вартості, досягла всього 5,7 %, тоді як в Польщі вона склала 27 %, Туреччині й Румунії – 38 %, В'єтнамі – 59 % [28].

В основу класифікації поточкових «розривів» за останньою ознакою (див. табл. 1.4) закладено ідею про причини виникнення «*інституційних пасток*», як зворотної реакції товарних ринків на регуляторний вплив держави за трьома головними напрямками державної політики: підтримка виробництва, експорту переробних товарів з доданою вартістю, імпортозаміщення. В першому випадку можуть виникати «розриви» внаслідок неадаптованості сфери обслуговування руху продукції, що пройшла виробничу доробку, до зміни маршрутів, обсягів поставань тощо, а також обмежень входу на споживчі ринки нових товарів. У другому випадку «розриви» пов'язані із проблемами формування ефективних експортоорієнтованих ринкових ланцюгів на засадах рівноправного входження вітчизняних суб'єктів у глобальні ланцюги вартості, які знаходять свій прояв у високих технічних бар'єрах для експорту товарів, невідповідності їх параметрів міжнародним стандартам якості та екологічної безпеки, недостатності інвестицій для розбудови об'єктів логістичної інфраструктури тощо.

Державна політика імпортозаміщення є частиною протекціонізму, орієнтованого на стимулювання розвитку імпортозамінних вітчизняних виробництв. Негативною реакцією систем суміжних ринків на таку полі-

тику може бути відсутність або невисокий рівень внутрішнього попиту на українські товари та збереження (зростання) імпорتنих товаропотоків внаслідок недостатньої фінансово-маркетингової підтримки політики імпортозаміщення та відсутності додаткових регуляторних заходів. Серед напрямів підвищення її результативності важливе місце займають технічні заходи щодо жорстких вимог якості імпоротної продукції, моніторинг цін, стимулювання виробників імпортозамінних товарів, зокрема, за допомогою інструментів державного маркетингу.

Типи «розривів» товарно-фінансових потоків розглянемо на прикладі системи вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки. На рис. 1.4 проілюстровано сім типів сучасних потокових «розривів», а саме:

1) зменшення товарно-фінансових потоків між релевантним ринком зерна і нижньосуміжним ринком насіння зернових культур;

2) посередні обсяги товаропотоку між аграрним і зберігаючим секторами зернового ринку;

3) скорочення потокових процесів між релевантним ринком зерна та верхньосуміжними ринками продуктів його переробки, передусім, борошномельно-круп'яної продукції (далі – БКП) та комбінованих кормів;

4) зростання обсягів товарно-фінансових потоків «тіньового» сегменту ринку продуктів зернопереробки;

5) прискорене зростання сировинного експорту;

6) мізерні обсяги експорту зернових продуктів із доданою вартістю;

7) порушення паритетних взаємодій між переробним і розподільчо-збутовим секторами ринку БКП.

Серед виділених семи «розривів» потокових процесів у системі вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки два є міжринковими (1 і 3-й), чотири – міжсекторними (2, 5, 6, 7) і один – внутрішньосекторним (4), відображаючи перерозподіл товаропотоків між легальним і «тіньовим» сегментами в межах переробного сектору ринку (див. рис.1.4). Ідентифіковані «розриви» є комбінованими, тобто порушення товарного потоку супроводжується, як правило, порушенням і фінансового потоку.

За глибиною впливу на функціонування системи суміжних до зернового ринків до локальних можна віднести «розриви» потокових процесів між переробним і збутовим сектором, між ринком зерна й насіння (7, 1); до глибинних або системних – зменшення товарно-фінансових

потоків між ринком зерна та продуктів його переробки (3); решта «розривів» є суттєвими, впливаючи на взаємодію та розвиток декількох секторів ринку. Слід відзначити певну взаємопов'язаність системного й глибинного «розривів», зокрема, скорочення обсягів внутрішньої переробки зернових культур є однією із головних причин нарощування зернового експорту.

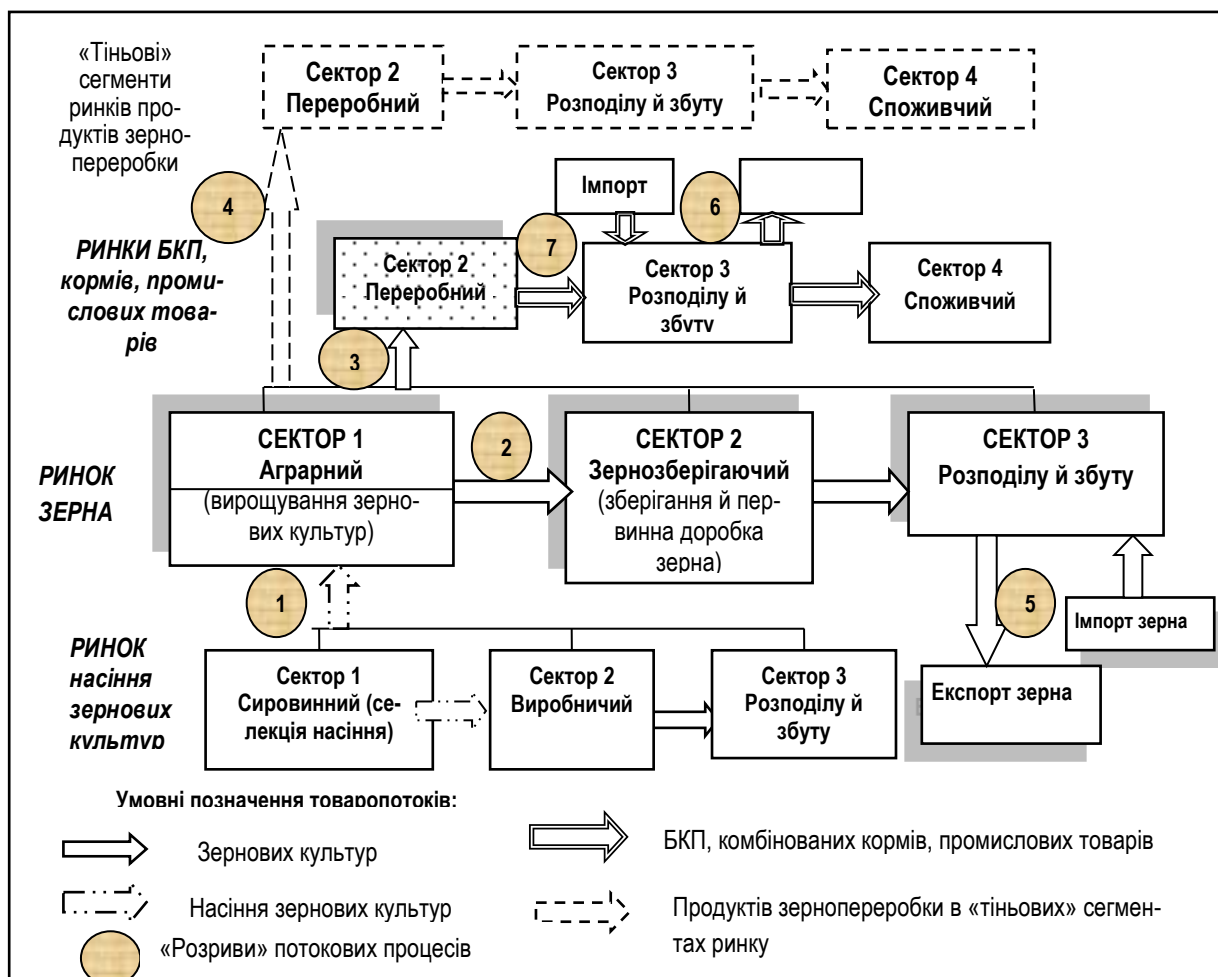

Рис. 1.4. «Розриви» товарно-фінансових потоків у системі вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки*

*Розробка авторів

Проведені дослідження [29] довели, що скорочення товаропотоків між сировинним і переробним сектором, який є «точкою» зростання в ринковій системі, є *глибинним «розривом»*; він чинить значний вплив на обсяги й напрям руху потокових процесів, має здатність змінювати відтворювальну структуру систем вертикально суміжних ринків, генерує фінансові диспропорції в її межах та втрати загальної доданої вартості. Відтак, «розриви» товарно-фінансових потоків між сировинним і ресурсотворювальним переробним сектором є системними, впливаючи на

діяльність інших секторів; «розриви» у взаємодіях з іншими секторами (зберігаючим, торговельним, споживчим) – суттєвими або локальними. При цьому глибинні «розриви» можуть бути причиною суттєвих «розривів» потокових процесів у системах вертикально суміжних товарних ринків. Необ'єктивний перерозподіл доданої вартості між секторами й ринками системи є наслідком сукупного впливу системних, суттєвих і локальних «розривів» товаропотоків, що визначає доцільність впровадження комплексних механізмів СР.

Слід зазначити, що об'єктами державного селективного регулювання можуть бути як «розриви» (порушення, зменшення) товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи, так і рух потокових процесів у напрямі, що не забезпечує стійкий відтворювальний розвиток систем суміжних товарних ринків та оптимізацію створюваної в їх межах доданої вартості. До останніх належить, зокрема, прискорене зростання сировинного експорту та товарно-фінансових потоків «тіньових» сегментів ринків зернових продуктів (див. рис. 1.4).

Кількісні пропорції розподілу сировинних товаропотоків за напрямками їх використання в системі вертикально суміжних ринків зерна й продуктів його переробки відображає календарний баланс зернового споживання в державі (таблиця 1.5). Згідно його даних, у 2020 р. обсяги продовольчого й фуражного використання зерна склали 5,38 млн. т і 10,34 млн. т, що на 51,2 % і 44,2 % менше рівня 1995 р. відповідно; обсяги промислового зернового споживання досягли 1,04 млн. т, збільшившись порівняно з 1995 р. на 18,7 %. Загалом у звітному році обсяг зернового потоку, що надійшов до переробного сектору верхньосуміжного ринку, склав 16,76 млн. т. або 26% від валового зернового збору. Водночас обсяг сировинного експорту досягнув 52,25 млн. т, перевищивши рівень внутрішньої переробки зерна в 3,1 рази.

Аналіз структурно-динамічних змін у зерновому споживанні за 25-річний період дозволяє визначити *трансформації* системи вертикально суміжних ринків, обумовлені зміною напрямів товароруку сировини, які вплинули як на відтворювальний розвиток ринкової системи, так і поглиблення «розривів» товарно-фінансових потоків у її межах. Так, у 1995 р. у структурі загального споживання зерна сукупна частка переробки зерна складала 81 %, частка експорту – 2,3 %, що є свідченням спрямування більшості зернових потоків до переробного сектору верхньосуміжного ринку. Таке співвідношення потужності руху внутрішніх і експортних зернопотоків забезпечувало розширене відтворення ресурсів у базовому переробному секторі, що, в свою чергу, сприяло наро-

щуванню ринкової доданої вартості та відтворювальному розвитку всієї системи суміжних ринків.

Таблиця 1.5

Структурно-динамічні зміни у використанні зернових культур в Україні*

Показники	1995 р.		2005 р.		2015 р.		2020 р.		2020 р. у % до 1995 р.
	млн.т	%	млн.т	%	млн.т	%	млн.т	%	
1. Валовий збір	33,93	X	38,02	X	60,13	X	64,93	X	191,4
2. Загальне споживання зерна, у т.ч.:	34,89	100,0	38,56	100,0	63,51	100,0	72,33	100	207,3
2.1. Насіннєвий фонд	4,60	13,2	3,29	8,5	2,60	4,1	2,25	3,1	48,8
2.2. Продовольче	8,85	25,4	7,75	20,1	5,90	9,3	5,38	7,4	60,8
2.3. Кормове	18,53	53,1	13,82	35,8	14,19	22,3	10,34	14,3	55,8
2.4. Промислове	0,88	2,5	0,67	1,7	1,09	1,7	1,04	1,4	118,7
2.5. Втрати	1,22	3,5	0,38	1,0	1,40	2,2	1,07	1,5	88,0
2.6. Експорт	0,81	2,3	12,65	32,8	38,34	60,4	52,25	72,2	у 64 р.
3. Експорт у % до валового збору	2,40	X	33,28	X	63,76	X	80,46	X	X

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [30, с.39].

Починаючи з 2000 р. структура зернового споживання змінювалася у напрямі нарощування експортних товарно-фінансових потоків за рахунок скорочення внутрішнього використання зерна, що, по суті, було початком глибинного «розриву» в ринковій системі. Так, у 2005 р. у структурі загального споживання частка переробки зерна складала 57,6 %, частка експорту – 32,8 % (див. табл. 1.5), що є свідченням перерозподілу (через посередницькі «інші канали») частини товаропотоків з переробного до експортного сектору зернового ринку. Така зміна напрямів зернового використання обумовила втрати доданої вартості в переробному секторі верхньосуміжних ринків, знизила їх ефективність, змінила тип системи вертикально суміжних ринків з високо- на середньорозвинений (див. рис. 1.4).

У 2015-2020 рр. відбувається постійне нарощування обсягів зернового експорту, що поглиблює системний «розрив» потокових процесів. У 2020 р. в структурі загального споживання частка переробки зерна складала 23,2 %, частка експорту – 72,2 % (див. табл. 1.5). За вказаний період частка кормового споживання зменшилася з 22,3 % до 14,3 %, що пов'язано, зокрема, зі скороченням поголів'я тварин. Питома вага продовольчого використання зерна скоротилася на 8,8%, вод-

ночас обсяги виробництва борошномельної продукції в державі зменшилися на 41,1 % (з 2,6 до 1,5 млн. т відповідно) [31].

Збереження такої тенденції за умови відсутності інституціонально-економічних та комплексних механізмів і заходів селективного регулювання у напрямі переорієнтації вітчизняного експорту з сировини на продукти її переробки призведе до мінімізації виробництва в переробному секторі (див. рис. 1.4). Сьогодні за достатністю елементів система вертикально суміжних до зернового ринків є середньорозвиненою із перспективою трансформації в нерозвинену за умови нарощування зернового експорту та відсутності адаптивних змін стратегії її сталого розвитку в умовах нестабільності.

Іншим різновидом «розривів» потокових процесів у системі вертикально суміжних до зернового ринків є зростання обсягів товарно-фінансових потоків «тіньового» сегменту ринку зернових продуктів (див. рис. 1.4). За розрахунками, в переробному секторі ринку борошна в офіційному сегменті виробляється близько 50,7 % продукції, решта – в «тіньовому», який об'єднує сфери частково та нерегламентованого товароруку (29 % і 20,3 % відповідно). Характерною тенденцією є посилення взаємодій між суб'єктами «тіньових» сегментів переробних секторів суміжних ринків борошна та хліба (на хлібному ринку питома вага сфер частково і нерегламентованого товароруку перевищує 75%), що є свідченням формування вертикальних внутрішньосекторних «розривів» [7]. Їх наявність у переробних секторах, які є «точками» зростання в ринкових системах, не дозволяє їм повністю реалізувати наявний ресурсний потенціал відтворювального розвитку та оперативно адаптуватися до мінливих умов зовнішнього середовища.

Заходи та інструменти державного регулювання, цілеспрямовано зорієнтовані на нівелювання (зменшення) «розривів» товарно-фінансових потоків у системі суміжних до зернового ринків, утворюють специфічні форми селективності. Множинність форм селективності проявляється в регуляторних інструментах. Так, для зменшення «розривів» потокових процесів доцільно впровадити комплекс селективних регуляторних заходів, спрямованих на створення розвиненої інфраструктури ринків зерна та продуктів його переробки, диверсифікацію каналів збуту зерна, забезпечення доступу первинних виробників до елеваторних послуг, скорочення «тіньових» сегментів переробного сектору, формування паритетних взаємодій його суб'єктів із торговельним сектором, тощо. Зменшення міжсекторних «розривів» у системі суміжних товарних ринків є необхідною умовою її стійкого відтворювального

розвитку в умовах нестабільності. У міру зникнення певних відтворювальних диспропорцій змінюється форма реалізації селективності, з'являються нові потокові «розриви» та адаптивні інструменти СР, що здатні результативно впливати на них в умовах турбулентності.

Селективне регулювання «точок зростання» (див. рис. 1.2) передбачає цільове стимулювання продукування доданої вартості товарів у ресурсоутворювальних (передусім, переробних) секторах систем вертикально суміжних товарних ринків для ефективного використання сировинного, виробничого, трудового та інноваційного потенціалу ринків. Такий тип СР передбачає впровадження інституціонально-економічних, інституціонально-організаційних і комплексних механізмів, що системно пов'язують декілька суміжних секторів або ринків комплексом селективних заходів підтримки цільових груп суб'єктів (наприклад, вітчизняних виробників насіння, пшениці твердих сортів та макаронних виробів). Саме комплексні механізми селективного регулювання є найбільш ефективними в умовах нестабільності, оскільки здатні, з одного боку, генерувати найбільші виробничий, соціальний, відтворювальний та податковий ефекти в системі суміжних ринків, з іншого, оперативно реагувати на зміни зовнішнього середовища й модернізувати склад і вектор заходів СР, забезпечуючи при цьому їх ефективність і досягнення нових цільових орієнтирів.

На відміну від регулювання поточкових «розривів», СР «точок зростання» чинить *глибинний формуючий вплив на всю систему* вертикально суміжних товарних ринків, змінює (оптимізує) її структуру, генерує потужний мультиплікативний ефект для стійкого відтворювального розвитку як релевантної системи, так і пов'язаних з нею ринків (зокрема, матеріально-технічного забезпечення). Такий тип селективного регулювання орієнтований в перспективі на зміну ринкових пропорцій відтворення та перехід системи до нової якості, забезпечення її сталого розвитку в умовах нестабільності.

Головним завданням держави є визначення пріоритетних (ресурсоутворювальних) секторів у системах суміжних ринків, які можуть бути об'єктами селективного регулювання. На наш погляд, головним критерієм віднесення певного сектору до ресурсоутворювального є його показник секторної доданої вартості (*далі – ДВ*), її структури та її частки у загальній ринковій ДВ. Відтак, обґрунтування потенційних «точок зростання» товарних ринків повинно базуватися на результатах оцінки доданої вартості (ринкової та секторної), яка є внутрішнім ресурсом стійкого відтворювального розвитку мікро-, мезо- і макроекономічних сис-

тем. Авторами розроблено та апробовано низку методичних положень щодо оцінки формування й розподілу ДВ в ланцюгах товарних ринків [29, 33]. Розглянемо алгоритм формування показника загальної доданої вартості на прикладі системи вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки (рис. 1.5).

Загальна додана вартість товарів ($ДВ_{ЗАГ}$) у системі вертикально суміжних до зернового ринків формується як сума доданих вартостей, створених у секторах нижньосуміжного ринку насіння ($ДВ_H$), релевантного ринку зерна ($ДВ_З$), верхньосуміжних ринків борошномельно-круп'яної ($ДВ_Б$), комбікормової ($ДВ_К$) та промислової ($ДВ_П$) продукції:

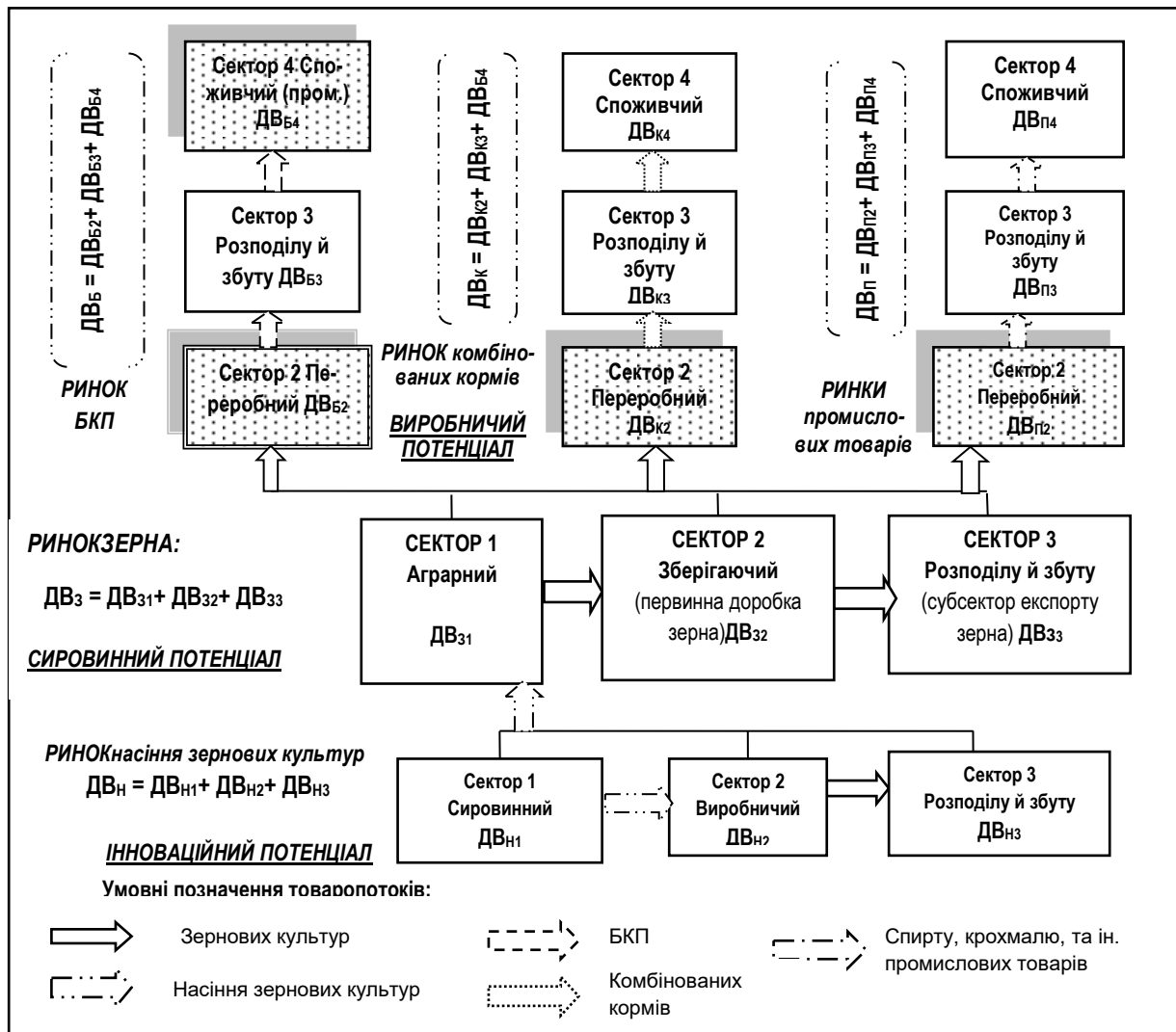
$$ДВ_{ЗАГ} = ДВ_H + ДВ_З + ДВ_Б + ДВ_К + ДВ_П \quad (1.1)$$

Кількість доданків у формулі (1.1) визначається кількістю товарних ринків, включених до системи, та залежить від ступеня переробки зернових культур. У високорозвиненій системі суміжних ринків, яка передбачає глибинну переробку зерна, кількість суміжних ринків може досягати до 40 (саме стільки можна отримати продуктів зернопереробки з доданою вартістю) [29]. У свою чергу, кожен з п'яти складових доданої вартості (у розрізі ринків) включає три секторні показники, які визначають внутрішній внесок кожного сектору в формування доданої вартості певного товарного ринку (див. рис. 1.5).

Ресурсоутворювальний потенціал різних секторів суміжних ринків неоднаковий як за обсягом, так і структурою. Для визначення найактивніших ресурсогенеруючих секторів («точок зростання») у системі суміжних ринків необхідно розрахувати *міжсекторні баланси доданої вартості* товарів і здійснити їх порівняльний кількісно-структурний аналіз. Важливо враховувати не тільки абсолютне значення показника, але й його ресурсну структуру (питому вагу заробітної плати, амортизації основних засобів, прибутку), обсяги секторних податкових надходжень і соціальних відрахувань, динаміку їх змін тощо.

За результатами проведених досліджень [34, 35], авторами розраховано міжсекторний баланс головних індикаторів доданої вартості в системі вертикально суміжних ринків хлібних продуктів України (таблиця 1.6). Встановлено, що найбільшу частку в ринковій доданій вартості та податкових надходженнях (43,7 % і 54,4 % відповідно) забезпечує сектор виробництва хліба та хлібобулочних виробів нетривалого зберігання (*далі – ХХБВ*), який при цьому має найнижчий серед секторів рі-

вень рентабельності продукції (2,7 %) і частку прибутку в структурі ДВ (15,6 %).

Скорочення: БКП – борошномельно-круп'яна продукція; ДВ – додана вартість товарів у секторах ринків насіння (ДВ_Н), зерна (ДВ_З), борошномельно-круп'яної продукції (ДВ_Б), комбікормів (ДВ_К), промислових товарів (ДВ_П)

Рис. 1.5. Ресурсоутворювальні сектори («точки зростання») у системі вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки*

*Розробка авторів

Частка доданої вартості у випуску продукції найвищою є у сировинному секторі (28,6 %), який при цьому має найвищий рівень відтворювальної рентабельності продукції (34,6 %) і найменші податкомісткість ДВ (10,1 %) та питому вагу у ринкових податкових надходженнях (8,8 %).

Таблиця 1.6

**Міжсекторний баланс головних індикаторів доданої вартості
в системі вертикально суміжних ринків
хлібних продуктів України, %***

Індикатори	Сектор 1: Виробництво пшениці	Сектор 2: Ви- робництво борошна	Сектор 3: Ви- робництво ХХБВ**	Сектор 4: Торгівля ХХБВ
1. Частка сектору в ринковій доданій вартості	23,53	12,01	43,74	20,73
2. Частка доданої вартості у випуску продукції	28,57	11,62	16,88	7,41
3. Відтворювальна рентабельність продукції	34,60	11,97	17,34	7,76
4. Рентабельність продукції	11,80	3,00	2,70	4,80
5. Податкомісткість доданої вартості	10,11	33,08	33,54	28,61
6. Частка сектору в ринкових податкових надходженнях	8,8	14,7	54,4	22,0
Ресурсна структура секторної доданої вартості, %				
1. Заробітна плата з відрахуваннями	26,56	47,51	59,53	36,6
2. Амортизація необоротних активів	27,34	27,44	24,90	1,59
3. Прибуток	46,09	25,06	15,57	61,81

*Укладено за даними [34, 35];

**ХХБВ – хліб та хлібобулочні вироби нетривалого зберігання.

На основі емпіричних досліджень визначено структурні диспропорції у формуванні й розподілі доданої вартості в системі суміжних товарних ринків. Встановлено, що у міру зростання ступеню переробки продукції в ринковій системі «пшениця – борошно – хліб», рівень її рентабельності зменшується за одночасного зростання податкового навантаження та податкомісткості доданої вартості. Оцінка ресурсної структури доданої вартості визначила низку диспропорцій, які гальмують відтворювальний розвиток переробних секторів ринків, передусім сектору виробництва ХХБВ нетривалого зберігання. Даний сектор генерує майже 44 % ринкової доданої вартості, має найвищу частку заробітної плати (60 %) та найнижчу частку прибутку (15,6 %) в структурі ДВ, високий рівень податкомісткості доданої вартості (33,5 %), що свідчить про реалізацію соціальної і податкової функції хлібного сектору та низький ступінь впровадження його відтворювальної функції в напрямі

забезпечення розширеного відтворення ресурсів та доходності соціально орієнтованих хлібопекарських підприємств [34].

Проведені розрахунки (див. табл. 1.6) свідчать, що у системі вертикально суміжних ринків хлібних продуктів ресурсоутворювальним сектором («точкою зростання») є сектор виробництва ХХБВ нетривалого зберігання, що продукує 44 % доданої вартості й 54 % податкових надходжень у ринковій системі. Вагому роль відіграє також сектор виробництва борошна, який має високі податкомісткість ДВ (33,1 %) та частку заробітної плати в її структурі (47,5 %).

Відтак можна стверджувати, що у системах вертикально суміжних товарних ринків головними ресурсоутворювальними секторами, тобто «точками зростання», є саме *переробні сектори*, які мають здатність ефективно реалізовувати ресурсний потенціал ринків в умовах нестабільності та генерувати потужний мультиплікативний ефект сталого відтворювального розвитку всієї ринкової системи. Характерними *ознаками* ресурсоутворювальних секторів товарних ринків є такі:

- значна або найвища питома вага сектору у формуванні ринкової доданої вартості;
- вагома частка сектору у ринкових податкових надходженнях, високий рівень секторної податкомісткості доданої вартості;
- домінування в ресурсній структурі секторної ДВ соціальної складової – заробітної плати з відрахуваннями (понад 40 %);
- створення нових робочих місць, забезпечення зайнятості населення;
- виконання суб'єктами сектору соціальної та екологічної функцій в ринковій системі, реалізація їх ресурсного потенціалу в площині сталого розвитку;
- здатність до активізації (відродження) діяльності суміжних секторів і пов'язаних ринків, трансформації зв'язків між ними, до зміни напрямів руху внутрішніх і зовнішніх товаропотоків у ринковій системі та її структури загалом.

Слід зазначити, що саме остання ознака за умови наявності сприятливих інституціонально-економічних умов для її реалізації забезпечує можливість ресурсоутворювальних секторів генерувати мультиплікативний ефект сталого відтворювального розвитку всієї системи суміжних товарних ринків. Переробні сектори («точки зростання») є *активними секторами*, що ініціюють трансформації товарно-фінансових потоків, а суміжні сировинні та розподільчо-збутові – *сприймаючими секторами*, які сприймають ці трансформації і певним

чином змінюють параметри потокових процесів, обсяги і структуру товаропотоків, міжсекторні взаємодії та зв'язки тощо. При цьому необхідно враховувати динамічні впливи зовнішнього середовища на процес трансформації міжсекторних потокових процесів і зв'язків, ініційованих активними секторами товарних ринків.

З огляду на визначені ознаки та можливості ресурсоутворювальних секторів, до останніх у системі вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки доцільно віднести переробні сектори трьох верхньосуміжних ринків борошномельно-круп'яної продукції, комбінованих кормів і промислових товарів, а також промислове споживання борошна для виробництва хлібних продуктів з високою доданою вартістю (див. рис. 1.5). Алгоритм формування зв'язків трансформацій і розвитку в системі суміжних ринків є таким: зростання внутрішньої переробки зерна та обсягів виробництва в переробних секторах ринків обумовить, з одного боку, поетапне скорочення сировинного експорту та переорієнтацію аграрного сектору на потреби вітчизняних переробних підприємств, з іншого, необхідність стимулювання експорту зернових і хлібних продуктів за допомогою інструментів селективного регулювання, у т.ч. державного маркетингу. Водночас активізація діяльності переробних секторів сприятиме формуванню додаткового попиту на матеріально-технічні ресурси, спонукаючи розвиток пов'язаних ринків товарів і послуг.

Загалом зростання потужності руху внутрішніх зернопотоків і експортних товаропотоків зернових і хлібних продуктів поступово змінить існуючі ринкові пропорції відтворення та забезпечить перехід системи вертикально суміжних ринків зерна й продуктів його переробки до нової якості – від середньо- до високорозвиненої системи, орієнтованої на глибинну переробку зерна. Слід зазначити, що завдання активізації переробних секторів («точок зростання») товарних ринків набуває особливої актуальності в умовах повоєнного відновлення економіки, коли виникає необхідність у створенні додаткових робочих місць, забезпечення своєчасних виплат заробітної плати й соціальних відрахувань, реалізації внутрішніх резервів інвестицій шляхом нарощування обсягів створюваної ринкової доданої вартості та скорочення її втрат за напрямками сировинного експорту та імпорту товарів, для виробництва яких Україна має власний ресурсний потенціал.

Для відновлення та активізації діяльності ресурсоутворювальних секторів у системах суміжних товарних ринків доцільно поєднувати два типи заходів селективного регулювання:

1) *внутрішньосекторні заходи*, що передбачають селективний вплив на певні групи ринкових суб'єктів (або сегменти) в межах сектору;

2) *міжсекторні заходи* СР, орієнтовані на відновлення та формування довгострокових паритетних економічних зв'язків між переробним і суміжними секторами товарних ринків. Сукупність цих регуляторних заходів формує комплексні механізми селективного регулювання, що системно пов'язують активні й сприймаючі сектори комплексом селективних заходів підтримки певних груп суб'єктів (або сегментів ринку), цілеспрямовано впливають на параметри й напрям руху товарно-фінансових потоків для досягнення цільових орієнтирів відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків.

Слід зазначити, що сукупність заходів СР в складі комплексного механізму повинна бути орієнтована, зокрема, на *подолання структурних диспропорцій* у формуванні й розподілі доданої вартості в системі суміжних товарних ринків, ідентифікованих на підставі аналізу міжсекторних балансів індикаторів ДВ (див. табл. 1.6). Запропонований методичний підхід дозволяє визначити відтворювальні диспропорції розвитку переробних секторів («точок зростання»), які необхідно зменшити (знівелювати) для реалізації можливостей і потенціалу цих секторів у системі суміжних ринків. Відтак, вкрай важливо враховувати визначений цільовий орієнтир в ході формування складу заходів комплексного механізму СР.

В ході дослідження встановлено, що головними об'єктами державного селективного регулювання є системні «розриви» товарно-фінансових потоків та ресурсоутворювальні сектори ринків (див. рис. 1.2), що обумовлює необхідність адаптивного поєднання (взаємодоповнення) двох типів СР в умовах нестабільності.

1.3. Теоретичні аспекти стійкості функціонування та стійкості розвитку ринкових систем

Сучасний етап функціонування систем вертикально суміжних товарних ринків в Україні характеризується нестабільністю та невизначеністю. Американські військові для ідентифікації таких умов функціонування використовують спеціальний термін – «**VUCA світ**», який об'єднує цілий спектр сучасних трансформацій та явищ [36]:

- **Volatility** – мінливість, нестабільність;
- **Uncertainty** – невизначеність;
- **Complexity** – складність;
- **Ambiguity** – багатозначність.

Мінливість і невизначеність зовнішнього середовища стають перманентними умовами функціонування систем товарних ринків, до яких необхідно швидко адаптуватися. Відтак, завдання формування ефективною системи нових адаптивних інструментів та заходів селективного регулювання ринкових товарно-фінансових потоків, здатних як протидіяти, так і попереджувати певні збурення (кризові явища), набуває особливої актуальності, значимості та масштабності в сучасних умовах нестабільності. Забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків (цільовий орієнтир їх СР – див. табл. 1.2) передбачає набуття ринковою системою певної **стійкості**, обумовлюючи необхідність дослідження сутності цієї категорії в ринковому вимірі.

Сьогодні в економічній науці існує чотири наукових підходи до дослідження поняття «стійкість», а саме [37]:

- 1) у площині концепції стійкого розвитку («sustainable development»);
- 2) розгляд питання на мікрорівні (ототожнення економічної стійкості підприємств з їх фінансовим станом);
- 3) у площині рівноваги, стійкого стану («steady state») економічної системи;
- 4) у контексті економічного зростання.

Слід зазначити, що поняття «стійкість» характеризує процес, пов'язаний із досягненням рівноваги економічної системи, але не є тожним їй.

Для виокремлення специфічних рис розглянемо основні теоретичні аспекти стійкості (таблиця 1.7). Найбільш поширеним визначенням категорії «стійкість» є здатність системи зберігати свою якість в умовах

мінливого середовища і внутрішніх трансформацій [37]; зберігати рух за означеною траєкторією [39]; здатність довго зберігати і виявляти свої властивості, витримувати зовнішній вплив, не піддаватися руйнуванню тощо [38].

Таблиця 1.7

**Категорійна сукупність визначення змісту дефініцій
«стійкість» та «економічна стійкість»***

Категорія	Автори	Сутність
Стойкість	Словник української мови [38]	1. Здатність витримувати зовнішній вплив, протидіяти чомусь 2. Здатність довго зберігати і виявляти свої властивості, не піддаватися руйнуванню тощо.
Стойкість	Козловський С.В., Мазур Г.Ф. [37]	1. Здатність системи зберігати свою якість в умовах мінливого середовища і внутрішніх трансформацій 2. Якість, яка дозволяє системі витримувати зміни параметрів зовнішнього середовища, відмінні від розрахункових
Економічна стійкість	Відеке Б. [39]	Здатність системи зберігати рух за означеною траєкторією, тобто дотримуватися визначеного режиму функціонування
Економічна стійкість	Бойко А.В. [40, с. 13-14]	Комплексна властивість складної, відкритої, динамічної економічної системи, що розвивається, залишатися <i>відносно незмінною</i> (зберігати свої життєво важливі структурні та функціональні якості) впродовж певного інтервалу часу під дією зовнішніх і внутрішніх шоків впливів, а також реагувати на них та пристосовуватися до нових обставин
Економічна стійкість	Козловський С.В. [41]	Здатність економічної системи після деякого збурення (зміни параметрів економічної системи, її показників) швидко повернутися у стан, не гірший попереднього, зберігати свій стан як завгодно довго, а також <i>поліпшувати свій стан</i> до величини збурення за умови позитивної зміни економічних параметрів системи
Економічна стійкість	Кириленко В.І. [42]	Здатність економіки вистояти в умовах <i>воєнного протистояння</i> , забезпечити надійне задоволення воєнно-економічних потреб збройних сил і потреб господарства країни в інтересах досягнення перемоги
Стойкість (в контексті воєнної безпеки)	Стратегія воєнної безпеки України [43]	Здатність системи управління державою, сил оборони, <i>національної економіки</i> , інфраструктури та суспільства <i>швидко відновлюватися та адаптуватися до змін у безпековому середовищі</i> й до тривалого протистояння в наданні відсічі і стримування збройної агресії проти України
Стойкість промисловості до шоків	Лебедева Л.В. [44]	Здатність промислового сектора економіки реагувати та адаптуватися як до зовнішніх, так і до внутрішніх подразників, зберігаючи стабільні темпи економічного зростання.
Резильєнтність (національна)	Пирожков С.І., Божок Є.В, Хамітов Н.В. [45]	1. Стратегія існування країни, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам та загрозам (від. англ. <i>resilience</i> – життєстійкість, <i>спроможність відновлюватись</i>) 2. Здатність суб'єкта міжнародних відносин протидіяти гібридним загрозам

*Укладено авторами на основі джерел [37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45].

А.В. Бойко інтерпретує економічну стійкість як комплексну властивість системи, що розвивається, залишатися відносно незмінною під дією зовнішніх і внутрішніх шоків впливів, а також реагувати на них та пристосовуватися до нових обставин [40, с. 13-14].

В теорії учені виокремлюють два основних види стійкості економічної системи: *стійкість функціонування* та *стійкість розвитку*. Стійкість функціонування – це здатність системи зберігати свої властивості й параметри в умовах впливу зовнішніх і внутрішніх збурень, стійкість розвитку – це не тільки збереження, а й вдосконалення параметрів системи з урахуванням зовнішніх впливів і внутрішніх змін протягом довго-строгового періоду (багатьох етапів функціонування) [40, 41, 46]. На наш погляд, найбільш повне визначення вихідної категорії, що органічно поєднує стійкість функціонування та стійкість розвитку економічної системи, надав проф. С.В. Козловський: «здатність економічної системи після деякого збурення швидко повертатися у стан, не гірший попереднього, зберігати свій стан як завгодно довго, а також поліпшувати свій стан до величини збурення за умови позитивної зміни економічних параметрів системи» [41]. Це визначення може бути використане для інтерпретації стійкості систем ринків.

В умовах воєнного стану та повоєнного відновлення економіки актуалізується дослідження стійкості в контексті воєнної безпеки (див. табл. 1.7). Так, у Стратегії воєнної безпеки України зазначено, що її головною метою є завчасно підготовлена та всеохоплююча оборона держави на засадах стримування, стійкості та взаємодії. При цьому стійкість досягається здатністю системи управління державою, сил оборони, національної економіки, інфраструктури та суспільства швидко *відновлюватися* та адаптуватися до змін у безпековому середовищі [43]. Нові потужні зовнішні загрози в формі військової агресії обумовили необхідність розширення властивостей категорії «стійкість» та вимог до інструментарію селективного регулювання розвитку ринкових систем в таких умовах. Окрім здатності систем зберігати якість і головні параметри, а також адаптуватися до умов мінливого середовища, сутність стійкості поповнилася терміном «*відновлення*», що наблизило вихідну дефініцію до категорії «*резильєнтність*» (від. англ. *resilience* – життєстійкість, спроможність відновлюватись) [45].

Л.В. Лебедева, розкриваючи природу категорії «стійкість промисловості до шоків», оперує терміном *resilire* («перескочити назад»), який використовується щонайменше в трьох значеннях і визначає здатність: (а) швидко відновлюватися після шоку; (б) протистояти шоку;

(в) взагалі уникнути шоку [44]. Академік НАН України С.І. Пирожков визначає національну резильєнтність не тільки як здатність, а й як стратегію існування країни, коли вона «здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам та загрозам». Учений наголошує, що в умовах нестабільності резильєнтність «постає доволі ефективною стратегією та фундаментальною запорукою національної безпеки» [45].

На підставі проведеного аналізу змістовного наповнення категорії «стійкість» за різними науковими підходами (див. табл. 1.7), запропоновано авторське визначення основних дефініцій у ринковій площині та показано взаємовплив стійкості функціонування на стійкість розвитку (відтворювального й сталого) ринкових систем (рис. 1.6).

Рис. 1.6. Взаємовплив стійкості функціонування на стійкість розвитку систем суміжних товарних ринків*

*Розроблено авторами з використанням джерел [40, 41, 46].

Запропоновано таке *гіпотетичне твердження*: в умовах нестабільності та змін у безпековому середовищі відбувається зниження функціональної стійкості систем суміжних товарних ринків та збільшен-

ням міжсекторних «розривів» товарно-фінансових потоків у їх межах, що обумовлює необхідність розробки адаптивних механізмів і заходів селективного регулювання, орієнтованих спочатку на відновлення стійкості функціонування ринкових систем, а потім на забезпечення стійкості їх відтворювального та збалансованого розвитку. Тобто важливо забезпечити поетапність впровадження заходів СР, орієнтованих на досягнення стійкості функціонування систем суміжних товарних ринків, яка є фундаментом для їх подальшого розвитку, при цьому відтворювальний є складовою частиною та запорукою збалансованого розвитку ринків.

Слід зазначити, що у всіх визначеннях категорій «стійкості функціонування й розвитку» ринкових систем зроблено акцент спочатку на відновлення, потім збереження і вдосконалення параметрів товарно-фінансових потоків (див. рис. 1.6); такий підхід базується на синтезі теорій економічної стійкості та резильєнтності. Авторське визначення **стійкості відтворювального розвитку** в ринковому вимірі є таким: здатність системи суміжних товарних ринків відновлювати й зберігати свою цілісність, покращувати (вдосконалювати) параметри товарно-фінансових потоків, забезпечувати розширене відтворення ресурсів в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін протягом довгострокового періоду. Стійкість відтворювального розвитку взаємопов'язана, з одного боку, зі стійкістю функціонування ринкових систем, з іншого, зі стійкістю їх збалансованого розвитку. В спільній області відбувається перехід функціональної стійкості до стійкості відтворювального розвитку систем суміжних ринків, а потім до динамічної рівноваги (оптимальної траєкторії розвитку) на новому рівні. Останній стан визначає поняття **«стійкість гомеостазису»** (спільна область трьох категорій – див. рис. 1.6).

Гомеостазис (грец. стояння, нерухомість) – це властивість динамічної рівноваги складних систем, яка полягає у підтримці суттєво важливих для існування системи параметрів у допустимих межах [47]. Поняття гомеостазису було введено американським фізіологом У. Кеноном, який описав низку гомеостатичних процесів у живому організмі. У подальшому цей термін був екстрапольований на кібернетику, психологію, соціологію та інші науки [47].

У ринковому вимірі **стійкість гомеостазису** визначено як здатність системи товарних ринків відновлювати й підтримувати суттєво важливі для її існування параметри товарно-фінансових потоків у допустимих межах, забезпечувати динамічну рівновагу в умовах постійних

внутрішніх і зовнішніх змін (див. рис. 1.6). Процес гомеостазису супроводжується змінами у функціонуванні систем суміжних товарних ринків, зміною їх структурної будови, міжсекторних зв'язків, пропорцій відтворення, перерозподілу доданої вартості, підвищенням ефективності діяльності системи, що обумовлює доцільність встановлення нових критеріїв її стійкості. Слід зазначити, що дослідження процесів гомеостазису передбачає виділення головних параметрів товарно-фінансових потоків, значні зміни яких порушують стійке функціонування ринкових систем.

В теорії учені досліджують різні види стійкості, класифікованих за різними ознаками [37, с. 8]. Так, в залежності від сфери діяльності виділяють економічну, фінансову, ринкову, виробничу та технологічну стійкість, від умов функціонування – стійкість у мирний час, надзвичайні ситуації, період криз, особливий період та воєнний час, від тривалості – поточна, перспективна, коротко- й довгострокова стійкість [37, 40, 41]. В ході розробки механізмів СР важливо враховувати умови функціонування ринкових систем, оскільки склад і спрямованість регуляторних заходів будуть значно відрізнятись в мирний і воєнний час.

С.В. Козловський концепцію стійкості поєднує з концепцією потенціалу, вважаючи стійкою лише ту систему, економічний потенціал якої досягає максимального значення при мінімальному відхиленні системи від стану рівноваги [37, с. 10]. Така позиція корелює із відтворювальним підходом до дослідження систем товарних ринків в аспекті ефективного використання їх ресурсного потенціалу та нарощування доданої вартості, як головного внутрішнього ресурсу сталого розвитку держави.

В існуючих працях ринкова стійкість розглядається, як правило, по відношенню до підприємства (мікрорівень), або в площині встановлення відхилень фактичних рівнів розвитку ринку від основної тенденції та їх виміру за допомогою коефіцієнта апроксимації [48]. Сьогодні ринкова стійкість на макрорівні є малодослідженою. Відтворювальний підхід до розкриття її сутності та взаємозв'язків між стійкістю функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків (див. рис. 1.6) є розвитком теорії економічної стійкості в ринковому вимірі. В сучасних умовах нестабільності саме ця теорія, адаптована до специфіки ринкових процесів відтворення, є головним системоутворюючим елементом теоретичного базису формування принципів селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків (рис. 1.7).

Запропонований теоретичний базис для конструювання множини принципів органічно поєднав всеохоплюючу теорію резильєнтності з ринковим виміром економічної стійкості на основі відтворювального підходу та теорією сталого (збалансованого) розвитку (див. рис. 1.7). Тобто теоретична канва бере свій початок від загальної теорії резильєнтності до більш локальних теорій стійкості та відтворення ресурсів із проекцією на розвиток систем суміжних товарних ринків.

Рис. 1.7. Синтез теорій для формування принципів селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків *

*Розроблено авторами.

Багатовимірність *теорії резильєнтності* знаходить свій прояв у її видах: зовнішньополітичній, економічній (у т.ч. енергетичній), соціально-політичній, правовій, гуманітарній, демографічній, освітній, науковій, військово-політичній та ін. Учені наголошують на резильєнтності «цивілізаційної суб'єктності країни» (національній резильєнтності), яка охоплює всі сфери діяльності суспільства, включаючи економічну [45]. Визначаючи національну резильєнтність не просто як здатність, а як стратегію функціонування країни (див. табл. 1.7), науковці пропонують «окреслити спосіб набуття і розвитку резильєнтності та її інституційного забезпечення» [45, с. 76].

На наш погляд, в умовах нестабільності одним із таких способів є впровадження адаптивних механізмів і заходів селективного регулювання розвитку систем товарних ринків для забезпечення їх резильєн-

тності. Йдеться про **ринкову резильєнтність**, тобто пружне відновлення ринкових систем та їх здатності протидіяти зовнішнім і внутрішнім викликам і загрозам [49].

Теорія економічної стійкості органічно взаємопов'язана з теорією резильєнтності (див. рис. 1.7) в площині першочергового відновлення параметрів систем суміжних товарних ринків, а вже потім їх збереження та розвитку (див. рис. 1.6), що обумовлено значними втратами і руйнуванням ресурсного потенціалу економіки в умовах воєнного стану. Класична теорія економічної стійкості полягає в досягненні максимального значення зростання економіки за мінімального відхилення економічної системи від стану рівноваги [37, 48]. Питання стійкості економіки розкрито в роботах, що досліджують ринкову рівновагу в умовах досконалої конкуренції (Л. Вальрас, Дж. Р. Хікс, П. Е. Самуельсон та ін). В умовах нестабільності зовнішнього середовища теорія економічної стійкості трансформувалася в напрямі виокремлення стійкості функціонування та стійкості розвитку систем, а згодом і відновлення економіки в контексті забезпечення воєнної безпеки держави та національної резильєнтності (див. табл. 1.7).

Запропонований відтворювальний підхід до розкриття природи стійкості систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності (див. рис. 1.7), з одного боку, є розвитком теорії стійкості в ринковому вимірі, з іншого – синтезом і взаємодоповненням двох базових теорій для формування принципів СР ринків. Головними макроекономічними чинниками, що впливають на забезпечення стійкості економічної системи, учені визначають, зокрема, діючи в країні систему державного управління, державну секторальну політику, законодавчо-правовий базис, рівень державної підтримки суб'єктів господарювання [37]. Відтак, підтримка стійкості економіки й систем суміжних товарних ринків пов'язана з ефективним державним регулюванням їх функціонування та розвитку з урахуванням динамічних зовнішніх і внутрішніх змін.

Відтворювальний підхід є базовою методологічною платформою для розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків. Він передбачає забезпечення розширеного відтворення ресурсів (товарних, фінансових, інформаційних) у секторах суміжних ринків, нарощування загальної ринкової доданої вартості шляхом активізації діяльності переробних секторів («точок» зростання), зменшення (нівелювання) міжсекторних і міжринкових «розривів» товарно-фінансових потоків, організації ефективного ринкового товароруху, зростання експорту переробних товарів з доданою вартістю, появи нових суміжних ринків, що в

сукупності трансформує систему суміжних товарних ринків із низько- до середньо- і високорозвиненої ринкової системи (див. табл. 1.3). Теорію відтворення ресурсів у ринковому вимірі детально досліджено у працях [23, 29, 35, 50].

Оскільки відтворювальний розвиток є складовою сталого розвитку ринкової економіки, **теорію збалансованого розвитку**, орієнтовану на гармонізацію економічних, соціальних й екологічних цілей та їх реалізацію в єдиній соціо-еколого-економічній системі, доцільно включити до складу теоретичного базису формування системи регуляторних принципів (див. рис. 1.7). Ефективна система вертикально суміжних товарних ринків повинна бути екологічною й ресурсозаощадливою, що обумовлює необхідність інтеграції цільових екологічних параметрів у системудержавного регулювання.

Зв'язок між сталим і відтворювальним розвитком ринкової системи, з одного боку, та між сталим розвитком і регуляторною діяльністю держави просліджується за напрямками завдань Цілей сталого розвитку (ЦСР). В Україні інклюзивний процес визначення ЦСР відбувався за чотирма напрямками:

- 1) стале економічне зростання та зайнятість;
- 2) справедливий соціальний розвиток;
- 3) ефективне управління;
- 4) екологічна рівновага та розбудова стійкості [51, с.9].

Третій напрям передбачає, зокрема, підвищення ефективності дій органів державної влади і місцевого самоврядування на основі відкритості і прозорості прийняття рішень і громадського контролю за їх виконанням [51, с. 10]. Забезпечення ефективності державного управління в умовах нестабільності можна досягти, зокрема, впровадженням нових регуляторних заходів та інструментів на основі селективного підходу.

Запропонований компонентний склад теоретичного базису (див. рис. 1.7) дозволяє всебічно охопити полівекторні параметри функціонування та розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та розробити адекватну їм множину регуляторних принципів, як наукове підґрунтя для конструювання механізмів і заходів селективного регулювання.

1.4. Система принципів та методологія селективного регулювання систем вертикально суміжних товарних ринків в умовах повоєнного відновлення економіки

Відповідно до теоретичного базису, авторами пропонується виокремити 5 груп принципів селективного регулювання розвитку систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності: (1) загальні; (2) резильєнтні; (3) стійкісні; (4) відтворювальні; (5) сталого розвитку. Множину регуляторних принципів та їх сутність узагальнено в таблиці 1.8.

Загальні принципи регулювання притаманні будь-якій економічній системі, у т.ч. ринковій. Відповідно до *принципу доцільності* необхідність селективного регулювання функціонування та розвитку систем суміжних товарних ринків повинна бути обґрунтованою з метою вирішення ключових проблем відтворювального розвитку ринків та зменшення «розривів» товарно-фінансових потоків.

Системність передбачає орієнтацію регуляторних заходів не лише на розвиток певних локальних секторів, а всієї системи суміжних ринків відповідно до поточних і стратегічних цілей, а також послідовне удосконалення заходів та методів СР. *Принцип адекватності* забезпечує відповідність форм, заходів та інструментів СР потребі у вирішенні існуючих проблем, а також сучасному стану системи суміжних товарних ринків, закономірностям ринкових процесів відтворення. *Принцип передбачуваності* характеризує послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики в ринковому вимірі, а також планам з підготовки проєктів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам ринку здійснювати планування своєї діяльності. Він є одним із принципів державної регуляторної політики, регламентованих Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» №1160-IV [52].

Принцип об'єктивності й точності встановлює вимоги до формування інформаційно-аналітичного базису для прийняття регуляторних рішень, зокрема, він повинен бути достовірним, а його результати обґрунтовуватися точними розрахунками. Дотримання даного принципу забезпечує високу результативність управлінських рішень стосовно селективного регулювання ринкових систем, які приймаються на основі даних інформаційно-аналітичного базису.

Таблиця 1.8

Множина принципів селективного регулювання функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків*

Підхід	Принципи	Характеристика
Загальні принципи	1. Доцільність	Обґрунтована необхідність СР функціонування та розвитку систем суміжних товарних ринків з метою вирішення існуючих проблем
	2. Системність і послідовність	Системне регулювання відповідно до поточних та стратегічних цілей, послідовне удосконалення заходів і методів СР
	3. Адекватність	Відповідність форм, заходів та інструментів СР потреби у вирішенні існуючих проблем, сучасному стану системи товарних ринків
	4. Передбачуваність	Послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики в ринковому вимірі
	5. Об'єктивність і точність	Аналітичний базис для прийняття регуляторних рішень повинний бути достовірним, а результати обґрунтовуватися точними розрахунками
	6. Прозорість	Відкритість для суб'єктів ринку дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності
Результативний	1. Превентивність	Превентивне регулювання для випередження викликів і загроз функціонуванню ринкових систем; стратегія випередження
	2. Пріоритетність економічних інтересів держави	Регулювання систем суміжних ринків здійснюється не з позиції економічних інтересів окремих суб'єктів ринку, а держави, як носія інтересів суспільства, з метою забезпечення національної безпеки, в т.ч. воєнної та економічної, в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз
	3. Альтернативність	Пошук і розгляд максимально можливої кількості альтернативних регуляторних рішень щодо нейтралізації певних викликів і загроз стійкому розвитку систем товарних ринків
Ринкової стійкості	1. Оперативність	Швидкість прийняття управлінських рішень і впровадження регуляторних заходів в умовах неочікуваних змін
	2. Адаптивність	Швидка зміна складу регуляторних заходів в залежності від зміни параметрів об'єктів регулювання в умовах форс-мажорних обставин.
	3. Гнучкість і маневреність	Можливість швидкого реагування регуляторних органів та врахування зовнішніх збурень шляхом зміни компонентів механізмів СР
	4. Динамічність	Зміна механізмів і заходів СР у часі з урахуванням динаміки мінливостей внутрішнього й зовнішнього середовища
	5. Науковість	Постійне удосконалення методології регулювання та використання світового досвіду регулювання товарних ринків в умовах нестабільності
Відтворювальний	1. Цілеспрямованість	Цільовий вплив регуляторних заходів на «розриви» товарно-фінансових потоків та «точки» зростання ринкових систем
	2. Раціональність співвідношення методів регулювання	Досягнення оптимальності співвідношення прямих і непрямих, економічних і адміністративних методів регулювання систем товарних ринків; перегляд даного співвідношення у разі зміни вектору впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на функціонування ринкових систем
	3. Відтворювальна пропорційність	Забезпечення пропорційності розширеного відтворення ресурсів між секторами і ринками системи, збалансованості товарно-фінансових потоків у взаємодіях всіх ринків і їх секторів
	4. Ефективність	Цільова орієнтація регуляторних заходів на оптимізацію загальної ринкової доданої вартості в системі суміжних товарних ринків
	5. Зворотного зв'язку	Позитивна зворотна реакція системи суміжних товарних ринків на впроваджені механізми й інструменти СР
Сталого розвитку	1. Мінімізація втрат ресурсів	Мінімізація втрат матеріальних ресурсів у процесі їх руху за секторами і суміжними ринками системи
	2. Циклічність процесів відтворення	Формування циклічних (замкнених) систем суміжних товарних ринків для забезпечення вторинної переробки матеріалів і відходів у їх секторах, збільшення «чистої» ринкової доданої вартості
	3. Ринкова інклюзія	Забезпечення вільного доступу малих і середніх виробників до секторів товарних ринків, зокрема, до сектору розподілу й реалізації продукції; фізична й економічна доступність товарів першої необхідності для населення

*Розроблено авторами із використанням джерел [29, 52, 53, 54, 55, 56].

Принцип прозорості забезпечує відкритість для суб'єктів ринку дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності (див. табл. 1.8).

В формальних інститутах цей принцип передбачає також врахування громадської думки, тобто розгляд регуляторними органами ініціатив і пропозицій суб'єктів господарювання, а також інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності [52].

В Національній доповіді «Цілі Сталого розвитку: Україна» наголошено на необхідності забезпечення відкритості і прозорості прийняття рішень органів державної влади, участі громадян у державному управлінні, поширення практики публічно-приватного партнерства [51, с.10-11]. Відтак, принцип прозорості СР взаємопов'язаний із групою принципів сталого розвитку.

Група резильєнтних принципів включила три структуроутворюючі складові (див. табл. 1.8), надзвичайно важливі в умовах нестабільності та економічного відновлення. *Принцип превентивності* забезпечує попереджувальне регулювання для випередження викликів і загроз функціонуванню систем вертикально суміжних товарних ринків. На думку С.І. Пирожкова, ефективна резильєнтність означає *випередження* викликів і загроз, однак не катастроф; їх наявність означає провал резильєнтності. Учений трактує національну резильєнтність як «*стратегію випередження*», яка дозволяє вчасно усвідомити ризики та підготуватися до форс-мажорних обставин з метою мінімізації економічних, політичних, воєнних та ін. втрат [45, с.76-77]. Превентивний підхід до впровадження державної політики підтримують й інші українські науковці, наголошуючи, що вона повинна базуватися на «системі попереджувальних заходів щодо недопущення дестабілізації ринкового середовища» [57, с. 39].

Стратегією воєнної безпеки України від 25.03.2022 р. №121/2021 її головною метою визначена «*завчасно підготовлена та всебічно забезпечена* всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості та взаємодії». Водночас принцип стримування передбачає, зокрема, «*вжиття превентивних заходів* щодо протидії воєнним загрозам» [43]. Відтак, завчасна підготовка та превентивність заходів є важливими складовими забезпечення воєнної безпеки держави. В умовах нестабільності принцип превентивності доцільно також екстраполювати на ринкові системи, що дозволить зберегти стійкість їх функціонування.

В сучасних умовах динамічних змін параметрів ринкового середовища набуває поширення *превентивно-захисна концепція економічної безпеки* держави, зорієнтована на формалізацію превентивних механізмів протистояння загрозам. Вона спрямована на своєчасне виявлення й попередження загроз, що дозволяє мінімізувати їх руйнівний вплив на процеси господарювання та забезпечити підтримку стабільності соціально-економічного розвитку держави. Прихильниками цієї концепції є З. Варналій В. Геєць, Я. Жаліло, С. Мочерний, О. Новікова та інші науковці [56, с.35]. Превентивність регуляторних заходів, забезпечуючи національну безпеку та її складові – воєнну й економічну безпеку, пов'язана з другим резильєнтним принципом (див. табл. 1.8).

Принцип пріоритетності економічних інтересів держави як носія інтересів суспільства передбачає здійснення регулювання функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків не з позиції економічних інтересів окремих суб'єктів ринку, а держави; прийняття регуляторних рішень для забезпечення національної безпеки в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. Цей принцип обумовлений сутнісними функціями держави, серед яких можливо виділити три головні: (1) держава – монопольний виразник і представник інтересів суспільства як цілого; (2) суб'єкт, що забезпечує задоволення економічних потреб суспільства як цілого; (3) захисник суспільних економічних інтересів [58, с. 7].

В багатьох працях із державного регулювання наявний принцип збалансованості економічних інтересів суб'єктів господарювання, громадян і держави [54]. Цей принцип реалізується в системі державного селективного регулювання на засадах пріоритетності економічних інтересів держави, яка представляє як загальні інтереси суспільства, так і інтереси певних ринкових суб'єктів і громадян. Слід зазначити, що в умовах нестабільності другий принцип резильєнтної групи посилюється та набуває вагомої значимості в ході розробки превентивних механізмів СР. Принцип *альтернативності дій* передбачає пошук і розгляд максимально можливої кількості альтернативних регуляторних рішень щодо нейтралізації певних викликів і загрозстійкому розвитку систем товарних ринків.

Група принципів ринкової стійкості об'єднує п'ять складових, орієнтованих на своєчасну й успішну адаптацію систем суміжних ринків до нових умов функціонування (див. табл. 1.8). *Принцип оперативності* визначає швидкість прийняття управлінських рішень і впровадження регуляторних заходів в умовах неочікуваних внутрішніх і зовнішніх змін.

Принцип адаптивності передбачає швидку або превентивну зміну складу регуляторних заходів в залежності від зміни параметрів об'єктів регулювання в умовах форс-мажорних обставин. Цей принцип є найголовнішим у своїй групі, оскільки цілеспрямовано зорієнтований на забезпечення стійкості функціонування і розвитку систем суміжних ринків в умовах нестабільності (див. рис. 1.6), тобто створення *адаптивних ринкових систем*. Адаптивною є система, що здатна відновлювати і зберігати свою функціональність в ситуації невизначеності і багатовекторної мінливості зовнішнього середовища. Йдеться не про пасивне пристосування системи до свого оточення, а про новий складніший її різновид, спроможний змінювати як внутрішні процеси, так і впливати на зовнішні чинники.

Для формування адаптивних систем суміжних ринків, здатних сприймати зміни і використовувати нестабільність для свого розвитку, необхідно побудувати систему адаптивного управління, невід'ємною складовою якої є регулювання. На думку учених, адаптивна модель управління соціально-економічними системами включає дві складові – адаптивні системи планування й регулювання, які є структурно ідентичними й складаються з чотирьох пов'язаних елементів [59]:

- 1) модель планування (регулювання);
- 2) імітаційна модель формування процесу;
- 3) внутрішній (імітаційний) адаптер;
- 4) зовнішній (об'єктний) адаптер.

Методи адаптивного управління досить ґрунтовно досліджені на мікрорівні; їх впровадження на макрорівні потребує коригування з урахуванням специфіки систем товарних ринків, ринкових процесів відтворення та об'єктів регулювання.

Якщо адаптивність є базовим принципом забезпечення стійкості функціонування й розвитку систем суміжних ринків, то решта принципів його доповнюють і підсилюють (див. табл. 1.8). *Принцип гнучкості і маневреності* забезпечує можливість швидкого реагування регуляторних органів на трансформації та врахування неочікуваних збурень у зовнішньому середовищі шляхом зміни компонентного складу механізмів СР. *Принцип динамічності* передбачає зміну механізмів і заходів селективного регулювання в часовому вимірі з урахуванням динаміки мінливостей параметрів внутрішнього й зовнішнього середовища. *Принцип науковості* забезпечує постійне удосконалення методології регулювання та використання світового досвіду регулювання товарних ринків в умовах нестабільності.

У динамічному «VUCA світі» традиційні методи та інструменти регулювання є неефективними. Непрогнозовані зміни в зовнішньому середовищі спонукають до розробки нових механізмів і заходів СР функціонування і розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків на основі превентивно-захисного та адаптивного підходів. При цьому превентивні регуляторні механізми відповідають резильєнтній групі принципів та орієнтовані на захист і відновлення ринкових систем, тоді як адаптивні механізми базуються на стійкісній групі принципів та спрямовані на збереження параметрів товарно-фінансових потоків в умовах внутрішніх і зовнішніх збурень, тобто забезпечення стійкості функціонування систем товарних ринків. Для покращення параметрів і досягнення стійкості їх розвитку доцільно впроваджувати комплексні регуляторні механізми, що базуються на **відтворювальній групі принципів** у складі п'яти компонентів.

Принцип цілеспрямованості відповідає сутнісній особливості селективного регулювання й передбачає цільовий вплив регуляторних заходів на об'єкти СР – «розриви» товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи та ресурсоутворювальні сектори («точки зростання») систем суміжних товарних ринків (див. рис. 1.2). *Принцип раціональності співвідношення методів регулювання* передбачає досягнення оптимальності співвідношення прямих і непрямих, економічних і адміністративних методів регулювання, а також перегляд даного співвідношення в залежності від зміни кон'юнктури ринку, внутрішніх і зовнішніх чинників функціонування систем суміжних ринків (див. табл. 1.8).

Держава для реалізації своїх функцій використовує методи прямого й опосередкованого регулювання економіки, а також адміністративні й економічні методи. Адміністративні методи поділяються на заходи заборони, дозволу й примусу, досить широко використовуються в країнах з перехідною економікою. В розвинених країнах сфера адмін-методів обмежується, в основному, охороною навколишнього середовища, боротьбою з «тінізацією» ринків, підтримкою малозабезпечених верств населення. Економічні методи, в свою чергу, поділяються на засоби грошово-кредитної та бюджетної політики; з використанням останніх здійснюється пряме економічне регулювання [60, с. 88]. В умовах нестабільності вплив держави на економічні процеси зростає, водночас важливо забезпечити баланс ринкового саморегулювання й державних регуляторів, раціональність поєднання різних регуляторних методів для досягнення цільових орієнтирів.

В умовах повоєнного відновлення економіки державне СР покликано забезпечити позитивні зрушення у пропорціях ринкового відтворення, створити умови для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників. Відтак, одним із базових принципів СР повинна бути *відтворювальна пропорційність*, тобто забезпечення пропорційності розширеного відтворення ресурсів між секторами і суміжними ринками системи, а також збалансованості товарно-фінансових потоків у взаємодіях всіх ринків і їх секторів (див. табл. 1.8). Пропорції відтворення відображають різні співвідношення в умовах виробництва, розподілу, обміну й споживання в системах суміжних товарних ринків.

Принцип відтворювальної пропорційності є багатовимірним, як і класифікація самих пропорцій: за видом потоку – товарні, фінансові, інформаційні; за структурою – співвідношення елементів (секторів і ринків) певної системи; за територією – співвідношення товарних ринків у глобальному, державному, регіональному й локальному вимірах. У системах вертикально суміжних товарних ринків можна виділити *різні сфери оптимізації пропорцій*, головними з яких є такі:

- 1) пропорції відтворення між секторами ринків (сировинним, переробним, розподілу й збуту, споживчим);
- 2) пропорційність товарних і фінансових потоків у ринковій системі;
- 3) якісні і вартісні параметри товарних потоків;
- 4) просторові й часові параметри товароруку, тощо.

Поняття «*оптимізація*» (лат. *optimus* – найкращий) має декілька значень [61]:

- 1) вибір найкращого варіанту із можливих для досягнення найбільшої ефективності певного процесу з урахуванням заданих вимог і обмежень;
- 2) модифікація системи для підвищення її ефективності;
- 3) процес приведення системи в найкращий (оптимальний) стан.

Відтак, оптимізація пропорцій відтворення передбачає певну трансформацію ринкових систем, ускладнення їх структури, появу нових секторів і суміжних ринків, поступове відновлення й покращення параметрів товарно-фінансових потоків для досягнення стійкості функціонування й розвитку систем товарних ринків в умовах постійних внутрішніх і зовнішніх змін. При цьому оптимізація ринкових пропорцій відтворення здійснюється з дотриманням пріоритету державних економічних інтересів, оскільки під впливом держави відтворювальні пропорції складаються по-іншому, ніж під впливом суб'єктів, наділених ринковою вла-

дою. Відповідно, маємо тісний взаємозв'язок відтворювальних і резильєнтних принципів СР (див. табл. 1.8).

Для оцінки пропорційності / диспропорційності економічної системи можуть бути використані кількісні й якісні показники у статичній й динамічній. При цьому головною вимогою є співрозмірність показників, тобто об'єкти, що порівнюються, мають бути однаковими [62]. У ринкових дослідженнях дієвим методом визначення й кількісної оцінки відтворювальних диспропорцій є міжсекторні товарні й фінансові баланси; приклад одного з них (балансу доданої вартості) наведено в табл. 1.6. Аналіз цього міжсекторного балансу дозволив визначити низку структурних диспропорцій у формуванні й розподілі доданої вартості в системі суміжних ринків хлібних продуктів України.

На практиці базовий відтворювальний принцип пропорційності не реалізовано, в ринкових системах відбувається порушення основних відтворювальних співвідношень, тобто виникають диспропорції. Так, в економіці України мають місце структурно-динамічні диспропорції у зовнішній торгівлі, проявом яких є експорт сировинних товарів та імпорт переробної продукції з високою доданою вартістю. На думку Ю.В. Кіндзерського (і ми підтримуємо цю позицію), сучасний підхід до розвитку вітчизняної економіки лише на основі використання поточних конкурентних переваг країни – дешевих природних, земельних і трудових ресурсів, є хибним. Саме такий підхід значною мірою обумовив «глибоку деіндустріалізацію, аграрізацію і посилення сировинного ухилу економіки України» [63, с. 9].

Іншим різновидом є диспропорції товарних і фінансових потоків у системах суміжних товарних ринків. За дослідженнями І.П. Хомина, за рахунок створеної в аграрному секторі України доданої вартості відбувається фінансове донорство інших секторів вітчизняної й іноземної економік [64, с. 41]. У системах суміжних аграрних ринків відбувається відтік доданої вартості, її непропорційний перерозподіл між секторами, скорочення обсягів зворотних фінансових потоків у базовий сировинний сектор. Таку тенденцію підтверджує аналіз зовнішньоекономічного балансу аграрного сектору та економіки України в цілому (табл. 1.9).

У 2021 р. зовнішньоторговельне сальдо аграрної продукції склало 13,16 млрд. дол. США, збільшившись порівняно з 2005 р. у 6,9 рази. Обсяг даного сальдо без зернових культур є в тринадцятеро меншим – всього 0,98 млрд. дол. США (див. табл. 1.9). Відтак, додатне сальдо української аграрної продукції на 93 % формує сальдо зернових культур. Загальний зовнішньоекономічний баланс України має від'ємне

значення й досягає в 2021 р. -4,77 млрд. дол. США, що у 2,6 рази вище показника 2005 р. Водночас за умови виключення із зовнішньоторговельного балансу додатного сальдо аграрного сектору, дефіцит балансу досягне 17,93 млрд. дол. США, тобто майже вчетверо вище фактичного показника звітного року. За досліджуваний період у 2015 р. сальдо зовнішнього балансу вперше стало додатним (0,61 млрд. дол. США), однак тільки за рахунок аграрного сектору.

Таблиця 1.9

**Зовнішньоекономічний баланс аграрного сектору
та економіки України у 2005-2021 рр., млрд. дол. США***

Показники	Роки									2021 р. до 2005р., пункти
	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Експорт агропродукції (1-14 УКТЗЕД)	2,43	6,59	8,79	8,87	10,32	11,1	14,19	13,07	16,88	6,9
2. Імпорт агропродукції	1,03	3,26	1,69	1,91	2,1	2,45	2,87	3,25	3,72	3,6
3. Сальдо експорту/імпорту (Е/І) агропродукції	1,4	3,34	7,1	6,96	8,22	8,65	11,33	9,82	13,16	9,4
4. Експорт зернових культур	1,38	2,47	6,06	6,07	6,5	7,24	9,63	9,41	12,34	8,9
5. Імпорт зернових культур	0,5	0,15	0,55	0,63	0,73	0,92	0,18	0,18	0,17	0,3
6. Сальдо Е/І зернових культур	0,88	2,32	5,51	5,45	5,77	6,32	9,45	9,23	12,18	13,8
7. Сальдо Е/І агропродукції без зернових культур	0,52	1,02	1,59	1,51	2,46	2,33	1,87	0,59	0,98	1,9
8. Експорт загалом	34,29	51,43	38,13	36,36	43,26	47,34	50,05	49,19	68,07	2,0
9. Імпорт загалом	36,14	60,74	37,52	39,25	49,61	57,14	60,80	54,34	72,84	2,0
10. Сальдо Е/І загалом	-1,85	-9,31	0,61	-2,89	-6,34	-9,8	-10,75	-5,14	-4,77	2,6
11. Сальдо Е/І без агропродукції	-3,26	-12,65	-6,49	-9,85	-14,57	-18,45	-22,07	-14,97	-17,93	5,5

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [32].

За умови спрямування обсягу додатного сальдо сільгосппродукції (див. табл. 1.9) на фінансування аграрного сектору можна було б забезпечити його технічне переозброєння. Однак цього не сталося, про що наочно свідчить порівняльний аналіз часток сільського господарст-

ва в валовій доданій вартості (ВДВ) та вартості основних засобів країни (таблиця 1.10).

Таблиця 1.10

Динаміка питомої ваги аграрного й переробного секторів України в ВДВ та вартості основних засобів, %*

Показники	Роки										Зміни (+, -) (10-1)
	2001	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Частка сільськогосподарства у ВДВ, %	14,41	9,18	7,4	12,06	11,73	10,19	10,14	8,97	9,31	10,63	-3,78
2. Частка сільськогосподарства у вартості основних засобів, %	10,2	5,96	1,71	2,75	3,31	4,42	4,24	4,90	5,11	5,11	-5,09
3. Частка переробної промисловості у ВДВ, %	17,43	19,68	13,1	11,9	12,22	12,06	11,53	10,79	10,10	10,30	-7,13
4. Частка переробної промисловості у вартості основних засобів, %	19,02	19,26	10,61	21,68	21,92	15,11	13,09	12,02	15,41	н.д.	-3,61

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [32].

За даними Державної служби статистики України, у 2021 р. частка аграрного сектору у ВДВ держави досягла 10,6 %, а питома вага даного сектору в загальній вартості основних засобів – 5,1 %, що на 5 % менше рівня 2001 р. Водночас частка переробної промисловості в вартості основних засобів є втричі вищою показника аграрного сектору (15,4 % в 2020 р.), а його питома вага в ВДВ (10,3 %) всього на 0,3 в.п. нижче індикатора сільськогосподарства.

Сільське господарство фінансує валютою інші сектори економіки України та опосередковано економіки інших країн [64]. Негативною є тенденція скорочення питомої ваги як аграрного, так і переробного секторів у ВДВ та вартості основних засобів (див. табл. 1.10), що відображає непропорційність товарних і фінансових потоків у системах суміжних аграрних ринків. Додана вартість, вироблена аграрним сектором, реінвестується або в інші сектори національної економіки, або мігрує за її межі шляхом зростаючого сировинного експорту.

Існуючі відтворювальні диспропорції у ринкових системах потребують коригування підходів державного регулювання з урахуванням європейських практик, обґрунтування пріоритетів СР у контексті інноваційної, а не сировинної моделі розвитку вітчизняної економіки. Інноваційний та інклюзивний вектор розвитку доцільно закласти на першому етапі економічного відновлення, щоб отримати вагомі результати якісної модернізації ринкових систем на наступних етапах реформ.

Принцип ефективності селективного регулювання логічно пов'язаний з принципом цілеспрямованості (див. табл. 1.8). Принцип ефективності передбачає цільову орієнтацію регуляторних заходів, з одного боку, на кінцевий економічний ефект – оптимізацію створюваної загальної доданої вартості в системах суміжних товарних ринків, з іншого, на формування розвиненої системи державних інституцій для впровадження пріоритетів політики сталого розвитку в ринковому вимірі та раціонального використання бюджетних коштів.

Слід відзначити, що досягнення економічного ефекту для держави може супроводжуватися його зменшенням для суб'єктів певних секторів, тобто має місце розбіжність локальних ефектів окремих секторів із загальним ефектом системи суміжних ринків. Так, зростання обсягів товарно-фінансових потоків у переробних секторах може відбуватися за рахунок скорочення сировинних потоків у субсекторі експортної реалізації зерна (див. рис. 1.5), що зменшить секторну додану вартість трейдерів і посередників, однак збільшить загальну ринкову додану вартість. Така оптимізація розподілу товарно-фінансових потоків реалізує, передусім, економічні інтереси держави в системі вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки, і відповідно до принципу пріоритетності державних економічних інтересів є одним із ключових напрямів сталого відтворювального розвитку цієї ринкової системи.

Принцип зворотного зв'язку передбачає досягнення позитивної зворотної реакції систем суміжних товарних ринків на механізми й заходи селективного регулювання (див. табл. 1.8). Інструментом впровадження даного принципу постає моніторинг регуляторних заходів держави, тобто постійне відстеження глибини селективного впливу на стан і тенденції розвитку систем суміжних товарних ринків з метою визначення результативності такого впливу (стабілізуючої дії) для суб'єктів різних ринкових секторів, населення та держави. Внаслідок управлінського впливу виникає зворотний зв'язок:

1) *відновлювальний* – повернення параметрів системи до початкового стану;

- 2) *посилювальний* – зміцнення початкового стану;
- 3) *балансувальний* – досягнення динамічної рівноваги ринкової системи;
- 4) *превентивний* – випередження майбутніх ризиків і загроз.

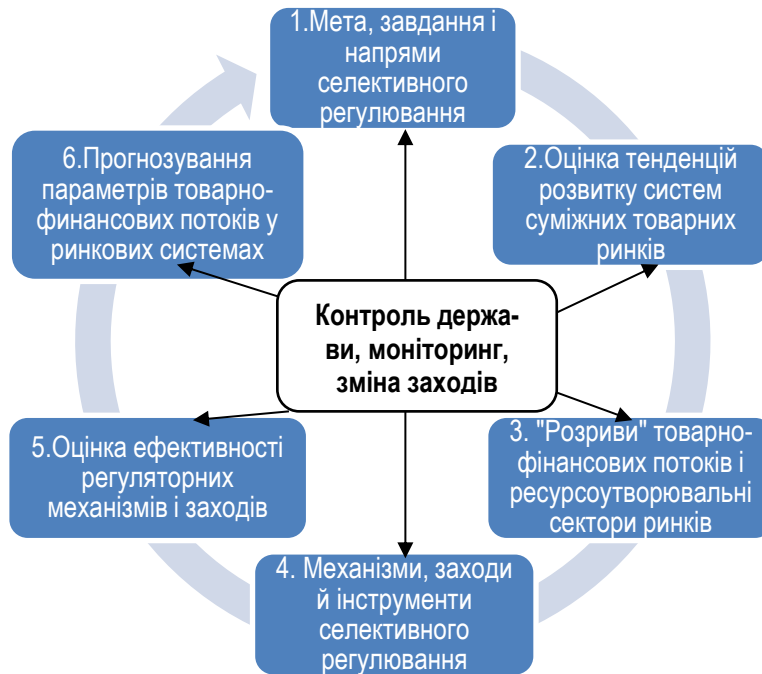

Рис. 1.8. Головні етапи процесу селективного регулювання функціонування та розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків*

*Розроблено авторами

У випадку відхилення від заданих цільових орієнтирів, дестабілізуючої дії або нульового ефекту держава здійснює коригування механізмів і заходів селективного регулювання, які через певний часовий період знову піддає моніторингу й оцінці.

Оцінка ефективності механізмів і заходів СР є невід’ємною складовою циклічного регуляторного процесу (рис. 1.8), яка дозволяє вибрати із сукупності різних інструментів і заходів СР найбільш ефективні та позитивно сприймаючі ринковими системами. Заключним етапом регуляторного процесу є прогнозування параметрів товарно-фінансових потоків у ринкових системах, що передбачає розрахунок різних сценарних варіантів зміни головних показників ринкового процесу відтворення, оцінку доходності (збитковості) регуляторних заходів держави у розрізі різних варіантів. Це дозволяє обґрунтувати вибір найефективнішого заходу із сукупності альтернативних, підвищити ступінь їх стабілізуючого впливу на відтворювальні процеси в системах

суміжних ринків. Прикладні аспекти оцінки ефективності регуляторних заходів держави й моделювання прогнозних сценарних варіантів досліджено в монографії [29, с. 322-349].

Група принципів сталого розвитку, орієнтованих на досягання економіко-екологічної збалансованості систем вертикально суміжних товарних у процесі їх функціонування та розвитку, поєднала три компоненти (див. табл. 1.8). *Принцип мінімізації втрат матеріальних ресурсів* у процесі їх руху за секторами і суміжними ринками системи корелює з другим завданням ЦСР 12 «Відповідальне споживання та виробництво», що передбачає зменшення втрат продовольства у виробничо-збутових ланцюгах. Моніторинг стану його виконання, відповідно до Національної доповіді [51, с. 92-93], здійснюється за допомогою двох індикаторів сталого розвитку (рис. 1.9).

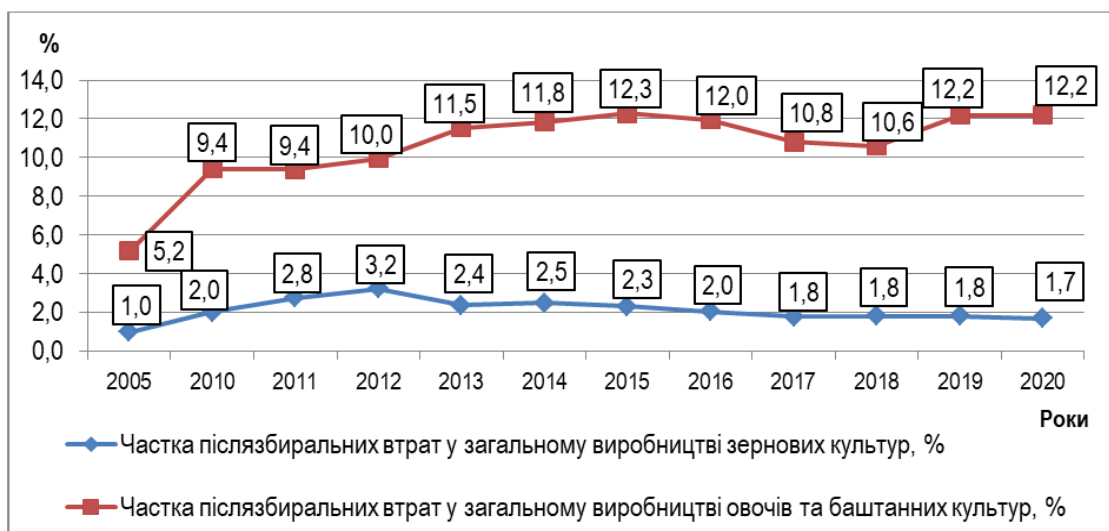

Рис. 1.9. Динаміка часток після збиральних втрат у виробництві аграрних культур в Україні, %*

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [30, 32].

У 2020 р. частка післязбиральних втрат у загальному виробництві зернових культур в Україні склала 1,7 %, що на 0,7 в.п. вище індикатора 2005 р. Порівняно з 2015 р. індикатор зменшився на 0,6 в.п. і досягнув цільового значення 2020 р. У звітному році частка післязбиральних втрат у виробництві овочів та баштанних культур досягла 12,2 %, збільшившись порівняно з 2018 р. на 1,6 в.п., порівняно з 2005 р. – на 7 в.п., що є негативною тенденцією (див. рис. 1.9). За овочевою продукцією, понад 90 % якої виробляють господарства населення, індикатор сталого розвитку не досягнув цільового орієнтиру 2020 р. (7 % – [51,

с. 93]), що визначає необхідність селективної державної підтримки малих виробників плодово-овочевої продукції в напрямі розбудови сучасної складської інфраструктури.

Принцип мінімізації втрат ресурсів стосується не лише матеріальних, а й фінансових ресурсів в аспекті їх ефективного використання. Інститути сталого розвитку до складу базових принципів діяльності державних і суспільних інституцій за напрямом забезпечення економічного зростання, відносять, зокрема, орієнтацію на власні ресурси, мінімізацію зовнішніх запозичень та використання їх виключно з метою розвитку [51, с. 10]. Ці принципи можна застосувати і для СР систем суміжних товарних ринків у напрямі стимулювання продукування внутрішньої доданої вартості, як головного ресурсу сталого розвитку.

Принцип циклічності процесів відтворення передбачає формування замкнених (циклічних) систем суміжних товарних ринків для забезпечення вторинної переробки матеріалів і відходів (див. табл. 1.8). Цей принцип базується на ключових 3-R принципах циркулярної економіки (рис. 1.10).

Рис. 1.10. Базові R-принципи й компоненти циркулярної економіки*

*Розроблено авторами з використанням джерел [65, 66, 67, 68].

Як альтернатива лінійній моделі, циркулярна економіка спрямована на мінімізацію споживання первинної сировини за одночасної максимізації використання обсягів повторно перероблених ресурсів. Вона базується на замкнутих циклах з багаторазовим використанням ресур-

сів і високим ступенем переробки відходів. Науковці визначають циркулярну економіку як відновлювальну й регенеруючу систему, яка ґрунтується на циклічності ресурсних потоків, передбачає формування інноваційних рішень, що синтезують екологічні та економічні аспекти, створюючи соціальну основу для інклюзивного та сталого розвитку [65, 66, 67, 68].

Система вертикально суміжних товарних ринків перетворюється у циклічну (замкнену) відновлювальну систему за умови функціонування в межах кожного її сектору сегментів утилізації та переробки відходів, а також повторного використання матеріалів. Наявність цих секторів ускладнює структуру систем суміжних ринків за рахунок появи нових прямих і зворотних зв'язків між суб'єктами, реверсивного руху перероблених матеріалів, повторного використання відходів тощо. Водночас ефективні системи товарних ринків повинні бути *ресурсозаощадливими й екологоорієнтованими*, сприяти досягненню екологічної безпеки як для суспільства в цілому, так і окремого споживача. Ефективність циркулярних економічних систем, у т.ч. ринкових, досягається відновленням цінності використаних товарів за одночасного зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище [67, с.72], що відповідає пріоритетам сталого розвитку.

Принцип циклічності процесів відтворення спрямований на оптимізацію секторів виробництва й споживання та корелює із напрямками сталого розвитку держави, зокрема ЦСР 12 «Відповідальне споживання й виробництво». Четвертим завданням цієї Цілі передбачено зменшення обсягів утворення відходів і збільшення величини їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництв [51, с.92]. В Україні актуальною проблемою залишається утилізація та переробка відходів. У 2020 р. обсяг утворених відходів склав 462,4 млн. т, що на 48,1 в.п. вище показника 2015 р., водночас утилізовано лише 21,7 % від обсягів утворених відходів (таблиця 1.11). Частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів досягла в 2020 р. 22 %, що на 13 в.п. нижче цільового індикатора сталого розвитку (35 %). Натомість зростає обсяг видалених відходів у спеціально відведені місця чи об'єкти – на 81,2 в.п. порівняно з 2015 р. або майже 60 % від утворених відходів.

Як наслідок, в Україні на 1 км² накопичено 27,12 тис. т відходів, що на 25 в.п. вище показника 2015 р.; на одну особу припадає 374,5 т. відходів (див. табл. 1.11). Відсутня розвинена інфраструктура поводження з відходами, сміттєзвалища перетворилися на джерела еколо-

гічної небезпеки, займаючи 1/7 площі країни [68, с.212]. Тільки 78 % населення забезпечено послугами з вивезення побутових відходів, не вистачає заводів для їх переробки. Відтак, нерозвиненість інфраструктури повторного використання сировини є однією з головних причин загострення екологічних проблем у сфері поводження з відходами [70, с. 83].

Таблиця 1.11

Динаміка обсягів утворених, утилізованих та накопичених відходів в Україні, млн. т *

Показники	Роки							2020 р. у % до 2015 р.
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
1. Обсяги утворених відходів I-IV класів	425,9	312,3	295,9	366,1	352,3	441,5	462,4	148,1
у т.ч. ППВ	7,61	6,79	6,95	6,18	6,21	6,62	6,67	98,2
2. Утилізовано відходів I-IV класів	145,7	92,5	84,6	100,1	103,7	108,0	100,5	108,7
у % до обсягів утворених відходів	34,2	29,6	28,6	27,3	29,4	24,5	21,7	X
3. Спалено відходів	1,06	1,13	1,11	1,06	1,03	1,06	1,01	89,2
4. Видалено у спеціально відведені місця чи об'єкти	336,9	152,3	157,38	169,8	169,5	239,0	276,0	181,2
у % до обсягів утворених відходів	79,1	48,8	53,2	46,4	48,1	54,1	59,7	X
5. Частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів	34,5	30,0	29,0	27,6	29,7	24,7	22,0	X
6. Накопичено протягом експлуатації у місцях видалення відходів:								
6.1. У розрахунку на 1 км ² території країни, тис. тонн	21,98	21,69	21,5	21,63	22,50	26,71	27,12	125,0
6.2. У розрахунку на 1 особу, тонни	289,2	291,9	289,3	292,9	306,9	366,4	374,5	128,3

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [32, 69].

В таких умовах важливо застосовувати селективні заходи державної підтримки ринкових суб'єктів, що впроваджують ресурсозаощадливі й екологічно безпечні технології і виробництва, здійснюють повторну переробку матеріалів, екоінвестиції в сферу поводження з відходами тощо. У майбутньому такий підхід дозволить наростити частку «екологічної» доданої вартості, створюваної в секторах суміжних това-

рних ринків, отримати додаткові соціоекологічні ефекти в ринкових системах.

Слід зазначити, що одним із принципів сталого розвитку в Стратегії «Європа-2020» є *принцип чистої доданої вартості ЄС* [71], що свідчить про важливість орієнтації ринкових процесів відтворення на циркулярну модель. Загалом становлення замкнених систем суміжних ринків сприятиме підвищенню соціальної відповідальності їх суб'єктів, зменшенню шкідливого впливу на навколишнє середовище, збільшенню «чистої» ринкової доданої вартості.

Принцип ринкової інклюзії важливий для найменш захищених малих і середніх суб'єктів ринку, а також кінцевих споживачів товарів (споживчий сектор). Він передбачає, з одного боку, забезпечення вільного доступу малих і середніх виробників до секторів товарних ринків, зокрема до сектору розподілу й реалізації продукції, з іншого, фізичну й економічну доступність товарів першої необхідності для населення.

Сьогодні існує багатоваріантність визначень терміну «інклюзія». **Інклюзія** (англ. inclusion – включення, залученість) – це збільшення ступеню участі усіх громадян соціуму у процесі економічного зростання і справедливий розподіл його результатів. Міжнародні інституції дотримуються двох основних підходів до визначення сутності інклюзивного розвитку: перший орієнтований на забезпечення продуктивної зайнятості населення, другий – на справедливий розподіл доходів. Базовими параметрами інклюзивного розвитку є ширші цілі (не тільки збільшення ВВП), розвиток людського капіталу, скорочення нерівності і бідності, захист навколишнього середовища [72]. Відтак, маємо взаємозв'язок з іншими принципами сталого відтворювального розвитку.

Ринкову інклюзію можна трактувати як збільшення ступеню участі суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх, у ринковому процесі відтворення, становлення паритетних економічних взаємодій між ними, об'єктивний перерозподіл доходів між секторами товарних ринків, а також задоволення раціонального споживчого попиту, забезпечення фізичної й економічної доступності товарів для населення. Авторське визначення ринкової інклюзії є двовимірним, відображаючи, з одного боку, ступінь залученості малих і середніх товаровиробників до ринкових процесів відтворення, з іншого, доступність товарів для споживачів, рівень задоволення внутрішнього попиту, що має першочергове значення в умовах існуючих територіальних і збутових обмежень. Слід зазначити, що ступінь ринкової інклюзії у різних секторах товарних ринків є неоднаковим і залежить від їх типу, структури, механізмів дер-

жавного регулювання тощо. На практиці відбувається порушення інклюзивного принципу розвитку ринків, що знаходить свій прояв у наявності бар'єрів доступу до його секторів, зловживанні ринковою владою, перерозподілі доходів на користь великих корпоративних структур, відторгненні малих суб'єктів від логістичної інфраструктури тощо [73].

Так, для аграрних ринків України характерним є процес витіснення індивідуальних господарств у сегменти виробництва малорентабельних, але трудомістких і соціально значимих видів продукції. У 2020 р. господарства населення виробили 98,1 % картоплі, 84,6 % овочевих культур, 83,2 % плодово-ягідних культур і 70,2 % молока в країні, тоді як корпоративний сектор – 64,7 % зернових і 68,9 % олійних культур, 89,7 % цукрових буряків і 65,7 % м'яса [31, 32]. Слід відзначити, що найнижчий ступінь інклюзії притаманний сектору розподілу й реалізації товарів. Водночас розвиток ринкової інфраструктури є головним чинником інклюзивного зростання. За розрахунками, 1 млрд. дол., вкладений в інфраструктуру, безпосередньо створює 15 тис. робочих місць і приблизно 30 тис. додаткових робочих місць у суміжних галузях [72].

Питання фізичної та економічної доступності товарів першої необхідності для населення набуває особливої значимості в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення економіки, що обумовлено, насамперед, певними територіальними й збутовими обмеженнями, зниженням доходів споживачів, зростанням рівня безробіття, скороченням обсягів виробництва товарів та ін.

За експертними оцінками, в травні 2022 р. заробітна плата українців зменшилася від 30 % до 50 % [74], водночас індекс споживчих цін зріс на 2,7 %. За 5 місяців 2022 р. індекс споживчих цін в Україні склав 113,2 % (для порівняння, за 12 місяців 2021 р. його рівень досягав 110 %, 2020 р. – 105 %) [75]. Сьогодні в товарних ринках існує дисбаланс між купівельною спроможністю населення, що знижується, і перманентно зростаючими цінами товарів, у т.ч. першої необхідності. Очікується поглиблення цього дисбалансу на фоні прогнозу Світового банку щодо 45 %-го падіння обсягів виробництва вітчизняних товарів і послуг в 2022 р. [74].

За статистичними даними, індекс споживчих цін для продуктів харчування за 5 місяців 2022 р. склав 118 % (на 4,8 в.п. вище середнього рівня), для житла й електроенергії – 102,4 % [22]. Відтак, економічна доступність продовольства знижується, що генерує додаткові ризики продовольчій та економічній безпеці держави в умовах нестабільності. Слід зазначити, що в довоєнний період головні завдання ЦСР 1 «По-

долання бідності» та ЦСР 2 «Подолання голоду, розвиток сільського господарства» в Україні не були досягнуті. Так, у 2020 р. частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств склала 49,2 %, у т.ч. в сільській місцевості – 52,7 % (таблиця 1.12).

Таблиця 1.12

Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств України, %*

Показники	Роки						ЦЗ 2025**	Відхилення (+,-) 2020 р. від:	
	2015	2016	2017	2018	2019	2020		2015	ЦЗ 2025
Усього, в тому числі:	54,6	51,4	49,6	49,4	48,5	49,2	40	-5,4	+9,2
у міській місцевості	53,5	50,3	48,7	48,4	47,1	47,4	40	-6,1	+7,4
у сільській місцевості	57,2	53,9	51,7	51,7	51,4	52,7	40	-4,5	+12,7

*Розраховано за даними Державної служби статистики України [76, с. 12];

**ЦЗ – цільове значення індикаторів 2025 р. [51, с.15].

Незважаючи на знижувальний тренд, індикатор сталого розвитку не досягнув цільового значення 2025 р. (40 %), що свідчить про невиконання третього завдання «Підвищити життєстійкість соціально вразливих верств населення» ЦСР 1. За даними Держстату, в 2020 р. споживчі витрати в структурі сукупних витрат домогосподарств займали 91,4 % (у т.ч. 48,1 % – продукти харчування, 39,8 % – непродовольчі товари), неспоживчі – 8,6 % [31]. В умовах повоєнного відновлення економіки слід очікувати зростання часток витрат на харчування й споживчих витрат домогосподарств.

На фоні зростання продовольчих витрат характерним є незбалансованість харчування населення України за основними товарними групами (таблиця 1.13). Так, у 2020 р. споживання м'яса та м'ясопродуктів досягало 67,3 % від раціональної норми, молока та молочних продуктів – 53,1 %, плодово-ягідної продукції – 62,8 %, риби та рибопродуктів – 62 %. Тільки споживання картоплі та овочів перевищувало раціональні норми (на 8,1 % та 1,9 % відповідно). Індикатори, що характеризують забезпечення доступності збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення (перше завдання ЦСР 2), в Україні значно нижчі цільових орієнтирів. У повоєнний період очікується скорочення рівня споживання продуктів харчування, що обумовить зменшення споживчого попиту, кількість взаємодій між розподільчим і споживчим секторами товарних ринків, посилення загроз здоров'ю споживачів.

Таблиця 1.13

**Споживання основних продуктів харчування
населенням України, кг/особу***

Продукти харчування	Роки						ЦЗ 2025**	Раціо-нальні норми	2020 р. у % до:	
	2015	2016	2017	2018	2019	2020			ЦЗ 2025	Рац. норм
1. М'ясо і м'ясопродукти	50,9	51,4	51,7	52,8	53,6	53,8	71	80	75,8	67,3
2. Молоко і молочні продукти	209,9	209,5	200	197,7	200,5	201,9	320	380	63,1	53,1
3. Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	50,9	49,7	52,8	57,8	58,7	56,5	78	90	72,4	62,8

*Розраховано за даними Державної служби статистики України [30, 32];

**ЦЗ – цільове значення індикаторів 2025 р. [51, с.21].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, третина різноманітних захворювань пов'язана зі споживанням неякісних і забруднених продуктів, а також негативним впливом на навколишнє середовище різних товарів, матеріалів, виробів, приладів [77]. За оцінками експертів Програми розвитку ООН в Україні, вплив споживання товарів і послуг складає 75 % від загального впливу на навколишнє середовище і 60 % від обсягу сукупних споживчих витрат [78]. Нині значна частина населення неспроможна купувати якісні екологічно безпечні товари через скорочення доходів і відсутність на ринку відповідної пропозиції. Саме тому державну політику досягнення стратегічних програмних ЦСР важливо поєднувати із задоволенням споживчих потреб населення, тобто сталим розвитком споживчого сектору товарних ринків, та досягненням безпеки споживання.

Безпеку споживання науковці визначають як здатність держави, підприємництва, суспільства створювати умови для усвідомленого задоволення людиною потреб самовідтворення із забезпеченням здоров'я, збереженням навколишнього середовища і розвитком суспільства в теперішньому та майбутньому періодах [79, с.78]. Безпека споживання є складовою продовольчої безпеки держави, має інклюзивну суб'єктно-об'єктно будову [79, с.79], пов'язана з моделями сталого й інклюзивного розвитку. Її інклюзивність зумовлюється залученням усіх ринкових суб'єктів з однаковою відповідальністю на всіх етапах проце-

су відтворення (від виробництва до утилізації й переробки відходів). Завдання держави полягає, з одного боку, в моніторингу загроз і чинників впливу на безпеку споживання, з іншого, в реалізації превентивних і адаптивних механізмів протидії їх впливу, зокрема, точкових інструментів державного маркетингу.

Поєднання інклюзивного й екологічного принципів сталого розвитку (див. табл. 1.8) відображає синтез і збалансування економічних, соціальних та екологічних цільових орієнтирів в єдиній ринковій відтворювальній системі.

П'ять груп актуалізованих принципів, запропонованих авторами, покладено в основу **методологічних засад селективного регулювання розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків в умовах нестабільності**, що поєднали теоретичний і методичний базис (рис. 1.11).

Головною метою селективного регулювання є забезпечення стійкості функціонування та стійкості відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін. Серед наведених семи завдань СР головними є нівелювання (зменшення) «розривів» товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи, активізація діяльності переробних секторів («точок» зростання), як об'єктів селективного регулювання. В умовах повоєнного відновлення економіки вагома роль належить забезпеченню національної безпеки та її складових, зокрема, економічної й екологічної безпеки, поетапній реалізації стратегічних пріоритетів сталого й інклюзивного розвитку держави й суспільства. Теоретичний базис заснований на авторській концепції СР та п'яти групах принципів, обґрунтованих в ході дослідження.

Методичний базис об'єднав методичні положення оцінки ефективності функціонування систем суміжних товарних ринків та різноманітні регуляторні механізми й заходи (див. рис. 1.11).

Методичні положення передбачають ідентифікацію релевантного ринку, комплексну оцінку ефективності за допомогою множини різноаспектних показників за напрямками стійкості, відтворення та сталого розвитку, діагностику ринкової системи, розрахунок міжсекторних балансів показників ефективності товарних ринків, що в сукупності дозволяє визначити «розриви» товарно-фінансових потоків, відтворювальні дисбаланси, загрози стійкості систем товарних ринків.

Теоретичний базис				
Теорії відтворення ресурсів, економічної стійкості, резильєнтності, сталого розвитку, циркулярної економіки, інклюзивного розвитку				
Мета СР: забезпечення стійкості функціонування та стійкості відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін				
Завдання селективного регулювання:				
<ol style="list-style-type: none"> 1. Нівелювання (зменшення) «розривів» товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи 2. Активізація діяльності переробних секторів («точок» зростання) в системах суміжних ринків 3. Забезпечення доступу малих і середніх ринкових суб'єктів до сектору розподілу й збуту товарів 4. Формування паритетних економічних зв'язків між секторами ринків, об'єктивізація міжсекторного перерозподілу доданої вартості 5. Забезпечення економічної та екологічної безпеки держави, як складових національної безпеки 6. Досягнення безпеки споживання, економічної доступності товарів першої необхідності для населення 7. Реалізація стратегічних пріоритетів сталого та інклюзивного розвитку держави й суспільства. 				
Концепція селективного регулювання: поетапне впровадження механізмів і заходів СР, цілеспрямовано зорієнтованих, з одного боку, на стимулювання продукування доданої вартості в переробних секторах («точках» зростання), з іншого, на нівелювання (зменшення) «розривів» товарно-фінансових потоків між суміжними секторами й ринками, дозволить забезпечити стійкий відтворювальний розвиток систем товарних ринків і національної економіки в умовах нестабільності				
Групи принципів селективного регулювання:				
1. Загальні	2. Резильєнтні	3. Ринкової стійкості	4. Відтворювальні	5. Сталого розвитку
<ol style="list-style-type: none"> 1.1. Доцільність 1.2. Системність і послідовність 1.3. Адекватність 1.4. Передбачуваність 1.5. Об'єктивність і точність 1.6. Прозорість 	<ol style="list-style-type: none"> 2.1. Превентивність 2.2. Пріоритетність економічних інтересів держави 2.3. Альтернативність 	<ol style="list-style-type: none"> 3.1. Оперативність 3.2. Адаптивність 3.3. Гнучкість і маневреність 3.4. Динамічність 3.5. Науковість 	<ol style="list-style-type: none"> 4.1. Цілеспрямованість 4.2. Раціональність співвідношення методів регулювання 4.3. Відтворювальна пропорційність 4.4. Ефективність 4.5. Зворотного зв'язку 	<ol style="list-style-type: none"> 5.1. Мінімізація втрат ресурсів 5.2. Циклічність процесів відтворення 5.3. Ринкова інклюзія
Методичний базис				
Методичні положення оцінки ефективності функціонування систем суміжних товарних ринків:				
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ідентифікація релевантного ринку: товарні, територіальні та часові межі ринку, ємність, структура та головні суб'єкти ринку, суміжні ринки та 2. Оцінка ефективності систем суміжних товарних ринків за допомогою множини різноаспектних показників за напрямками ринкової стійкості, відтворення ресурсів, сталого розвитку. 3. Комплексна оцінка релевантної системи суміжних ринків, міжсекторні баланси показників ефективності товарних ринків; прогнозні сценарії функціонування й розвитку ринкових систем 				
<i>Пріоритети державної політики в ринковому вимірі, стратегічні орієнтири сталого відтворювального розвитку систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності</i>				
Механізми та заходи державного селективного регулювання:				
<ol style="list-style-type: none"> 1. Адміністративні 2. Фінансово-економічні 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Інституціональні 4. Інформаційні 	<ol style="list-style-type: none"> 5. Комплексні 6. Превентивні 	<ol style="list-style-type: none"> 7. Адаптивні 8. Державного маркетингу 	
Методичні положення оцінки ефективності селективного регулювання ринкових систем				
Очікувані ефекти від впровадження регуляторних механізмів і заходів:				
<ol style="list-style-type: none"> 1. Відтворювальний (зростання загальної ринкової доданої вартості) 2. Соціальний (створення нових робочих місць, зростання заробітної плати) 3. Податковий (зростання податкових надходжень і соціальних виплат від суб'єктів товарних ринків) 4. Інклюзивний (економічна доступність товарів першої необхідності для населення, раціональне задоволення споживчого попиту). 				

Рис. 1.11. Структурна схема методологічних засад селективного регулювання розвитку систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності*

*Розроблено авторами

Результати розрахунків за цими методичними положеннями формують аналітичний фундамент для прийняття регуляторних рішень управлінських органів, відтак, повинні бути об'єктивними й точними.

Визначаючи стратегічні напрями відтворювального розвитку систем товарних ринків, важливо їх узгодити з ключовим пріоритетом державної політики в ринковому (секторальному) вимірі. На стійкість товарних ринків впливає множина внутрішніх і зовнішніх чинників, які потрібно враховувати при розробці-здійсненні регуляторних заходів. Механізм регулювання, як впорядкована сукупність заходів, інструментів, форм і методів впливу на процеси відтворення, впливає з особливостей систем суміжних товарних ринків, їх типу, рівня розвитку, періоду й ефективності. Система регулювання досить складна, й головним суб'єктом і провідником даного процесу є держава, яка формує інституціональне середовище функціонування товарних ринків у контексті національної безпеки.

Для досягнення цільових орієнтирів держава може використовувати різноманітні механізми та заходи СР: адміністративні, фінансово-економічні, інституціональні, інформаційні, комплексні, превентивні, адаптивні, державного маркетингу (див. рис. 1.11). Останні три механізми досить широко використовуються в умовах нестабільності й зовнішніх збурень. Превентивні механізми дозволяють передбачити і випередити потенційні виклики й загрози для функціонування ринкових систем, адаптивні – швидко змінити набір регуляторних заходів у залежності від зміни параметрів процесів ринкового відтворення, інструменти державного маркетингу – точково підтримувати національних товаровиробників і забезпечити безпеку споживання в умовах збутових і територіальних обмежень. Важливою запорукою ефективності державного СР є раціональність співвідношення прямих і непрямих, економічних та адміністративних регуляторних методів, а також його оперативний перегляд у випадку зовнішніх трансформацій.

Для реалізації принципу зворотного зв'язку (див. табл. 1.8) необхідно розробити й впровадити методичні положення оцінки ефективності селективного регулювання систем суміжних товарних ринків, а також розрахувати очікувані відтворювальний, соціальний, податковий та інклюзивний ефекти від впровадження регуляторних механізмів і заходів (див. рис. 11). Це надасть управлінським органам можливість формування різних сценаріїв регуляторного впливу та вибору найбільш ефективного механізму СР із сукупності альтернативних, прогнозування їх параметрів, а також можливість здійснення моніторингу раціона-

льного використання бюджетних коштів на основі зворотного зв'язку із об'єктом регулювання.

1.5. Механізми та інструменти державного маркетингу, як складова селективного регулювання розвитку товарних ринків в умовах нестабільності

В умовах нестабільності та мінливості зовнішнього середовища одним із інноваційних інструментів державного селективного регулювання, вдало використовуваним іноземними країнами, є **державний маркетинг** (далі – ДМ). Парадигма ДМ, що виникла на перетині теорій державного управління та маркетингу, є відносно новою в економічній теорії, вивчення якої супроводжується науковими дискусіями учених [80, 81, 82, 83, 84]. Маркетингова парадигма в державному управлінні орієнтована, передусім, на виявлення, формування та забезпечення потреб споживачів. На думку Р. Лоусона, на макрорівні «споживча поведінка розглядається з позиції впливу процесу споживання на соціально-економічні умови всередині суспільства. Прогнозування поведінки споживачів використовується для формування соціальної політики, спрямованої на підвищення ефективності ринкової системи»[84, с.191].

В умовах сучасного соціально орієнтованого суспільства, стратегії сталого розвитку національної економіки, громадянського суспільства і держави, орієнтованої на забезпечення зростання рівня та якості життя населення [13], державне управління за своєю методологією повинно бути маркетинговим. В основі ДМ – визначення й реалізація соціально-економічних інтересів споживачів (громадян), що є, загалом, кінцевою метою держави.

Ринкову інтерпретацію функцій держави на засадах пріоритетності їх маркетингової компоненти розробив М.Портер [83]. Головна теза, покладена М. Портером в основу концепції державного маркетингу, полягає в тому, що «перспективні конкуренти переваги створюються не ззовні, а на *внутрішніх ринках*, відповідно, державний маркетинг потрібен, перш за все, усередині країни для досягнення його основної мети – забезпечення конкурентоспроможності країни та окремих галузей її господарства». Така позиція набуває особливої актуальності в сучасних умовах нестабільності, коли виникає необхідність застосування нових адаптивних інструментів державного управління національними товарними ринками.

Порівняльна характеристика мікромаркетингу та ДМ в ринковому вимірі наведена в таблиці 1.14.

Таблиця 1.14

**Порівняльна характеристика мікромаркетингу
й державного маркетингу в ринковому вимірі***

Ознаки	Мікромаркетинг (маркетинг підприємств)	Державний маркетинг
1. Головна мета	1. Задоволення споживчого попиту на певні товари для отримання максимально можливого прибутку	1. Визначення й формування потреб споживачів і способів їх задоволення 2. Стимулювання вітчизняних товаровиробників до задоволення раціонального попиту
2. Завдання	1. Збільшення ринкової частки суб'єкта господарювання 2. Освоєння нових ринків збуту 3. Розбудова ефективних збутових мереж 4. Диверсифікація товарного асортименту 5. Посилення конкурентних переваг та ін.	1. Підвищення конкурентоспроможності національних товаровиробників 2. Стимулювання вітчизняного експорту переробних товарів з доданою вартістю 3. Підтримка вітчизняних експортерів для освоєння нових зовнішніх ринків збуту товарів 4. Збалансоване імпортозаміщення товарів та ін.
3. Суб'єкти регулювання	Суб'єкти господарювання (підприємства)	Держава
4. Об'єкти регулювання	1. Товарний асортимент 2. Ціноутворення 3. Цільові сегменти товарного збуту 4. Обсяги реалізації товарів 5. Канали товароруку та ін.	1. «Розриви» товарно-фінансових потоків між споживчим та розподільчо-збутовим секторами товарного ринку 2. Ресурсоутворювальні сектори (точки зростання) в системі суміжних товарних ринків
5. Домінанта інтересів	Підприємницькі економічні інтереси	Економічні інтереси держави, як носія інтересів суспільства
6. Сутнісні характеристики	1. Споживча орієнтація, становлення стратегічного і соціально-етичного маркетингу 2. Адаптивний характер (реактивний і проактивний маркетинг) 3. Підтримка якості та конкурентоспроможності товару 4. Організація системи товарообігу	1. Соціальна орієнтованість державного маркетингу 2. Адаптивний характер держмаркетингу 3. Координація й узгодження розвитку суміжних і пов'язаних товарних ринків 4. Просторово-часове балансування попиту й пропозиції товарів у системах суміжних ринків 5. Переважно опосередкований вплив державних органів на параметри ринкових процесів відтворення
7. Період впровадження інструментів	Коротко – та середньостроковий	Середньо - та довгостроковий

Закінчення табл. 1.14

Ознаки	Мікромаркетинг (маркетинг підприємств)	Державний маркетинг
8. Маркетингові технології	1. Аналіз зовнішнього середовища 2. Сегментування споживчого сектору товарних ринків 3. Альтернативність вибору цільових ринків збуту 4. Планування товарного збуту 5. Дерево цілей та ін.	1. Інформаційна підтримка 2. Маркетингові комунікації 3. Фінансова селективна підтримка переробних секторів ринків («точок зростання») 4. Збутова підтримка експортерів переробних товарів 5. Стимулювання розвитку імпортозамінних виробництв у державі
9. Передумови використання	Мінливість зовнішнього середовища, проблеми збуту, посилення конкуренції та ін.	Економічна нестабільність, не прогнозовані зовнішні й внутрішні зміни; виникнення в системах суміжних ринків проблем, що не вирішуються «невидимою» рукою ринку та вимагають державного втручання; порушення ринкових пропорцій відтворення
10. Масштаб впливу	Суб'єкти господарювання та їх об'єднання	Споживчий та пов'язані з ним збутовий і переробні сектори товарних ринків

*Укладено авторами на основі джерел [80, 81, 82, 85, 86, 87, 88].

Порівняно з метою і завданнями, які вирішує маркетинг на рівні окремого підприємства, цілі й завдання державного маркетингу набагато масштабніші й складніші. Якщо мікромаркетинг забезпечує просування досить вузького товарного асортименту, то на рівні держави він багатовекторний, обумовлюючи застосування комплексного підходу до задоволення потреб споживачів. Головна мета ДМ має подвійний соціально-виробничий вимір та передбачає, з одного боку, визначення, формування й задоволення потреб споживачів, з іншого, стимулювання товаровиробників до раціонального задоволення попиту.

Завдання маркетингу підприємств сконцентровані на розбудові ефективних збутових мереж, диверсифікації товарного асортименту, збільшенні ринкової частки суб'єкта господарювання тощо. Головними завданнями ДМ у площині відтворювального розвитку систем суміжних товарних ринків є, на наш погляд, підвищення конкурентоспроможності національних товаровиробників, стимулювання вітчизняного експорту переробних товарів з доданою вартістю та збалансоване імпортозаміщення (див. табл. 1.14). Слід зазначити, що завдання ДМ корелюють зі стратегічними цілями за напрямом 5 «Міжнародна економічна політика і торгівля» Національної економічної стратегії на період до 2030 р. [14], відтак, є актуалізованими зі стратегічними формальними інститутами.

Водночас низка завдань ДМ, спрямованих на досягнення його бінарної мети, має загальноекономічне значення, орієнтуючись на за-

безпечення зайнятості населення, регіонального розвитку, зменшення негативних впливів на природне середовище та ін.

Особливість *об'єктів регулювання* на мікрорівні полягає в реалізації маркетингових заходів, зміст яких визначає певний товар (товарна номенклатура); йдеться про різні маркетингові аспекти збутової діяльності підприємств. У випадку державного маркетингу об'єктами регулювання виступають «розриви» товарно-фінансових потоків між споживчим та розподільчо-збутовим секторами товарного ринку, а також ресурсоутворювальні сектори («точки зростання») в системі суміжних товарних ринків (див. табл. 1.14).

Розрізняють два види регуляторних впливів: перший характеризує його спрямованість – прямий або опосередкований вплив; другий визначає наслідки від його дії – позитивний або негативний вплив. Прямий вплив спрямований на показники обсягів збуту, географію збуту, товарну номенклатуру, інші показники реалізації продукції. Опосередкований вплив обумовлений більш широкими завданнями, які вирішує державний маркетинг: визначенням пріоритетних заходів контролю за якістю продукції, її стандартизацією, боротьбою з фальсифікатом, тобто заходами, які, в першу чергу, визначають соціальну орієнтованість державного регулювання товарних ринків. Слід зазначити, що зв'язок ДМ з мікромаркетингом дозволяє забезпечити додатковий позитивний вплив на результативність суб'єктів товарних ринків, що проявляється в кумулятивному ефекті.

Співставлення державного маркетингу та мікромаркетингу свідчить про дещо різні їх *сутнісні характеристики*, які визначають особливості застосування певних інструментів (див. табл. 1.14). Мікромаркетинг відповідає ознакам комерційного маркетингу, безпосередньо спрямованого на задоволення споживчого попиту на певну групу товарів для отримання прибутку. На зміну товарній і збутовій концепції сьогодні прийшла концепція стратегічного та соціально-етичного маркетингу, що має споживчу орієнтацію та спрямована на узгодження інтересів споживача, підприємства й суспільства [85, 86]. Водночас споживча орієнтація маркетингу підприємства обмежена його товарним асортиментом.

Соціальна орієнтованість державного маркетингу впливає зі змісту його бінарної соціально-виробничої мети і полягає у визначенні, формуванні та задоволенні раціонального споживчого попиту в межах країни. В довоєнний період споживання основних продуктів харчування населенням України не відповідало раціональним нормам (див.

табл. 1.13); в повоєнний період очікується погіршення структури споживання за кількісно-якісними параметрами, враховуючи поглиблення дисбалансу між знижувальною купівельною спроможністю населення і зростаючими цінами на товари, у т.ч. першої необхідності. Питання фізичної та економічної доступності товарів першої необхідності для населення набуває особливої значимості в воєнний і повоєнний період, формуючи для держави важливе завдання гнучкого балансування попиту й пропозиції товарів у системах суміжних ринків для досягнення безпеки споживання. Це обумовлює доцільність використання маркетингових інструментів для активного впливу на споживачів, з одного боку, та стимулювання вітчизняних виробників на задоволення раціонального попиту, з іншого. Відтак, маємо зв'язок із принципом ринкової інклюзії в множині принципів СР систем суміжних товарних ринків (див. табл. 1.8).

Другою ключовою характеристикою ДМ, надзвичайно важливою в умовах нестабільності, є його *адаптивний характер*, тобто здатність передбачати зміни внутрішнього та зовнішнього середовища й гнучко пристосовувати до них процеси реалізації державної політики в ринковому вимірі. Державний маркетинг може бути «системою реагування» на можливі зміни в процесі реалізації стратегії сталого та соціально-економічного розвитку країни [82]. Головним ефектом впровадження інструментів ДМ є модернізація системи державного впливу на ринкові процеси відтворення.

Як адаптивний регуляторний інструмент, державний маркетинг може сприяти розбудові адаптивних систем суміжних товарних ринків, які спроможні не лише змінювати свої внутрішні процеси відтворення, а й впливати на зовнішні чинники. Йдеться, зокрема, про освоєння нових зовнішніх ринків збуту вітчизняних товарів, формування споживчого попиту тощо. Інструменти ДМ є вагомою складовою превентивних і адаптивних механізмів селективного регулювання, орієнтованих на забезпечення стійкості функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків в умовах нестабільності.

Мікрмаркетинг теж має адаптивний характер (див. табл. 1.14); учені виділяють реактивний маркетинг, як реакцію на подію, та проактивний, націлений на попередження можливих ринкових ситуацій [86, с.32]. Він орієнтований на формування адаптивної економічної системи на мікрорівні (підприємство), відтак, значного впливу на стійкість систем товарних ринків не здійснює. Мікрмаркетинг спрямований на підтримку якості та конкурентоспроможності певних товарів, організації си-

стем товарообігу. Науковці відзначають недостатній рівень впровадження маркетингу в практичну діяльність вітчизняних підприємств, а також відсутність українських методик з практики маркетингу [86], що свідчить про нереалізований потенціал маркетингового управління на мікрорівні.

Важливою сутнісною характеристикою ДМ є координація й узгодження функціонування суміжних і пов'язаних ринків для досягнення головної мети СР – забезпечення стійкості функціонування та відтворювального розвитку систем суміжних ринків та оптимізації загальної ринкової доданої вартості. Просторово-часове балансування попиту й пропозиції товарів передбачає оперативне реагування держави на зміну ринкової кон'юнктури та задоволення раціонального попиту на товари як на державних, так і регіональних та локальних ринках (див. табл. 1.14).

Це завдання набуває особливої значимості в умовах існуючих територіальних і збутових обмежень, обумовлюючи необхідність розробки стратегії відновлення й оптимізації зв'язків між виробниками й споживачами товарів на макро- та мезорівнях ринкових систем. Особливістю ДМ є переважно опосередкований вплив державних органів на відтворювальні процеси, тобто стимулювання виробників до задоволення раціонального товарного попиту. Прямий вплив держави на споживчий попит здійснюється шляхом держзакупівель, держзамовлень, використання державної власності тощо.

Інструменти ДМ орієнтовані на середньо- й довгостроковий період реалізації, тоді як період впровадження інструментів мікрмаркетингу є коротко- або середньостроковим (див. табл. 1.14). Головними маркетинговими технологіями, досить широко використовуваними іноземними країнами для сталого розвитку внутрішніх товарних ринків, є інформаційна підтримка, маркетингові комунікації, фінансова підтримка «точок» зростання (переробних секторів) ринків, збутова підтримка експорту переробних товарів з доданою вартістю, стимулювання розвитку імпортозамінних виробництв у державі.

Окрім мінливості зовнішнього середовища, передумовою використання інструментів держмаркетингу є виникнення в системах товарних ринків комплексних проблем, пов'язаних з порушенням пропорцій відтворення, що не вирішуються «невидимою рукою ринку» та вимагають точкового й виваженого державного втручання. Порівняно з мікрмаркетингом, масштаб впливу інструментів ДМ є значно ширшим, охоплює

ючи споживчий та пов'язані з ним збутовий і переробні сектори товарних ринків.

В умовах повоєнного відновлення економіки держава повинна взяти на себе провідну роль у формуванні та задоволенні раціонального споживчого попиту з урахуванням структурних змін в системах суміжних товарних ринків із використанням нових маркетингових інструментів. Як сукупність дій із реалізації стратегічних напрямів сталого розвитку, державний маркетинг формується під істотним впливом зовнішніх умов, які доцільно проаналізувати на макроекономічному рівні.

Загалом ДМ спрямований на створення сприятливих умов для досягнення такого рівня пропозиції товарів на стратегічних ринках, який забезпечить головні виробничі й споживчі потреби країни за кількістю, якістю та структурою. При цьому ці умови, сформовані за допомогою маркетингових інструментів, повинні базуватись на зацікавленості суб'єктів господарювання в спільному економічному ефекті. Відтак, поєднання економічних інтересів товаровиробників і держави для реалізації певних завдань (наприклад, освоєння нових ринків збуту переробних товарів), а також спільне впровадження інструментів мікрмаркетингу й ДМ покликано забезпечити синергійний ефект у ринкових системах.

Науковці виділяють цілий комплекс складових державного маркетингу [80, 81, 82]:

- законодавчий маркетинг (у т.ч. стандартів якості, регулювання цін);
- маркетинг державних резервів;
- соціальний маркетинг (освіти, медицини і т.д.);
- формування маркетингових комунікацій (інтеграційний маркетинг);
- бюджетний і податковий маркетинг, та ін.

Виокремлення маркетингової складової в напрямках соціально-економічної політики держави пов'язано з методологічними й прикладними проблемами удосконалення досліджень в умовах зовнішніх трансформацій. За допомогою новітніх маркетингових інструментів можна забезпечити успішне впровадження стратегій соціально-економічного розвитку, оперативне реагування на зовнішні зміни та коригування регуляторних впливів. У ринковому вимірі концепція ДМ не отримала широкого застосування, що обумовлює доцільність більш детального розгляду маркетингових технологій по відношенню до систем товарних ринків (див. табл. 1.14), зокрема, за напрямом підтримки експортерів переробних товарів.

Для України зовнішньоекономічний напрям державного селективного регулювання є пріоритетним, що обумовлено необхідністю додаткових фінансових ресурсів для відновлення економіки в повоєнний період. Вектор якісних змін структури українського експорту інституційно закріплено в Національній економічній стратегії на період до 2030 р. Так, до складу стратегічних цілей за напрямом 5 «Міжнародна економічна політика і торгівля» віднесено, зокрема [14]:

- забезпечення взаємовигідної торгівлі з країнами світу та досягнення розширеного доступу до зовнішніх ринків;
- підвищення конкурентоспроможності українських товарів та послуг, створення позитивного іміджу країни та забезпечення присутності українських виробників на міжнародних ринках;
- впровадження збалансованої імпоротної політики.

Перелічені стратегічні цілі міжнародної економічної політики відповідають цільовим орієнтирам державного СР систем суміжних товарних ринків і можуть бути реалізовані, в т.ч. шляхом застосування інструментів державного маркетингу. Враховуючи кризовий стан національної економіки, її потенційною «точкою зростання» в повоєнний період може стати позитивне сальдо торговельного балансу. За 2010-2021 рр. Україна мала негативне сальдо зовнішньоекономічного балансу (окрім 2015 р.), яке зросло з -2,89 млрд. дол. в 2016 р. до -10,74 млрд. дол. в 2019 р.; у наступні роки воно мало знижувальний тренд і скоротилося до -4,77 млрд. дол. в 2021 р. [32].

Товарна структура експорту України має сировинну спрямованість, у 2021 р. питома вага чорних металів склала 20,5 %, зернових культур – 18,1 % (у 2020 р. 15,6 % і 19,1 % відповідно), частка експорту машин і обладнання є відносно невисокою – 7,7 % (рис. 1.12). Водночас у структурі імпорту домінують товари з високою доданою вартістю (частка машин, обладнання й механізмів у 2021 р. досягла 19,5 %, продукції хімічної промисловості – 13,4 %), також істотною є частка готових харчових продуктів (4,9 %), для виробництва яких Україна має власний ресурсний потенціал.

За 2010-2021 р. динаміка структурних змін була зростаючою для українського експорту зерна (на 13,3 в.п.), жирів та олій (на 5,2 в.п.), руди (на 5,5 в.п.), водночас частка експорту чорних металів скоротилася на 7,9 в.п. (Додаток 1). У структурі загального товарного імпорту частка мінеральних продуктів скоротилася на 14,3 в.п., водночас зросли частки машин і обладнання (на 6,1 в.п.), засобів наземного транспорту (на 4,4 в.п.). Відтак, за 2010-2021 рр. Україні притаманна тенденція

зростання сировинного експорту на фоні нарощування імпорту обробної продукції, що свідчить про від'ємний баланс доданої вартості. У системах суміжних товарних ринків поглиблюються цінові різниці між експортними та імпортними цінами товарів (наприклад, для групи зернових культур рівень імпортних цін перевищує величину цін експорту в середньому в 7 разів, для хлібопродуктів тривалого зберігання – в 2 рази), відбувається перерозподіл доданої вартості на користь іноземних країн.

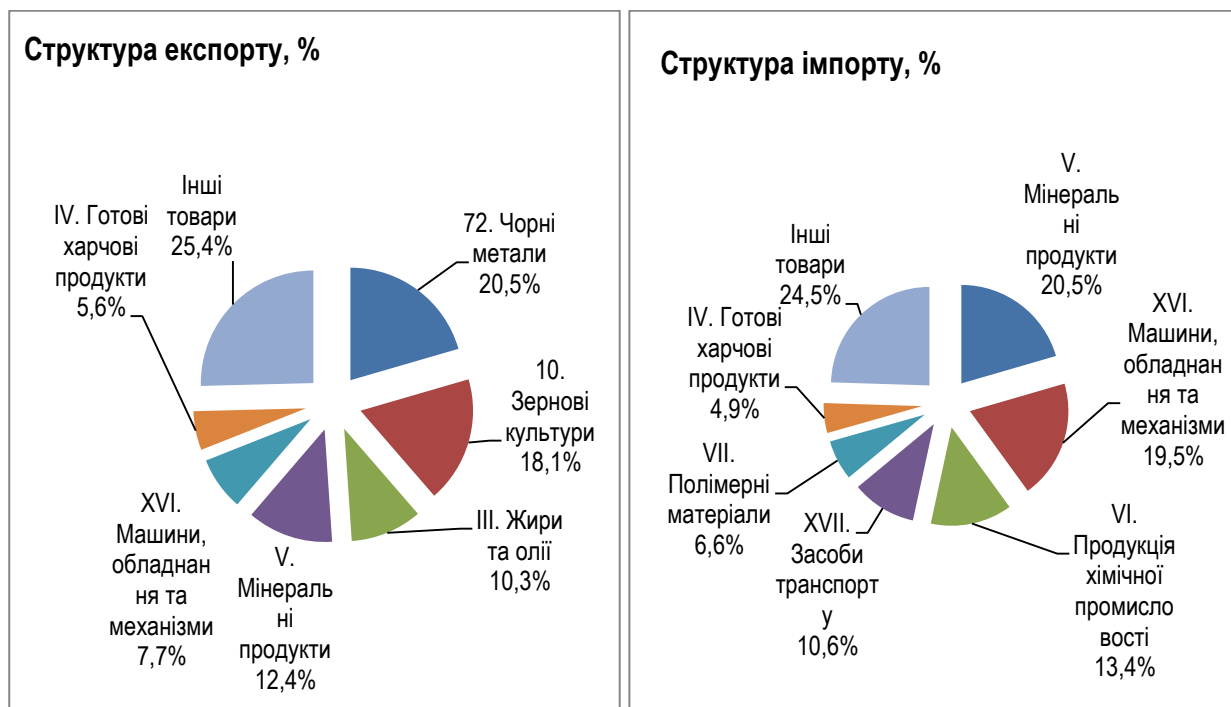

Рис. 1.12. Товарна структура експорту-імпорту України в 2021 р., %*

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [32].

Для зменшення існуючих зовнішньоторговельних дисбалансів доцільно поетапно впроваджувати механізми й заходи ДМ. Адаптивні інструменти державного маркетингу успішно застосовуються іноземними державами, зокрема, ЄС, Канадою, Австралією в напрямі селективної підтримки (фінансової, інформаційної, збутової та ін.) вітчизняних експортерів продукції з високою доданою вартістю, що дозволяє їм максимально повно реалізовувати ресурсний потенціал внутрішніх ринків товарів і послуг.

Сьогодні в більшості ринкових суб'єктів, що здійснюють експортну діяльність, відсутнє маркетингове бачення стратегічних пріоритетів збуту продукції, адаптованих до реалій повоєнного періоду. Цю проблему можуть вирішити інструменти і заходи державного маркетингу,

реалізація яких цілеспрямовано зорієнтована на вирішення *стратегічних завдань* держави в ринковому вимірі. *Перше завдання* полягає в стимулюванні експорту обробної продукції з доданою вартістю для зміни сировинної структури українського товарного експорту (див. рис. 1.12) та досягнення позитивного балансу доданої вартості в державі.

Друге завдання передбачає спрямування комплексу заходів ДМ на формування іноземного споживчого попиту на вітчизняні товари у відповідності з пріоритетами післявоєнного відновлення економіки. Такий підхід обумовлений, зокрема, низкою преференцій, які згодні надати європейські країни українським експортерам товарів [89]. У цих умовах державна маркетингова політика повинна не стільки пристосовуватись до зовнішнього попиту, скільки активно шукати можливості для впливу на нього, виходячи зі стратегічних пріоритетів економічного відновлення. Як наслідок, в процесі прийняття державних маркетингових рішень споживчий сектор зовнішніх ринків може перетворитися у провідний сектор, який в значній мірі буде формувати довгострокові перспективи експортних поставок України.

Третє завдання передбачає визначення пріоритетних «точок зростання» у системах суміжних товарних ринків, які можуть бути об'єктами державного маркетингового регулювання. Переваги «точок зростання» обумовлені можливостями концентрації на відповідний термін державних ресурсів в єдиній точці (локальному сегменті товарного ринку), що дозволяє забезпечити синергійний ефект від впровадження узгоджених маркетингових заходів.

Головні інструменти державного маркетингу для підтримки національних експортерів переробних товарів наведено на рис. 1.13.

Зміст ***інформаційних інструментів ДМ*** полягає в здійсненні державою моніторингу зовнішніх товарних ринків, структуруванні, узагальненні та передачі національним товаровиробникам і експортерам наступних інформаційних блоків:

- узагальнена інформація відносно стану зовнішніх товарних ринків і тенденцій їх розвитку (товарні й територіальні межі ринку, ємність ринку, його ступінь відкритості, види конкуренції тощо);
- інформація щодо ринкової кон'юнктури (цінова волатильність, коливання попиту та пропозиції, цінова еластичність попиту, цінові й технічні регулятори);

- інформація відносно умов та бар'єрів доступу товарів на зовнішні ринки (митні тарифи, екологічні та фіто-санітарні обмеження, технічні бар'єри тощо);
- порівняльний аналіз показників конкурентоспроможності іноземних експортерів з метою визначення конкурентних переваг вітчизняних виробників і експортерів (цінові, якісні, технологічні, виробничі та інші).

Рис. 1.13. Головні інструменти державного маркетингу для підтримки національних експортерів переробних товарів *

*Укладено авторами за даними [87, 88, 91, 92].

В Україні інформаційні інструменти ДМ потребують удосконалення в напрямі більш активного використання діючих *інформаційних платформ*, зокрема, веб-сервісу «Центр підтримки експортерів», який функціонує у представництві України при ЄС [90], відділ підтримки експорту в структурі Департаменту зовнішньоекономічної діяльності та торговельного захисту Міністерства економіки України [91] та інших інформаційних платформ.

Поряд із наданням інформаційних послуг відносно пошуку іноземних партнерів для реалізації товарів, правової підтримки здійснення експортних операцій, важливого значення набуває питання оперативного інформування експортерів щодо можливого розміщення в іноземних країнах філіалів вітчизняних підприємств, зокрема, в складі вільних економічних зон (ВЕЗ), територій пріоритетного розвитку та ін. У цьому напрямі пропонується надавати більш широкую інформацію відносно згоди країн-партнерів розміщувати на своїй території потужності з пог-

либленої доробки українських товарів та умов реалізації таких проєктів. Такий інформаційний інструмент у повоєнний період надасть можливість експортерам запобігти додаткових витрат на створення власних збутових каналів, наблизити продукцію до зовнішніх ринків збуту та підвищити на цій основі результативність експорту.

Одним із важливих інструментів **збутової підтримки** товарного експорту є *страхування експортних кредитів* (див. рис. 1.13), оскільки результативність виконання експортних угод в значній мірі залежить від своєчасного розрахунку імпортерів за отриману продукцію і, відповідно, вчасного розрахунку експортерів з комерційними банками за отриманий кредит. Інструментом гарантування повернення кредитів, широко використовуваним в іноземних державах, є державне страхування кредитів [87, 92, 93].

В Україні з метою стимулювання вітчизняного експорту в 2018 р. було створено Експортно-кредитне агентство (*далі – ЕКА*), водночас через наявність управлінських та інституційних бар'єрів його потенціал у довоєнний період повністю не реалізовано. В Україні обсяг підтримки експортерів є значно нижчим європейських держав. Так, у 2019 р. потенційний обсяг експортних кредитів та гарантій, які можуть бути профінансовані ЕКА, складав 7 млн. дол. Для порівняння: у Польщі щорічно видається 5,4 млрд. дол. експортних кредитів та гарантій [14].

У воєнний період (7 квітня 2022 р.) прийнято зміни до Закону України «Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту» №1792-VIII [94], які розширили можливості ЕКА здійснювати страхування та перестраховання експортного факторингу, спростили порядок реалізації завдань та основних напрямів діяльності ЕКА, розширили сферу підтримки експорту української продукції з доданою вартістю, зокрема, за рахунок товарів переробної промисловості. Страхування ЕКА стало основним видом забезпечення кредиту, тобто банкам не потрібно формувати додаткові резерви або вимагати застави від суб'єктів господарювання [93].

Відповідно до ст.3 Закону України №1792-VIII [94], головними *завданнями державної підтримки експортної діяльності* є такі:

- створення системи страхування та гарантування комерційних і некомерційних ризиків при здійсненні експортних операцій;
- розширення довгострокового експортного кредитування;
- створення механізму часткової компенсації відсоткової ставки за експортними кредитами.

В умовах воєнного періоду ЕКА застрахувало перший беззаставний кредит на виконання експортного контракту, покривши в т.ч. і військові ризики. Страхування забезпечило виконання зобов'язань підприємства перед банком за зовнішньоекономічним контрактом в обсязі 85 % кредиту [93]. Укладена угода є початком реалізації потенціалу ЕКА, як страховика ризиків експортерів в межах державної політики підтримки експорту. Очікується, що розширення завдань і можливостей ЕКА позитивно вплине на динаміку й структуру українського товарного експорту в повоєнний період.

Комплекс інструментів **селективної фінансової підтримки** національних експортерів переробних товарів є досить широким, включаючи податкове, митне, кредитне, інвестиційне регулювання експорту та ін. регуляторні заходи. Головним завданням держави в процесі застосування фінансових інструментів ДМ є обґрунтування пріоритетних напрямів товарного експорту. У повоєнний період вектор державної маркетингової політики доцільно зосередити на впровадженні заходів ефективного використання експортного потенціалу товарних ринків. В процесі обґрунтування пріоритетних напрямів товарного експорту пропонуємо враховувати, передусім, резильєнтні та відтворювальні принципи СР функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків (див. табл. 1.8), а також керуватися такими цільовими орієнтирами:

- вибір високотехнологічної товарної номенклатури, що має попит на зовнішніх ринках, експорт якої тимчасово припинено;
- визначення перспективних товарних груп, на які існує потенційний попит на зовнішніх ринках збуту;
- обґрунтування переліку переробних товарів з доданою вартістю, експорт яких позитивно вплине на рівень зайнятості населення.

З урахуванням принципів СР і запропонованих цільових орієнтирів, фінансові інструменти ДМ можуть бути спрямовані на:

- 1) розробку заходів селективної підтримки процесу оновлення експорту товарів із доданою вартістю;
- 2) сприяння створенню рівноправних умов для просування вітчизняних товарів на зовнішні ринки порівняно з аналогічним товарним експортом з інших країн;
- 3) активізація діяльності торговельних представництв у країнах-імпортерах.

Важливою компонентою інструментів ДМ для підтримки експортерів переробних товарів є **комунікаційна підтримка** (див. рис. 1.13). Експортна маркетингова політика комунікацій – це система цілеспря-

мованих дій, які мають забезпечити сприятливе відношення іноземних покупців до товарів, що експортуються. До комунікаційних інструментів, що реалізуються за участю держави, належать заходи, які важко організувати експортерам на території країн-імпортерів: сприяння участі в міжнародній рекламній діяльності, в міжнародних виставках і ярмарках, презентаційних акціях тощо. Мета використання державного маркетингу має бути спрямована на підтримку позитивного іміджу товарів, забезпечення його престижності в іноземних споживачів, розширення споживчого попиту за рахунок створення тісного комунікаційного простору з експортерами [95].

В іноземних країнах найважливішим напрямом маркетингової діяльності держави є створення загальносоціальних умов для ефективного функціонування ринкової економіки. У цій площині вагомою компонентою ДМ є бюджетна підтримка тих секторів економіки, які відіграють вирішальну роль у забезпеченні лідируючих позицій країн у науково-технічному розвитку. Серед найбільш поширених інструментів визначаються пільгові податки, державні дотації, державні замовлення, а також спеціальні державні програми, орієнтовані на отримання кумулятивного соціального ефекту маркетингового характеру.

Прикладом такої програми може бути стратегія уряду США в стимулюванні науково-дослідних робіт. Реалізація програми має всі ознаки маркетингової стратегії, оскільки має на меті не тільки досягнення певних науково-технічних та інноваційних переваг, а загалом орієнтована на розвиток освіти як ринкового ресурсу держави [96]. Австралія реалізує програму інформаційної підтримки експорту в Корею, Японію та Китай, використовуючи інструменти точкового ДМ [87].

Інший позитивний досвід у застосуванні державного маркетингу пов'язаний із стратегіями активізації соціально-економічного розвитку країн та їх окремих регіонів. У країнах ЄС за допомогою ДМ успішно вирішується проблема нерівномірного розташування продуктивних сил на принципах взаємоузгодження державних, регіональних та місцевих програм [97].

У США адміністрація штату Пенсільванія використала державний маркетинг в якості стратегії трансформації економічної структури Пітсбургської агломерації – одного із центрів світового сталеливарного виробництва. Після аналізу маркетингового середовища була розроблена стратегія розвитку оновленої виробничої структури агломерації, яка передбачала вихід на новий технологічний рівень провідних видів діяльності разом із розвитком мереж супутніх, обслуговуючих та допов-

нюючих виробництв. Наведений приклад був використаний у багатьох країнах світу (Норвегія, Ірландія, Греція, Туреччина) [96].

На підставі аналізу іноземного досвіду застосування інструментів ДМ можна зробити головний висновок, відповідно до якого в умовах післявоєнного оновлення економіки заходи державного маркетингу повинні, з одного боку, носити системний характер з охопленням різних рівнів державного управління, з іншого, бути спроможними до гнучкого коригування процесів відтворення в системах суміжних товарних ринків під впливом зовнішніх та внутрішніх змін.

Висновки до розділу 1

1. Удосконалено понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема, категорії «селективна політика держави», «селективне регулювання розвитку товарних ринків», які, на відміну від існуючих, відображають відтворювальний підхід як методологічну основу дослідження, фокусують увагу на відтворювальному розвитку не одиничних ринків, а систем вертикально суміжних товарних ринків, мають макроекономічний вимір та охоплюють не лише промисловий, а всі ринкові сектори, включаючи аграрний, розподільчий і споживчий. Здійснено контент-аналіз поняття «державне регулювання», запропоновано авторське визначення категорії «селективне регулювання розвитку товарних ринків», а саме: цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») ринків або «розриви» товарно-фінансових потоків для забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та реалізації стратегічних пріоритетів сталого розвитку держави й суспільства. Доведено, що відтворювальний розвиток ринків є складовою і джерелом сталого розвитку держави, як її головного стратегічного орієнтиру.

2. Визначено сутність систем вертикально суміжних товарних ринків, запропоновано їх типологію (на прикладі ринку зерна та продуктів його переробки) за низкою ознак: зв'язок з релевантним ринком, місце суміжного ринку в технологічному ланцюзі, достатність суміжних ринків відтворювальної системи, можливість появи в її структурі нових ринків, реалізація ресурсного потенціалу ринків, масштаб впливу ринків на функціонування системи, домінуючий напрям руху товарно-фінансових потоків. Наголошено, що ознака достатності суміжних ринків визначає завершеність ланцюгів доданої вартості в національній економіці, при цьому реалізація державою механізмів СР стимулює

створення нових ринків переробних товарів. Відзначено кореляцію категорій «система вертикально суміжних товарних ринків» і «продовольча система», що вживається в стратегії продовольчої безпеки, та є свідченням спільного відтворювального базису як ринкових досліджень, так і стратегічних документів України.

3. Запропоновано *концепцію селективного регулювання розвитку товарних ринків*, головна ідея якої така: поетапне впровадження механізмів і заходів селективного регулювання, цілеспрямовано зорієнтованих, з одного боку, на стимулювання продукування доданої вартості товарів у ресурсоутворювальних (передусім, переробних) секторах вертикально суміжних товарних ринків, з іншого, на зменшення (нівелювання) «розривів» товарно-фінансових потоків між суміжними секторами і ринками, дозволить забезпечити стійкість функціонування й відтворювального розвитку товарних ринків і національної економіки загалом в умовах нестабільності.

4. Здійснено порівняльний аналіз *об'єктів СР* розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків, визначено їх відмінності за завданнями, регуляторними механізмами, ступенем впливу на систему та очікуваними ефектами. Встановлено, що СР «розривів» товарно-фінансових потоків чинить *стабілізуючий вплив* на частину ринкової системи (як правило, на суміжні сектори), мінімізуючи структурні, фінансові та ін. диспропорції розвитку, передбачає застосування адміністративних, організаційних, фінансово-економічних, інституційних та інформаційних механізмів і заходів. СР «точок зростання» (ресурсоутворювальних секторів) чинить *глибинний формуючий вплив на всю систему* вертикально суміжних товарних ринків, змінює (оптимізує) її структуру, генерує мультиплікативний ефект для розвитку як релевантної системи, так і пов'язаних з нею ринків. Такий тип селективного регулювання орієнтований в перспективі на зміну ринкових пропорцій відтворення та перехід системи до нової якості, передбачає впровадження комплексних механізмів, що системно пов'язують декілька суміжних секторів або ринків, та є найбільш ефективними в умовах нестабільності.

5. Визначено природу та типологію «розривів» *товарно-фінансових потоків* у системах суміжних ринків за низкою ознак, зокрема: (1) місцем виникнення в ринковій системі; (2) видами поточкових процесів; (3) глибиною впливу на функціонування системи ринків; (4) причинами виникнення; (5) співвідношенням попиту й пропозиції; (6) географічними межами систем суміжних ринків; (7) їх адаптацією до заходів державного регулювання. Встановлено, що на практиці най-

більш поширеними є міжсекторні та міжринкові комбіновані «розриви» потокових процесів, які, як правило, є суттєвими або глибинними. Типологію і природу «розривів» товарно-фінансових потоків досліджено на прикладі системи вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки, при цьому ідентифіковано 2 міжринкові, 4 міжсекторні і один внутрішньосекторний «розрив». Доведено, що «розриви» потоків між сировинним і переробним сектором є системними, «розриви» у взаємодіях з іншими секторами – суттєвими або локальними. Необ'єктивний перерозподіл доданої вартості між секторами й ринками є наслідком сукупного впливу системних, суттєвих і локальних «розривів» товаропотоків, що визначає доцільність впровадження комплексних механізмів СР.

6. Для визначення «точок зростання» у системах суміжних товарних ринків запропоновано розрахунок міжсекторних балансів доданої вартості, її структури та частки секторної ДВ у ринковій ДВ. На підставі емпіричних досліджень доведено, що в ринкових системах ресурсотворювальними секторами є саме переробні сектори, які мають здатність ефективно реалізовувати ресурсний потенціал ринків в умовах нестабільності. Визначено характерні ознаки таких секторів, зокрема: вагома частка сектору у формуванні ринкової доданої вартості та податкових надходжень, домінування в структурі секторної ДВ соціальної компоненти (заробітної плати), здатність до активізації діяльності суміжних секторів і пов'язаних ринків, трансформації зв'язків між ними, що генерує мультиплікативний ефект відтворювального розвитку всієї ринкової системи. Для активізації «точок зростання» важливо поєднувати два типи заходів СР – міжсекторні й внутрішньосекторні, сукупність яких формує комплексні механізми СР, що системно пов'язують активні й сприймаючі сектори, цілеспрямовано впливають на параметри ринкових процесів відтворення для досягнення цільових орієнтирів розвитку систем товарних ринків в умовах нестабільності.

7. Обґрунтовано доцільність синтезу чотирьох теорій для формування принципів СР систем вертикально суміжних товарних ринків у повоєнний період: теорії резильєнтності, економічної стійкості, відтворення ресурсів і сталого розвитку у ринковій площині. Досліджено теоретичні основи *стійкості*, що є однією із засад воєнної безпеки. На підставі контент-аналізу категорії «економічна стійкість» встановлено, що в мирний час сутність стійкості визначали збереження й поліпшення параметрів економічної системи, тоді як у воєнний період ключовою складовою є їх відновлення, тобто резильєнтність. Відтак, маємо кон-

вергенцію теорій ринкової стійкості й резильєнтності. Обґрунтовано зв'язок і взаємовплив стійкості функціонування на стійкість розвитку систем суміжних ринків, надано авторське визначення категорії «*стійкість відтворювального розвитку*», а саме: здатність системи суміжних товарних ринків відновлювати й зберігати свою цілісність, покращувати параметри товарно-фінансових потоків, забезпечувати розширене відтворення ресурсів в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін протягом довгострокового періоду. Наголошено, що теорії стійкості та резильєнтності, адаптовані до ринкових процесів відтворення, є системоутворюючою компонентою теоретичного базису СР ринків в умовах нестабільності.

8. Обґрунтовано 5 груп принципів селективного регулювання функціонування й розвитку систем суміжних товарних ринків в умовах економічного відновлення: загальні, резильєнтні, стійкісні, відтворювальні, сталого розвитку. До складу загальних принципів СР віднесено доцільність, системність і послідовність, адекватність, передбачуваність, об'єктивність і точність, прозорість. Групу резильєнтних принципів формує превентивність, яка забезпечує попереджувальне регулювання для випередження викликів і загроз функціонуванню систем суміжних товарних ринків, пріоритетність економічних інтересів держави, як носія інтересів суспільства, для забезпечення національної безпеки, в т.ч. воєнної й економічної, в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз, альтернативність. В умовах нестабільності набуває поширення превентивно-захисна концепція економічної безпеки держави, зорієнтована на впровадження превентивних механізмів протистояння загрозам.

9. Група принципів ринкової стійкості об'єднує п'ять складових, орієнтованих на своєчасну й успішну адаптацію систем суміжних товарних ринків до мінливих зовнішніх умов, а саме: оперативність, адаптивність, гнучкість і маневреність, динамічність і науковість. Базовим принципом стійкісної групи є *адаптивність*, що передбачає швидку або превентивну зміну складу регуляторних заходів в залежності від зміни параметрів об'єктів регулювання в умовах форс-мажорних обставин. Результатом реалізації цього принципу є створення адаптивних ринкових систем, здатних змінювати як внутрішні процеси, так і впливати на зовнішні чинники. Не прогнозовані зміни в зовнішньому середовищі спонукають до розробки адаптивно-превентивних механізмів і заходів СР функціонування і розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків, спрямованих на відновлення і збереження параметрів процесів відтворення в умовах внутрішніх і зовнішніх збурень.

10. *Відтворювальна група принципів* поєднала 5 компонентів: цілеспрямованість, раціональність співвідношення методів регулювання, відтворювальна пропорційність, ефективність, зворотній зв'язок. Розкрито сутність базового принципу пропорційності розширеного відтворення ресурсів між секторами і суміжними ринками системи, а також збалансованості товарно-фінансових потоків у взаємодіях всіх ринків і їх секторів. Наголошено, що на практиці в ринкових системах виникають відтворювальні диспропорції, зокрема, в зовнішній торгівлі, проявом яких є експорт сировинних товарів та імпорт переробної продукції з доданою вартістю. За результатами емпіричних досліджень встановлено, що додатне сальдо української аграрної продукції на 93 % формує сальдо зернових культур; за умови виключення із зовнішньоторговельного балансу додатного сальдо аграрного сектору, дефіцит балансу досягне 17,93 млрд. дол., тобто майже вчетверо вище показника 2021 р. Доведено, що додана вартість, вироблена аграрним сектором, реінвестується або в інші сектори економіки, або мігрує за її межі шляхом зростаючого сировинного експорту. Реалізація принципу відтворювальної пропорційності в ринкових системах потребує коригування підходів державного регулювання, обґрунтування пріоритетів СР у контексті інноваційної, а не сировинної моделі розвитку економіки.

11. Група *принципів сталого розвитку* об'єднала принципи мінімізації втрат ресурсів, циклічності процесів відтворення та ринкової інклюзії. Принцип циклічності процесів відтворення передбачає формування замкнених (циклічних) систем суміжних товарних ринків для забезпечення вторинної переробки матеріалів і відходів у їх секторах, збільшення «чистої» ринкової доданої вартості. Встановлено невиконання завдань ЦСР 12 «Відповідальне споживання й виробництво» в Україні; зокрема, частка спалених та утилізованих відходів у загальному обсязі утворених відходів складає 22 %, що на 13 в.п. нижче цільового індикатора сталого розвитку (35 %). Принцип ринкової інклюзії передбачає, з одного боку, забезпечення вільного доступу малих і середніх виробників до секторів товарних ринків, зокрема, до розподільчо-збутового сектору, з іншого, фізичну й економічну доступність товарів першої необхідності для населення, що має першочергове значення в умовах існуючих збутових і територіальних обмежень. Сьогодні в товарних ринках існує дисбаланс між купівельною спроможністю населення, що знижується, і зростаючими цінами товарів. У повоєнний період очікується зростання часток витрат на харчування домогосподарств, скорочення рівня споживання продуктів харчування, посилення загроз

здоров'ю споживачів, обумовлюючи необхідність СР споживчого сектору для досягнення безпеки споживання.

12. Обґрунтовано *методологічні засади селективного регулювання розвитку систем суміжних товарних ринків* в умовах нестабільності в двоєдності теоретичного й методичного базису, в підґрунтя яких закладено авторську концепцію селективного регулювання, п'ять груп принципів СР, методичні положення оцінки ефективності функціонування систем суміжних ринків, комплекс механізмів і заходів державного СР. Метою селективного регулювання є забезпечення стійкості функціонування та стійкості відтворювального розвитку систем суміжних ринків в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін. На стійкість товарних ринків впливає множина внутрішніх і зовнішніх чинників, які потрібно враховувати при здійсненні регуляторних заходів. Тип механізму регулювання залежить від особливостей ринкових систем, їх виду, рівня розвитку, періоду й ефективності. Наголошено, що в умовах нестабільності перевагу необхідно надати комплексним, адаптивно-превентивним механізмам СР та інструментам держмаркетингу.

13. Проведено порівняльну характеристику мікрмаркетингу та *державного маркетингу* в ринковому вимірі, встановлено бінарну соціально-виробничу мету ДМ: (1) визначення, формування й задоволення потреб споживачів; (2) стимулювання товаровиробників до раціонального задоволення попиту. Головними сутнісними характеристиками ДМ є його соціальна орієнтованість і адаптивний характер, координація й узгодження розвитку суміжних і пов'язаних товарних ринків, просторово-часове балансування попиту й пропозиції товарів у ринкових системах, переважно середньо- й довгостроковий період впровадження інструментів, їх орієнтація на споживчий і пов'язані з ним збутовий і переробні сектори товарних ринків.

14. В воєнний і повоєнний період питання фізичної та економічної доступності товарів першої необхідності для населення набуває особливої значимості, обумовлюючи доцільність використання маркетингових інструментів для активного впливу на споживачів, з одного боку, та стимулювання вітчизняних виробників на задоволення раціонального попиту, з іншого. Наголошено, що для зменшення існуючих зовнішньоторговельних дисбалансів доцільно поетапно впроваджувати адаптивні механізми й заходи ДМ. Визначено сутність головних інструментів державного маркетингу для підтримки національних експортерів переробних товарів з урахуванням іноземного досвіду, зокрема, інструментів інформаційної, збутової, фінансової та комунікаційної підтримки. В

умовах економічного відновлення заходи ДМ повинні, з одного боку, носити системний характер з охопленням різних рівнів державного управління, з іншого, бути спроможними до гнучкого коригування процесів відтворення в системах суміжних товарних ринків під впливом зовнішніх та внутрішніх змін.

Література до розділу 1

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://www.sum.in.ua/>
2. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т.3. Ред. кол.: Мочерний С. В. (відп. ред.) та ін. К.: Вид. центр «Академія», 2002. 952 с.
3. Нікішина О. В. Концептуальний підхід до селективного регулювання відтворювальних процесів у системі суміжних ринків зерна та продуктів його переробки. Економіка харчової промисловості. 2016. Т.8. Вип. 2. С. 9-20. URL: <https://www.journals.onaft.edu.ua/index.php/fie/article/view/125>
4. Бодров В., Шепетько Р. Структурна політика в умовах загострення міжнародної конкуренції. URL: http://www.iepjournal.com/journals/21/2014_4_Bodrov_Shepetko.pdf
5. Квятковська Л.А. Структурні елементи формування державної інвестиційної політики. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Вип. 17 (1). С.46-50.
6. Макаренко І.О. Сучасні складові державної промислової політики України. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. №3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=113>
7. Нікішина О.В., Зеркіна О.О. Інституціонально-економічний механізм селективного регулювання розвитку ринку хліба та хлібобулочних виробів України. Економічні інновації. 2022. Т.24, Вип.83
8. Чистов С.М., Никифоров А.Є., Куценко Т.Ф. та ін. Державне регулювання економіки. К.: КНЕУ, 2000. 316 с.
9. Енциклопедія сучасної України. Державне регулювання економіки. URL: https://www.esu.com.ua/search_articles.php?id=26151
10. Стеченко Д. М. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2007. 271 с.
11. Дідківська Л. І., Головка Л.І. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 213 с.

12. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. К.: ННЦ ІАЕ, 2005. 452 с.
13. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018 р. Ред. від 24.11.2021, підстава 1150-IX. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
14. Національна економічна стратегія на період до 2030 року: затверджена Постановою КМУ від 3 березня 2021р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>
15. Лагутін В.Д., Бакалінська О.О., Міняйло О.І. Конкуренція і конкурента політика: категорії та поняття. За заг. ред. В.Д. Лагутіна. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. 320 с.
16. Baake P., Kamecke U., Normann H.T. Vertical Integration and Market Foreclosure with Convex Downstream Costs P/Baake, Ulrich Kamecke and Hans-Theo Norman. *Journal of Economics*. 2002. Vol.75, №2. Pp.125-135.
17. Sappington D. Regulation in Vertically-Related Industries: Myths, Facts, and Policy. University of Florida, 2005. 17 p.
18. Brunekreeft G. Regulatory Threat in Vertically Related Markets, The Case of German Electricity. *European Journal of Law and Economics*. 2004. Vol. 17, №2. Pp. .292-302
19. Rey P., Tirole J. Primer on Foreclosure. *Handbook of Industrial Organization, Volume 3*, Edited by M. Armstrong and R. Porter. Elsevier B. V., 2007. 2215 p.
20. Боровик Ю. І. Суміжні ринки в структурі ринкової економіки: категоріальний аналіз і типологія. *Економічна теорія*. 2012. № 3. С. 60-73.
21. Нікішина О. В. Теоретичні засади розвитку систем вертикально суміжних ринків зерна та продуктів його переробки: інтеграційний підхід. *Економіка харчової промисловості*. 2016. Т.8. Вип. 1. С. 3-13. URL: <http://www.journals.gsjp.eu/index.php/fie/article/view/33>
22. Franklin M. Performance Gap Analysis. Infoline ASTD, 2006.
23. Методологічні засади формування ефективної логістики товарних ринків: монографія / За ред. Буркинського Б.В., Нікішиної О.В. Одеса: ІПРЕЕД НАНУ, 2020. 200с.
24. Нікішина О.В., Тараканов М.Л. Теоретико-методичні засади логістичних «розривів» у ланцюгах товарних ринків. *Food Industry Economics*. 2020. 12 (4). С. 3-16. URL: <https://www.journals.onaft.edu.ua/index.php/fie/article/view/1906>

25. Курант Т.І. Виявлення інформаційного розриву у взаємовідносинах споживача і виробника у логістичних мережах. Глобальні та національні проблеми економіки. 2014. №2. С.98-101.
26. Шинкарук Л.В. Структурний і соціальний аспекти оцінки пропорційності та диспропорційності в економіці. Економічний вісник. 2014. №4. С.71-78.
27. Віроzub О.Д. Особливості матеріального потоку у складі логістичної системи в агросекторі. Таврійський науковий вісник. 2015. № 90. С.196-202.
28. Ukraine. Special focus note on trade. Tapping Ukraine's trade potential. URL: <http://www.pubdocs.worldbank.org/en/455251538644632238/Ukraine-Special-Focus-Note-Oct-2018-ENG.pdf>.
29. Нікішина О.В. Регулювання інтегрованого зернового ринку: монографія. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2014. 450 с.
30. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України 2020: статистичний збірник. За ред. О. Прокопенка. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 59 с.
31. Статистичний щорічник України за 2020 р. За ред. І.Є.Вернера. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 455 с.
32. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
33. Буркинський Б.В., Нікішина О.В. Діагностика ефективності логістичних ланцюгів товарних ринків: наук. доповідь. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2020. 75 с.
34. Нікішина О.В. Діагностика показників доданої вартості та логістичних витрат у ланцюгу ринку зернових і хлібних продуктів України. Food Industry Economics. 2021. 13(2). С. 9-21. URL: <https://www.journals.onaft.edu.ua/index.php/fie/article/view/2035/2240>
35. Буркинський Б.В., Нікішина О.В., Тараканов М.Л. та ін. Інституціональні механізми регулювання розвитку логістики товарних ринків: монографія. За ред. Б.В. Буркинського, О.В. Нікішиної. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2022. 274 с.
36. Leadership Agility in a VUCA World: Update – 2015. URL: <http://www.agility.consulting.com/wp-content/uploads/2015/01/Leadership-Agility>
37. Козловський С.В., Мазур Г.Ф. Забезпечення стійкості сучасної економічної системи – основа економічного розвитку держави. Інвестиції: практика та досвід. 2017. №1. С.5-12.

38. Словник Української мови. Академічний тлумачний словник.
URL: <http://www.sum.in.ua/s/stijkyj>
39. Видеке Б., Иванов Ю.Б. Система рациональной организации металлургического производства. Харьков: Изд-во «Основа», 1994. 174с.
40. Бойко А.В. Концептуалізація стійкості національної економіки. Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. 2014. № 1(93). С. 5-19.
41. Козловський С.В. Управління сучасними економічними системами, їх розвитком і стійкістю: монографія. Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2010. 423 с.
42. Теорія і практика воєнної економіки. За ред. В.І. Кириленка. К.: ВГІ НАОУ, 2001. Ч.1. 190 с.
43. Стратегія воєнної безпеки України: затверджено Указом Президента України від 25.03.2022 р. №121/2021.
URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>
44. Лебедева Л.В. Теоретичні та практичні аспекти стійкості промисловості до шоків. Економічна теорія та історія економічної думки. 2017. Вип. 11. С. 3-10.
45. Пирожков С.І., Божок Є.В., Хамітов Н.В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. Вісник НАН України. 2021. №8. С. 74-82.
URL: <http://www.dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/181385/11-Pyrozhkov.pdf?sequence=1>
46. Савченко М. Розвиток категоріального базису «економічна стійкість». Галицький економічний вісник. 2019. Т.57, №2. С.5-17.
47. Словник української мови у 20-х томах.
URL: <https://www.slovnuk.me/dict/newsum/>
48. Окрепкий Р.Б., Гаргула Д.В. Кон'юнктурний аналіз тенденцій розвитку ринку, його стійкості та циклічності. Інноваційна економіка. 2013. №5 (43). С.197 – 203.
49. Нікішина О.В., Тараканов М.Л., Антонюк П.О., Лозова Т.П. Адаптивні заходи селективного регулювання агропродовольчих ринків Одеського регіону в умовах нестабільності. Food Industry Economics. 2022. 14(1). С.25-36. URL: <https://www.journals.ontu.edu.ua/index.php/fie/article/view/2266>
50. Лысюк В.М. Воспроизводственная функция товарных рынков: монография. Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2011. 225 с.
51. Цілі Сталого розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. К.: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с.

52. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 №1160-IV. Ред. від 19.02.2022 від №2029-IX. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>

53. Латинін М.А., Харченко Т.О. Теоретичні підходи до формування механізмів державного регулювання сталого розвитку аграрного сектору економіки України. Теорія та практика державного управління. 2020. Вип.4 (71). С.73-80.

54. Бурик З.М., Лисачок А.В. Основні принципи державного регулювання сталим розвитком. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2020. № 1. С.13-19.

55. Верхоглядова Н.І., Лисенко Ю.В., Кононова І.В. Нестійкий розвиток підприємства: суть і визначальні чинники. Інвестиції: практика та досвід. 2015. №7. С. 12-17.

56. Васильців Т.Г., Лупак Р.Л., Волошин В.І. Стратегічні імперативи державної політики протидії гібридним загрозам і забезпечення економічної безпеки України. Економіка України.2021. №2 (711). С.32-50.

57. Іляш О.І., Коліщенко Р.О. Якість державної політики в глобальному середовищі: економічний прорив розвинутих країн і перспективи імплементації в Україні. Економіка України. 2021. № 8. С. 38-55.

58. Гриценко А.А. Методологія дослідження трансформації економічних функцій держави в умовах глобалізації. Економіка України. 2021. №7 (716). С. 5-12.

59. Мілаш І.В. Зміст поняття «адаптивне управління» в сучасних реаліях функціонування вітчизняних підприємств. URL: <https://www.conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/126.pdf>

60. Плотніков О.В. Оптимізація ролі держави в умовах України. Економіка України. 2021. №7 (716). С.84-92.

61. Гурч Л.М. Логістика. К.: ДП Видавничий дім «Персонал». 2008. 560 с.

62. Шинкарук Л.В. Структурний і соціальний аспекти оцінки пропорційності та диспропорційності в економіці. Економічний вісник. 2014. № 4. С.71-78.

63. Кіндзерський Ю.В. Інклюзивна індустріалізація для сталого розвитку: до засад теорії та політики формування. Економіка України. 2021. №5. С.3-39.

64. Хомин І.П. Аграрний сектор України – фінансовий донор вітчизняної та зарубіжної економік. Фінанси України. 2018. №4. С.41-55.

65. Geissdoerfer M. The Circular Economy: a new sustainability paradigm. *Journal of Cleaner Production*. 2017. №10. P.757-468.
66. Korhonen J., Nuur C., Feldmann A. Circular Economy as an essentially contested concept. *Journal of Cleaner Production*. 2018. №175. P.117-175.
67. Нагара М.Б. Циркулярна економіка: генезис, структура, особливості. *Економіка та держава*. 2021. № 10. С. 68-73.
68. Руда М.В., Яремчук Т.С., Бортнікова М.Г. Циркулярна економіка в Україні: адаптація європейського досвіду. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2021. №3 (1). С.212-220.
69. Довкілля України 2020: статистичний збірник. За ред. О. Прокопенка. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 189 с.
70. Буркинський Б.В., Нікішина О.В. Методичні рекомендації до комплексної оцінки домінант інвестиційно-інноваційної політики природокористування національної економіки: наук. доповідь. Одеса : ІПРЕ-ЕД НАНУ, 2020. 192 с.
71. Європа-2020: Стратегія від 04.01.2012 р. URL: <https://www.ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/>
72. Прогнімак О.Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди і перспективи. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. №1(51). С. 187-197.
73. Нікішина О.В. Інклюзивний підхід до формування логістичних ланцюгів аграрного ринку України. *Економіка АПК*. 2020. №1. С.46-55. URL: <http://www.eapk.org.ua/contents/2020/01/46>
74. Скорочення зарплат та робочих місць: як змінився ринок праці в умовах війни. 25.05.2022 р. URL: <https://www.suspilne.media/243322-skorocenna-zarplat-ta-robocih-misc-ak-zminivsa-rinok-praci-v-umovah-vijni/>
75. Індекс інфляції в Україні 2022. 10.06.2022 р. URL: <https://www.index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/>
76. Цілі сталого розвитку Україна 2021: моніторинговий звіт. Київ: Державна служба статистики України. 2021. 100 с.
77. Хартія «Чесна торгівля та конкуренція». URL: <https://www.zhiva-planeta.org.ua/hartiya.html>
78. Global Environment Outlook / UN. URL: <https://www.unep.org/future-global-environment-outlook>
79. Мокій А.І., Антонюк К.І., Антонюк Д.А. Теоретико-методологічні засади безпеки споживання в контексті інклюзивної мо-

делі регіонального розвитку. Економіка України. 2020. №7 (704). С.74-85.

80. Агарков О.А. Концепція соціально-державного маркетингу. Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. Д.: Дніпропетр. нац. ун.-т. 2009. №2. С.70-74.

81. Ромат Є.В. Маркетинг у державному управлінні. Маркетинг в Україні. 2003. №4. С.32-35.

82. Романенко К. Роль маркетингу в державному управлінні. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01\(4\)/10rkmmdu.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_01(4)/10rkmmdu.pdf)

83. Портер М. Международная конкуренция. Пер. с англ. под ред. В.И. Щетинина. М.: Международные отношения, 1993. 896с.

84. Лоусон Р. Поведение потребителей. Теория маркетинга. Под ред. М.Бейкера. СПб.: Питер, 2002. С.191-125.

85. Буркинський Б.В., Бревнов А.А., Лысюк В.М. Маркетинг підприємств харчової промисловості. Под ред. Б.В. Буркинського. Одеса: ИПРЭИ НАН України, 2002. 538 с.

86. Маркетингова діяльність підприємства: сучасний зміст: монографія. За ред. проф. Н.В. Карпенко. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 252 с.

87. Окландер І. Український «Амазон» для експортерів: хто і як повинен рятувати економіку. 21.01.2021. URL: <https://www.segodnya.ua/opinion/igor-oklander/ukrainskiy-amazon-dlya-eksporterov-kto-i-kak-dolzhen-spasat-ekonomiku-502150.html>.

88. Окландер М. О государственном маркетинговом регулировании. Экономика Украины. 2003. №4. С.80-81.

89. Верховна Рада ратифікувала скасування мит і квот на експорт до Великої Британії URL: <https://www.zaxid.net/news/>

90. Центр підтримки експортерів URL: <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/>

91. Відділ підтримки експорту продовжує надавати інформаційно-консультаційні послуги та засвідчення документів комерційного характеру. URL: <https://www.kiev-chamber.org.ua/uk/107/2751.html>

92. Експортно-кредитні агентства в системі фінансових механізмів торговельної політики держави URL: http://www.visnyk-ekonom.uzhnu.uz.ua/archive/18_1_2018ua/20.pdf

93. ЕКА застрахувало перший експортний кредит в умовах воєнного часу в рамках нової програми підтримки експорту URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3509235-v-ukraini-zastrahovali-persij-eksportnij-kredit-v-umovah-voennogo-casu.html>

94. Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту: Закон України від 20.12.2016 р. №1792-VIII. Ред. від 07.04.2022, підстава 2154-IX. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1792-19#Text>
95. Гаврилечко Ю.В. Комплекс маркетингових комунікацій суб'єктів державного управління. Аспекти публічного правління. 2021. № 11-12. Т. 6. С 5 – 11.
96. Романенко К.М. Маркетинг як технологія державного управління: міжнародний досвід. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10rkmumd.pdf>
97. Шарій В. Європейський досвід реалізації державної політики органами місцевого самоврядування. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 4 (15). С. 283 - 291.
98. Нікішина О.В., Зеркіна О.О. Інституціонально-економічний механізм селективного регулювання розвитку ринку хліба та хлібобулочних виробів України. Економічні інновації: зб. наук. праць. Одеса: ІРЕЕД НАН України, 2022. Т.24. Вип. 1 (82). С. 130-142. URL: <http://www.ei-journal.com/index.php/journal/issue/view/22/Economic%20innovations%2082>
99. Нікішина О.В. Теоретичні положення щодо селективного регулювання розвитку систем товарних ринків в умовах нестабільності. Теорія та практика менеджменту. Матеріали міжн. наук.-практ.конф. (24-26 травня 2022 р.). Луцьк: ВНУ ім.Л. Українки, 2022. С.332-336. URL: <https://www.vnu.edu.ua/uk/articles/>
100. Нікішина О.В., Зеркіна О.О. Інституційно-економічні заходи селективного регулювання розвитку ринку борошномельної продукції. Пріоритетні напрями розвитку наукової думки в XXI столітті: матеріали IV міжн. наук.-практ.конф. (20 травня 2022 р.). Одеса: МАУП, 2022. С.105-117. URL: <https://www.odessamaup.pp.ua/about-institute/naukova-robota>
101. Нікішина О.В., Чеботарьова Н.Й. Заходи селективної підтримки переробного сектору ринку зернових і хлібних продуктів в умовах нестабільності. Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах Євроінтеграції: матеріали міжн. наук.-практ.конф. (29-30 березня 2022 р.). Вінниця: Вінницький кооперативний інститут. С. 234-236.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ СЕЛЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ТОРГОВЕЛЬНОГО ТА СУМІЖНИХ СЕКТОРІВ ТОВАРНИХ РИНКІВ

2.1. Селективний підхід до регулювання розвитку локальних ринків товарів першої необхідності

Необхідність регулювання ринкової системи посилюється у воєнний і повоєнний періоди. Держава під час воєнних дій значно втрачає свій економічний потенціал, особливо ресурси, відтак, першочерговими заходами селективного регулювання повинно стати їх відновлення. Очікувані потреби населення у повоєнний період наведені в табл. 2.1.

Проблема зберігання людського ресурсу у повоєнний період доречна як і завжди у країні, яка хоче зберегти своє незалежне існування, стоїть на першому місці. Однак стан національної економіки не спроможний у воєнному й найближчому повоєнному періодах самостійно забезпечити умови для 100 % задоволення потреб населення. Розрахунок на зовнішню допомогу, імпорт необхідних товарів – це дуже хитка позиція, та й фінансових ресурсів у держави і населення обмаль. Тому варто опрацьовувати завдання імпортозаміщення та підтримку власного виробництва, і на це спрямувати регуляторну політику.

Слід відзначити той факт, що без ресурсного забезпечення економіка не здатна ефективно функціонувати. Ресурсна забезпеченість матеріальними (енергетичними та продовольчими) ресурсами надає конкурентні переваги будь-якій країні на світових ринках, а також можливість забезпечити ефективне функціонування власних внутрішніх ринків. Тому необхідно максимально та ефективно використовувати власні національні ресурси, яких чимало, саме для збереження головного з ресурсів – людського, і для забезпечення його відтворення.

Сьогодні, спостерігаючи світові процеси щодо перерозподілу ринків ресурсів та зростання інфляційних процесів, можна стверджувати, що економічне зростання України можливе на основі ефективного використання власних ресурсів. Ось чому сьогодні існує думка, що світова економіка з грошово-фінансової перетворюється на «ресурсну економіку». Якщо метою першої було збільшення прибутку і накопичення капіталу, то у другій на перший план виходить ресурсне забезпечення економічних процесів.

Таблиця 2.1

Очікувані потреби населення у повоєнний період*

Ранг	Потреби населення	Товари, що задовольняють потреби, послуги, ресурси	Частка (%) на ринку за походженням		
			місце- ве	національ- не	Імпорт
1	2	3	4	5	6
1	У харчуванні	1. Готові на локальних ринках продовольчі товари (консерви, цукор, хлібобулочні вироби, сіль, олія, напівфабрикати, м'ясо-молочна продукція)	20	30	50
		2. Сільськогосподарські товари рослинного походження (овочі, фрукти, ягоди)	40	20	40
		3. Сільгосптовари тваринного походження (м'ясо, птиця, молоко, яйця, риба)	50	40	10
2	У житлових умовах проживання	1. Відновлення (ремонт, відбудова) пошкодженого або зруйнованого житлового фонду	90	10	—
		2. Забезпечення житлом сімей, що втратили його	80	20	—
		3. Надання комунальних послуг відповідними місцевими структурами (водопостачання, теплопостачання, обслуговування будинків)	100	—	—
		4. Забезпечення доведення централізованих послуг постачання: електроенергії, природного газу, вугілля до споживачів	20	70	10
3	У медичному обслуговуванні	1. Послуги сімейних лікарів	100	—	—
		2. Послуги лікарень, поліклінік, госпіталів	70	20	10
		3. Послуги страхової медицини	90	10	—
		4. Забезпечення фармпрепаратами	20	50	30
		5. Санітарне забезпечення та профілактика захворювань	30	70	—
4	У енергетичному забезпеченні	1. Постачання електричної енергії, природного газу	70	10	20
		2. Постачання нафтопродуктів (бензин, дизпаливо)	10	20	70
		3. Постачання вугілля			
5	У фінансовому забезпеченні	1. Робочі місця у державному, приватному та громадському секторах	70	30	—
		2. Виплати пенсійного фонду	—	100	—
		3. Додаткові бюджетні виплати за рахунок іноземних надходжень	10	60	30
		4. Інші фінансові надходження			
6	У побутових послугах	1. Послуги пралень, хімчисток, ремонту побутової техніки	100	—	—
7	У транспортуванні-переміщенні	1. Послуги міського й міжміського авто- і електротранспорту	90	10	—
		2. Доступне паливо для приватного і корпоративного транспорту.	10	40	50

*Розроблено авторами

Виходячи з попередніх досліджень [1, 2, 3], можна уявити вигляд, структуру, стан та характерні риси національної економіки повоєнного періоду (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Характеристика повоєнного стану національної економіки

	Загальні характеристики економічної системи	Проблеми та напрями їх Вирішення	Ринки товарів (послуг) для вирішення першочергових проблем (попиту)
1	2	3	4
1	Ринковий тип економіки (локальний пріоритет)	1. Розвиток ринків товарів національного походження. 2. Розвиток локальних ринків. 3. Організація ефективної діяльності ринків з позиції національної безпеки.	1. Ринки реального сектору економіки – ринки товарів. 2. Ринки національного, регіонального та локального рівня.
2	Ресурсо-орієнтований (продовольчі, енергетичні ринки)	1. Орієнтація продовольчих ринків на товари регіонального виробника (походження). 2. Забезпечення населення та виробництва ресурсами. 3. Подолання інфляційних процесів на ринках ресурсів.	1. Ринки ресурсів рукотворних та нерукотворних (випонних, лісових, сільськогосподарських товарів). 2. Ринки ресурсів для продовольчого та енергетичного забезпечення економіки.
3	Логістично Організована	1. Організація товарних ринків за логістичними принципами. 2. Необхідність відбудови повноцінної логістичної інфраструктури товарних ринків.	1. Ринки товарів першочергового попиту. 2. Ринки з незадовільною (неповною) логістичною (секторною) структурою.
4	Імпотозалежність (відпостачання, енергетика продовольчих і фінансових ресурсів)	1. Впровадження національної і регіональної програм імпортозаміщення. 2. Застосування принципів циркулярної економіки у системі регулювання ринків. 3. Запровадження механізмів реальної підтримки вітчизняного виробника. 4. Модернізація Закону «Про відходи».	1. Ринки продовольчої та сільськогосподарської продукції. 2. Енергоринки (ринки: нафти, газу, електроенергії) 3. Будівельні ринки. 4. Ринки іншої споживчої продукції.
5	Регіонально розподілена (повнота повноважень регіональних органів влади)	1. Необхідність розширення повноважень регіональних органів влади щодо регулювання ринків (стимулювання, пільги). 2. Посилення вимог до регіональних органів влади щодо відповідальності в частині виконання урядових завдань та ралізації першочергових програм.	1. Регіональні ринки товарів та послуг. 2. Ринки, що базуються на використанні ресурсів регіонального походження.
6	Інфраструктурно задовільна (зруйнована)	1. Відбудова об'єктів інфраструктури (станцій, доріг, портів). 2. Створення ефективної логістичної інфраструктури ринків.	1. Ринки з незадовільною (неповною) секторною інфраструктурою. 2. Вдосконалення логістичної інфраструктури ринків, відбудова інфраструктурних суб'єктів.

Закінчення таблиці 2.2

	Загальні характеристики економічної системи	Проблеми та напрями їх вирішення	Ринки товарів (послуг) для вирішення першочергових проблем (попиту)
1	2	3	4
7	Енергоресурсно дефіцитна	1. Максимізація використання місцевих енергоресурсів для енергозабезпечення побутового і виробничого секторів (відходів, корисних копалин, лісових, земельних, водних).	1. Енергоринки, що забезпечують енергопостачання регіональних споживачів. 2. Організувати енергогенерацію у енергодефіцитних регіонах (ринках електропостачання). 3. Ринки енергопостачання альтернативної енергетики (вітрова, сонячна, біоенергетика).
8	Медично незадовільно розвинена	1. Відновлення роботи всіх медичних закладів у регіонах. 2. Необхідна підтримка діяльності сімейної медицини. 3. Створити механізми синхронізації систем безоплатної і платної медицини. 4. Стимулювати розвиток страхової медицини.	1. Створити прозорий ефективний ринок медичних інструментів і обладнання з врахуванням інтересів державної безоплатної і платної медицини. 2. Збалансувати ринок фармпрепаратів з врахуванням інтересів платної і безоплатної медицини та пацієнтів різного соціального статусу.
9	Інвестиційно виснажена (максимізація діяльності локалізації власних ресурсів і земельних, енергетичних, водних, людських)	1. Максимальне використання власних ресурсів у якості інвестиційного ресурсу (земельних, природних тощо). 2. Кооперація і корпоратизація як засіб концентрації регіональних інвестиційних ресурсів. 3. Підвищити незадовільний рівень інтеграції.	1. Ринки із замкненими відтворювальними циклами. 2. Експортоорієнтовані ринки сировини і продукції. 3. Ринки з високою часткою суб'єктів-платників податків.
10	Незадовільна фінансова забезпеченість економіки і, зокрема, громадян	1. Відновлення роботи господарюючих суб'єктів ринків і створення робочих місць. 2. Розробити механізми стримання інфляційних процесів. 3. Підвищити наповнення бюджетів всіх рівнів. 4. Забезпечити наповнення пенсійного фонду.	1. Ринки товарів з високою доданою вартістю. 2. Ринки зі значним відсотком прибутковості суб'єктів господарювання. 3. Монополізовані ринки. 4. Ринки ресурсів.
11	Незбалансованість системи управління (регулювання) з точки зору відпо-відальності суб'єктів регулювання за прийняття регулюючих рішень	1. Відновлення економічної (виробничої) діяльності суб'єктів господарювання. 2. Стимулювання створення робочих місць. 3. Встановлення контролю за діяльністю ринків, особливо товарів, що забезпечують першочергові потреби та національну безпеку.	1. Всі суб'єкти регіональних ринків, що є резидентами регіону. 2. Регіональна підтримка діяльності суб'єктів локальних і регіональних ринків щодо виконання програми імпортозаміщення.

*Розроблено авторами

Такий підхід у подальших дослідженнях дозволить виділити в економічній системі об'єкти, що мають підлягати регулюванню.

За результатами проведених досліджень визначено фактори, що будуть впливати на формування стану національної економіки у повоєнний період:

- руйнування інфраструктури (втрата ресурсів і населення);
- попит населення (першочергові його потреби);
- збереження ринкового устрою національної економіки;
- світові економічні процеси щодо трансформації ринків, зміни правил гри на них;
- логістична тенденція у розвитку ринків з домінуванням логістики постачання;
- ресурсна орієнтація у забезпеченні національної економіки.

Для того, щоб зберегти та відтворити людський ресурс, на якому базується і формується держава, необхідно відновити та відтворити на новій основі економічний базис. Важливе значення для цього мають *локальні ринки товарів і послуг*. Це пояснюється наступним:

1. За допомогою цих ринків товари і послуги з глобальних і національних ринків доводяться до кінцевого споживача.

2. Саме на місцевих (локальних) ринках людина вирішує основні проблеми, пов'язані із забезпеченням її життєдіяльності.

Ринки медичних, комунальних, побутових, транспортних послуг, багатьох продовольчих товарів та ін. – все це локальні ринки, через які реалізуються товари і послуги, що забезпечують першочергові потреби населення. Розвиток локальних ринків також сприяє створенню нових робочих місць, забезпеченню додаткових доходів населення, формуванню сприятливих умов в частині доступності цих товарів і послуг. Відповідно, локальні ринки значно сприяють наповненню місцевих і державних бюджетів. Саме на цих ринках найбільш успішно можна реалізувати програму імпортозаміщення. Відтак, саме локальні ринки товарів і послуг повинні бути серед об'єктів першочергового селективного регулювання.

У процесі дослідження локальних товарних ринків доцільно звернути увагу на *функції*, які вони виконують в єдиній економічній системі:

1. Доведення товару до кінцевого споживача шляхом надання послуг суб'єктами локального ринку (торгівля, транспортування, дистрибуція, послуги доставки, житлово-комунальні послуги та ін.).

2. Заповнення ринкових ніш, не зайнятих суб'єктами глобальних, національних і регіональних ринків шляхом створення власного бізнесу

(прокат, ремонт побутової техніки, надання послуг з ремонту житла, послуги перукарень, кулінарії, внутрішньоміські пасажирські і вантажні перевезення тощо).

3. Оптимізація логістичних ланцюгів ринків вищого рівня з точки зору передачі суб'єктам локальних ринків малоефективних для великих підприємств робіт з локалізацією окремих робіт і операцій (чорнової обробки, сервісного обслуговування товару, виготовлення дрібних партій запасних частин, доробка товару, зберігання та ін.).

4. Підвищення ефективності відтворення капіталу, задіяного у ринкових процесах на глобальних і національних товарних ринках шляхом прискорення його обігу (доставки споживачеві, поліпшення його якісних параметрів шляхом сервісного обслуговування тощо).

5. Локальні ринки виконують важливу сполучну роль між суб'єктами глобальних і національних ринків й споживачами в частині вирішення проблем, притаманних саме ринковій економіці, – задоволення мінливого попиту. Саме суб'єкти локальних ринків, перебуваючи найближче до споживача, здатні раніше інших господарюючих суб'єктів вловлювати зміну попиту, гнучко реагувати на нього і реалізовувати зворотний зв'язок із суб'єктами ринків вищого рівня – регіональними та національними.

Слід детальніше зупинитися на визначенні географічних меж ринку, тому що цей критерій є ключовим для локального ринку. Географічні межі ринку визначаються територією (відстанню) розповсюдження товару (послуги). При визначенні вищевказаних меж беруться до уваги такі фактори [1, 2]:

- фізичні та технічні характеристики товару, в тому числі його термін придатності і реалізації, а також пристосованість товару до кліматичних умов регіону та транспортування;
- можливість налагодження технологічних зв'язків між виробниками і споживачами товару, в тому числі можливість і доцільність налагодження на даній території (в регіоні) сервісного (технологічного, гарантійного, абонентського) обслуговування товару;
- рівень дистриб'юторських витрат з доставки товару в регіон, реалізації і ступінь їх впливу на ціну товару;
- рівень розвитку торговельної інфраструктури в даному регіоні, необхідної для просування товару, в тому числі: оптових торгових баз, роздрібних торгових мереж, складських приміщень, вантажно-розвантажувальних комплексів, причалів, холодильників тощо;

- специфічні особливості законодавчої бази або особливі нормативні обмеження, що діють на даній території в частині даного товару (наприклад, санітарні, житлово-комунальні норми, екологічні вимоги тощо) – підвищені мита, особливі додаткові вимоги до товару або упаковки;
- наявність сильних протекціоністських бар'єрів (нормативних актів), що перешкоджають проникненню товарів на даний ринок (регіональний або державний);
- регулювання ринку (регулювання рентабельності, товарні інтервенції, пільги та ін.);
- рівень технічних, фінансових та адміністративних бар'єрів (обмежень) у частині просування товарів з інших регіонів, країн на даний територіальний ринок (місцевих зборів, торгових надбавок, ліцензування, квотування та ін.);
- наявність сильних домінуючих (монопольних) конкуруючих структур в регіоні, здатних створити потужні штучні бар'єри на шляху просування товарів на цю територію, регіон у вигляді антиреклами, високих транспортних тарифів, відмови торговельних мереж в реалізації або складських структур в зберіганні.

Ці загальні фактори істотно впливають на визначення географічних (територіальних) меж ринків, у т. ч. локальних товарних ринків.

На підставі проведених досліджень [1, 4] можливо обґрунтувати сутність поняття «локальний ринок». **Локальний ринок товарів і послуг** – це сфера повного відтворювального обертання товару (послуги) з обмеженою адміністративно, законодавчо чи технологічно територією. Слід зазначити, що визначення локального ринку тісно пов'язане з теорією регіональної економіки.

Можна виділити кілька підходів до визначення поняття «регіон»: географічний, політичний, економічний. Географічний підхід спирається виключно на територіальні ознаки, межі, що мають природний характер. Політичний – на адміністративно-територіальний поділ країни. Економічний підхід у визначенні поняття «регіон» виходить із показників, що характеризують розміщення продуктивних сил на певній території, сформовані виробничі відносини, що забезпечують у взаємодії з продуктивними силами відтворювальний процес на цій обмеженій території (його можна назвати регіональним відтворенням). Найбільш точними та функціональними, на думку автора, є визначення, в яких, змі-

стовно доповнюючи одне одного, поєднуються всі перелічені вище ознаки: географічні, політичні, економічні.

За такого підходу під регіоном пропонується розуміти територіальне утворення з однорідними або близькими за змістом природно-кліматичними умовами, в межах якого здійснюється продуктивна взаємодія державних та місцевих установ територіального управління з об'єктами виробничої, соціальної, культурної інфраструктури, а також з підприємницькими структурами та ринком, спрямоване формування та підтримання відносин відтворення товарів та послуг, причому слід особливо виділити населення, трудові ресурси, що утворюють регіональний ринок праці, духовні і культурні цінності, історично властиві цій території.

Оскільки відтворювальний процес є фактором, що визначає життєдіяльність регіону, дуже важливо встановити матеріальні основи забезпечення регіонального відтворення, що виражається у відтворенні умов і відносин, що розширюються, з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання продуктів і послуг на конкретній території. Такою матеріальною основою, крім ринку, нічого іншого не може бути. Більше того, саме ринок знаходиться на початку ланцюга причинно-наслідкових зв'язків, які забезпечують відтворювальне самозбереження регіону, бо саме ринок визначає економічний, соціальний та інший його стан. І не буде помилковим твердження, що який ринок на даній території, такі й умови відтворення життєдіяльності на ній, отже, і умови життя людей у цьому регіоні.

Іноді локальний та регіональний ринки ототожнюють, називаючи останній високолокалізованим місцевим ринком. Очевидно, що між цими поняттями є дуже багато спільного, але між ними є й одна суттєва відмінність, яку в управлінні об'єктами регіональної економіки потрібно враховувати. Кордони регіону та межі товарного ринку однозначно не співпадають. Таким чином, регіональний та локальний ринки, якщо їх оцінювати з просторових (територіальних) позицій та з урахуванням поширення товарів, вироблених на підприємствах даного регіону, на ринки інших регіонів, не тотожні. Тому поняття «локальний ринок» має бути чітко визначено. Але в сучасній економічній літературі можна зустріти лише загальні підходи до визначення показників цієї категорії. Зокрема, трапляються твердження, що локальними можна назвати оптові ринки, оскільки останні обслуговують невеликі території.

Крім того, локальними іноді називають ринки, що територіально розташовані всередині області, міста або в передмісті (по суті, базари).

Ці спроби визначити локальні ринки спираються виключно на ознаку території. Вони не знаходять жодного відображення ознаки ні відносин, ні механізму. А без них встановити будь-які зв'язки та залежності розвитку регіону від відтворювального процесу не надається можливим. Для вирішення цього завдання найбільш прийнятні методологічні підходи до визначення локальних ринків, у яких йдеться про ринки конкретних, як правило, споживчих товарів. Цю обставину слід мати на увазі як визначальну характеристику розвитку регіону, що є надзвичайно важливою для збереження його ресурсів, в першу чергу, людських.

Найважливіші види товарів та послуг локальних ринків наведено у таблиці 2.3. Її аналіз підкреслює важливість локальних ринків у процесі відтворення повоєнної економіки. Саме локальні ринки мають стати першочерговими об'єктами регулювання, а функції їх регулювання мають бути зосереджені у регіонах або у великих містах у межах їх функціонування.

Таблиця 2.3

Товари та послуги локальних ринків*

№ п/п	Види товарів (послуг) локальних ринків першої необхідності
1	Продовольчі товари (ринки роздрібної торгівлі продовольчими товарами)
2	Комунальні послуги (ринки водопостачання та водовідведення, теплопостачання тощо)
3	Послуги постачання енергоресурсів (ринки електро- та газопостачання та розподілення)
4	Медичні послуги (ринки медичних послуг)
5	Фармакологічні засоби (ринки роздрібної торгівлі фармпрепаратами)
6	Транспортні послуги (ринки міських перевезень)
7	Побутові послуги (ринки ремонту та обслуговування побутової техніки, ремонту одягу, взуття тощо)
8	Товари побутового призначення (ринки м'яких засобів та інших побутових товарів)
9	Інші

*Укладено авторами

Слід враховувати, що методологія регулювання ринків у повоєнний період значно змінюється порівняно з такою, що існувала у період відносно стабільно функціонуючих ринків та еволюційно обумовлених змін у економічній системі. Це означає, що система регулювання та самі механізми прийняття регулюючих рішень набувають своєрідних ознак, тобто регулювання має відбуватися за іншими принципами, а саме:

1. Відновленими за встановленими раніше (інституційними) правилами, що враховують як воєнний, так і повоєнний стан економіки.

2. З урахуванням реального повоєнного стану національної і регіональних економік, тобто втрат, руйнувань.

3. Згідно першочергової необхідності цільових завдань відбудови, повернення і відновлення втрачених ресурсів.

4. Згідно визначених цільових напрямків найшвидшого відновлення функціонування ринків, що мають забезпечити ресурсне наповнення національної економіки та її окремих регіонів.

Безумовно, такий підхід до регулювання можливо реалізувати на основі, з одного боку, застосування спеціальних механізмів селективного регулювання, а з іншого, максимального залучення власних національних ресурсів для економічного розвитку, тобто реалізації програм збалансованого імпортозаміщення. З таких позицій система регулювання економіки у повоєнний період має звертатись до селективних форм (підходів).

Актуальність селективного регулювання підвищується в періоди зміни періодів економічного розвитку, структурних перетворень в макросистемі, економічного відновлення, що характеризується обмеженістю державних фінансових ресурсів. Поступове подолання за допомогою інструментів селективної політики структурних і фінансових дисбалансів відтворювальних процесів сприяє сталому розвитку систем товарних ринків.

Селективне регулювання базується на трьох методичних підходах:

1) ефективному формуванні системи регулювання ринків з розподілом відповідних функцій між регулюючими суб'єктами;

2) визначенням найбільш важливих і вразливих елементів ринкової системи як об'єктів регулювання;

3) визначення селективних регулюючих заходів та механізмів їх впливу на об'єкти регулювання.

Слід зазначити, що в економічній системі ринкового типу певні регулюючі функції виконують, крім державних, регіональних органів влади, органів місцевого самоврядування й інші суб'єкти (торгово-промислові палати, асоціації, корпорації, холдинги та ін.), які формують полісуб'єктну систему регулювання товарних ринків (таблиця 2.4).

Полісуб'єктна система регулювання ринків

Регулятори (суб'єкти управління)	Об'єкти регулювання	Механізми регулювання	Властивості
1. Центральні органи влади. 2. Регіональні органи влади. 3. Органи місцевого самоврядування. 4. Асоціації 5. Корпорації, холдинги. 6. Торгово-промислові палати.	1. Суб'єкти ринків різного рівня. 2. Інфраструктурні об'єкти ринків. 3. Логістичні структури ринків. 4. Внутрішні і зовнішні відносини суб'єктів ринку. 5. Товарні потоки.	1. Інституційні (закони, правові норми). 2. Селективні механізми: - прями адміністративні (накази, розпорядження, інструкції); - заохочувальні та підтримуючі (пільги, субсидії); - держзамовлення. 4. Інтеграційні механізми. 5. Правила «Інкотермес».	1. Здатність до імпортозаміщення. 2. Здатність до самовідновлення. 3. Гнучкість регулюючих дій. 4. Здатність до зміни (маршрутів, товароруху, партнерів). 5. Компетентність та цілеспрямованість регулюючої системи та її суб'єктів.

*Розроблено авторами

Практика показує, що в деяких країнах стихійно формується така полісуб'єктна система регулювання. Особливо це помітно, коли інші суб'єкти, крім центральних органів влади, наділені, певними регуляторними функціями. Найбільш яскравим прикладом може слугувати США. Так, крім загальних правил і норм у межах інституціональної системи, встановлених урядом, кожен штат в межах своїх повноважень може приймати власні закони і правила, відмінні від інших штатів.

Крім того, не слід виключати і значний регуляторний вплив на уряд через механізми протекціонізму з боку корпорацій. Відомо, що США як країна з найбільшою чисельністю потужних ТНК – більше 1,5 тисяч, впроваджує свою зовнішню економічну політику в певній мірі через ці корпорації.

Зрозуміло, що для кожної країни може сформуватись своя відмінна від інших полісуб'єктна регулююча система під впливом історичних традицій, особливостей регіональної, економічної структури, політичних уподобань тощо. Але в цілому така система-регулятор має типову структуру, що складається з підсистем державної, регіональної та корпоративної систем.

У загальному вигляді система регулювання товарних ринків наведена на рис. 2.1.

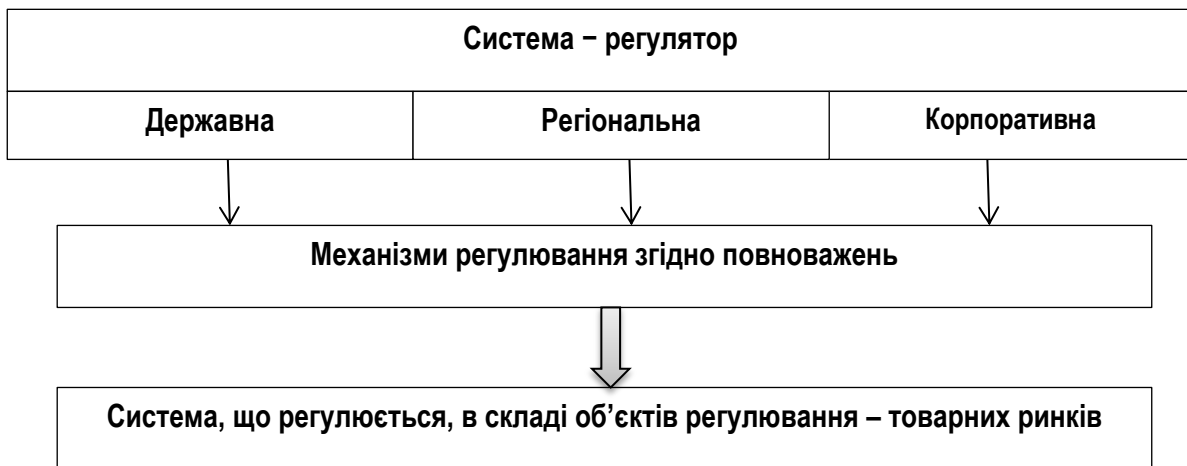

Рис. 2.1. Структура системи регулювання товарних ринків*

*Розроблено авторами

Слід відзначити, що розподіл об'єктів, які підлягають регулюванню, а також їх підпорядкування відбувається за регіонально-адміністративним принципом. Таким чином, розподіл та впровадження регуляторних повноважень здійснюють державні органи влади.

Характерною рисою майже всіх регуляторних систем є дуже слабке визначення та регламентована відповідальність суб'єктів-регуляторів за прийняття управлінських рішень і отримання позитивних результатів від їх впровадження. Відтак, така вимога як для полісуб'єктної системи загалом, так і до діяльності її окремих суб'єктів, має бути затвердженою в формальних інститутах.

Реалізація полісуб'єктної системи управління має відбуватись через впровадження відповідної економічної політики держави. У воєнний та повоєнний періоди, коли національна економіка несе відчутні втрати, саме реалізація такої політики, в якій регулюючі повноваження, а також відповідальність за їх впровадження поділена між органами влади різних рівнів і корпораціями, може дати економічний ефект.

Алгоритм впровадження системи селективного регулювання товарних ринків наведено на рис. 2.2.

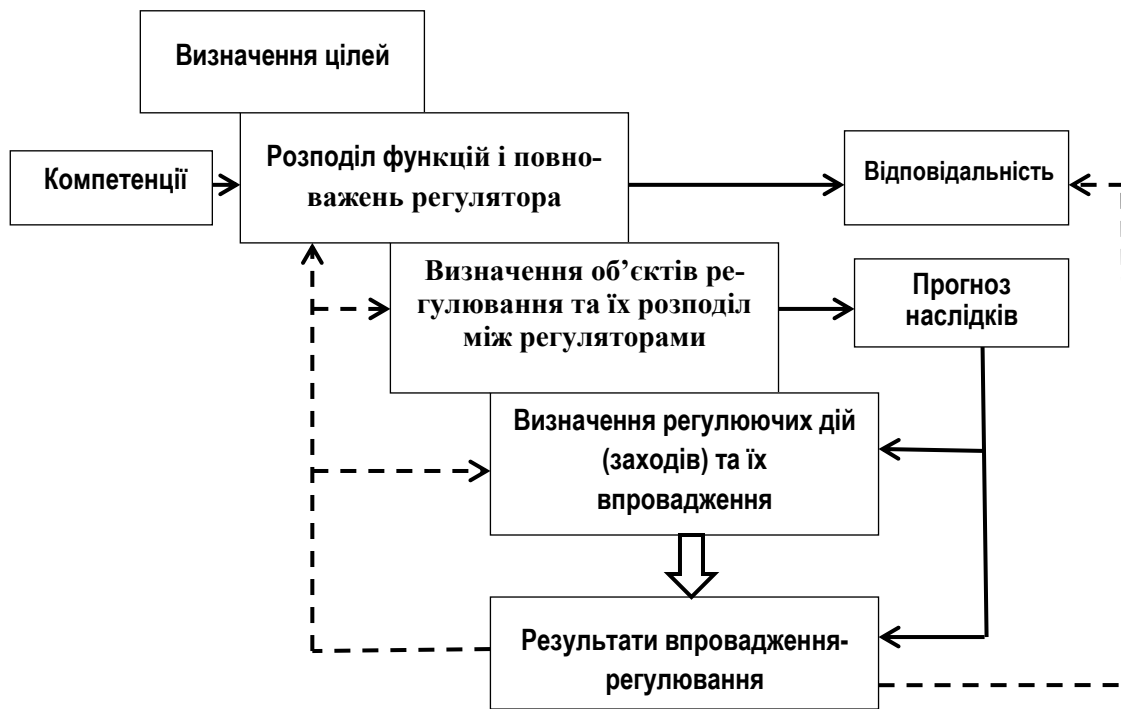
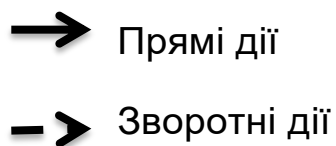

Рис. 2.2. Алгоритм реалізації селективного регулювання товарних ринків*

*Розроблено авторами

При впровадженні системи селективного регулювання локальних товарних ринків потрібно звернути увагу на раціональний розподіл повноважень між регуляторами, компетентність їх співробітників, наявність у регулятора необхідної матеріально-технічної бази, відповідальність регулятора за прийняття рішень.

2.2. Тенденції розвитку та інституціональні механізми регулювання роздрібної торгівлі у країнах Європи

Значимість роздрібної торгівлі пов'язана передусім з тим, що вона є кінцевою ланкою виробничого ланцюжка. Це дозволяє впливати на умови обігу товару на вертикально суміжних ринках. Забезпечуючи реалізацію предметів споживання, роздрібна торгівля задовольняє потреби населення. Від рівня її розвитку залежить те, як вироблені у країні та імпортовані товари досягають споживача. Тому ефективність роздрібної торгівлі суттєво впливає на життєвий рівень населення.

Роздрібна торгівля – важливий вид економічної діяльності, що робить значний внесок у ВВП. Так, у секторі роздрібної торгівлі ЄС діє 3,6 мільйона компаній (переважно малих та середніх), які створюють 4,5 % доданої вартості європейської економіки та забезпечують 8,6 % усіх робочих місць. Динамічний та конкурентоспроможний сектор роздрібної торгівлі дуже важливий для споживачів, виробників і, отже, економіки загалом. Через відносно високу частку в загальній зайнятості та здатність надавати робочі місця людям з низьким рівнем освіти, кваліфікації цей сектор відіграє важливу роль у стабілізації суспільства. Слід зазначити, що дуже важливу роль у цьому секторі продовжує грати малий та середній бізнес, створюючи в ЄС 66 % доданої вартості та забезпечуючи 70 % робочих місць.

Особлива роль роздрібної торгівлі в економіці зумовлює значну увагу держави до цієї сфери. Система державного регулювання має стимулювати зростання продуктивності праці, забезпечити захист прав споживачів, працівників, малого бізнесу та конкуренції, чіткі правила взаємодії учасників ринку, що забезпечують баланс інтересів торговців, підприємств-постачальників та споживачів. З цією метою використовуються як закони, що стосуються економіки загалом (трудова, антимонопольне законодавство тощо), так і нормативні акти, що стосуються виключно торгівлі.

Донедавна існували три найважливіші напрями державного регулювання роздрібної торгівлі:

- правила входу до ринку (вимоги до реєстрації, ліцензування);
- регулювання режиму роботи об'єктів торгівлі;
- регулювання цін.

У більшості країн ЄС порядок розгляду заявки на будівництво чи розміщення торговельного об'єкта залежить від розміру магазину. Для

невеликих об'єктів процедура є спрощеною. Водночас, для отримання дозволів на будівництво об'єктів великих форматів проводяться дослідження, як це вплине на існуючі магазини, міську інфраструктуру. У Франції такі дослідження потрібні для відкриття магазинів площею понад 300 м², у Німеччині – понад 700 м². За рахунок таких обмежень держава прагне підтримати малий та середній бізнес, а також захистити права тих споживачів, які не можуть постійно їздити по товари у віддалені магазини.

Проте позитивні наслідки таких заходів були обмеженими. Водночас вони уповільнили зростання продуктивності праці в роздрібній торгівлі, ініціювали хвилю угод зі злиття та поглинання, сприяли виходу торговельних мереж за межі країни. Тому пізніше такі обмеження були пом'якшені.

У багатьох країнах регулюється час роботи об'єктів торгівлі. У Німеччині, Франції та інших країнах заборонено роботу більшості магазинів у неділю та святкові дні. У деяких країнах обмежений час роботи лише великих об'єктів торгівлі. Такі обмеження стримують розвиток торговельних мереж. Водночас завдяки їм збільшується вільний час, який люди можуть проводити із сім'єю, займатися активним відпочинком.

До 1970-х років у низці країн Західної Європи активно використовувалося регулювання цін, спрямоване на недопущення їхнього необґрунтованого підвищення. Однак зараз воно застосовується лише в деяких країнах ЄС щодо окремих товарів (хліба, ліків, алкогольних напоїв тощо). Малозабезпеченим надається адресна допомога. Набагато активніше здійснюється регулювання, спрямоване на недопущення продажу товарів нижче за певний рівень (ціну закупівлі або таку ціну плюс певний відсоток). Введення таких заходів пояснюється тим, що демпінг використовувався для витіснення слабших конкурентів з ринку. Проте наслідки такого регулювання також були неоднозначними. Виникли проблеми з розпродажем надлишків та товарів, що зберігаються на складах. Послаблення цінової конкуренції сприяло зростанню інфляції.

У 1998 році Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розробила набір показників регулювання товарного ринку (product market regulation, PMR) з метою вимірювання нормативних бар'єрів країни для конкуренції та відстеження прогресу реформ з часом. Цей набір включав індекс PMR для економіки в цілому та секторальні індекси, що вимірюють регулювання на рівні окремих секторів.

Значення індексу – від нуля до шести, де менше значення відбиває більш сприятливий для конкуренції режим регулювання. Індокси розраховуються кожні 5 років на основі аналізу законодавства окремих країн. Це зменшує вплив суб'єктивних чинників. Але слід врахувати, що дотримання законодавства може суттєво відрізнятись. Це обмежує можливості порівняння окремих країн. Проте можна відслідковувати тенденції регуляторної політики, оскільки у межах окремої країни характер виконання законодавства мало змінюється. Останні опубліковані дані ґрунтуються на законодавстві станом на 1. 01. 2018. Індокси розраховані за новою методологією, тому не можна робити порівняння з відповідними показниками за попередні роки.

Один із секторальних індексів PMR відображає характер регулювання у роздрібній торгівлі. Цей індекс розраховується за чотирма складовими: реєстрація та ліцензування, регулювання часу роботи, регулювання роздрібних цін та регулювання он-лайн продажів. Дані свідчать про суттєві відмінності між країнами. Середній рівень індексу країн ОЕСР – 1,25. При цьому найнижчий рівень – у Великій Британії – 0,03 та Чилі – 0,12, а найвищий – в Італії – 2,79, Португалії – 2,55, Греції – 2,54 [5].

Проблемам регулювання роздрібної торгівлі приділяється велика увага у країнах ЄС. Зміни потреб суспільства, зростання електронної комерції трансформують цей сектор. Водночас рівень продуктивності у роздрібній торгівлі ЄС нижчий, ніж у США та деяких інших країнах. Однією з причин є недосконалість нормативно-правової бази. Ритейлери повинні дотримуватися багатьох різноманітних і часто складних нормативно-правових актів, встановлених на національному, регіональному та місцевому рівнях. У ряді випадків вони негативно впливають на розвиток сектора роздрібної торгівлі та економіки в цілому. Так, за деякими розрахунками, посилення регулювання роздрібної торгівлі у Франції наприкінці ХХ століття призвело до зростання роздрібних цін на продовольчі товари на 3 % та скорочення зайнятості в даному секторі [6].

Багато обмежень можуть бути виправдані законними цілями державної політики, однак їхній кумулятивний ефект створює бар'єри для нових учасників і, отже, негативно впливає на продуктивність сектора. Магазины часто програють у конкурентній боротьбі фірмам, які торгують через Інтернет, оскільки останні мають набагато менше обмежень. У доповіді «Європейський сектор роздрібної торгівлі, який відповідає вимогам ХХІ століття», оприлюдненій у 2018 році, Єврокомісія зазначила, що конкурентоспроможність сектору роздрібної торгівлі стриму-

ють необґрунтовані обмеження. Відповідальність за регулювання цього сектора лежить насамперед на державах-членах. Вони повинні оцінити існуючу нормативно-правову базу, щоб переконатися, що вона недискримінаційна, належним чином обґрунтована, пропорційна та ефективна для суспільних цілей. Такий аналіз дозволить їм визначити менш обмежувальні заходи без ризику для мети державної політики. Держави-члени повинні модернізувати, за необхідності, свої роздрібні ринки, використовуючи досвід інших країн [7].

Для полегшення такої роботи Комісія розробила індикатор обмежень роздрібною торгівлі, в якому використовується 14 показників, що відображають різні обмеження. Він є інструментом динамічного моніторингу для вимірювання зусиль держав-членів щодо скорочення обмежень у даному секторі та впливу таких реформ на функціонування ринку.

Індикатор включає дві складові:

1. *Обмеження під час відкриття нових торгових об'єктів.* Вони можуть суттєво вплинути на можливість відкриття магазину чи завадити розвитку конкретних бізнес-моделей чи форматів магазинів. Ці обмеження включають спеціальні вимоги залежно від розміру торгової точки; правила, які стосуються центру міста чи периферії; рівень деталізації використання комерційних площ, визначений у місцевих планах; дозволи, необхідні для планування, будівництва, охорони навколишнього середовища; кількість адміністративних органів, до яких необхідно звернутись для відкриття торгової точки, тривалість процедури отримання дозволу тощо.

2. *Обмеження під час роботи роздрібних торговців.* Вони можуть негативно вплинути на повсякденну діяльність компаній, їх продуктивність, а також на якість та ціну пропонованих продуктів. Це регулювання часу роботи; правила, які обмежують канали збуту безрецептурних ліків, алкоголю та тютюнових виробів; правила, що обмежують проведення рекламних акцій, зокрема розпродажів наприкінці сезону або при ліквідації бізнесу; правила, що обмежують можливості закупівлі товарів (наприклад, вимога, щоб частина їх вироблялася у країні чи регіоні).

Значення індексу – від нуля до шести, де менше значення відбиває більш сприятливий для конкуренції режим регулювання. Як видно з даних Додатка 2, регулювання роздрібною торгівлі здійснюється у всіх країнах ЄС, проте його характер суттєво відрізняється. У деяких країнах використовується 12 різних типів обмежень, тоді як у інших –

кілька. Це суттєво впливає на середовище, в якому працюють підприємства роздрібної торгівлі. Найскладніше відкрити нову торгову точку в Італії, Люксембурзі, Великій Британії. У процесі роботи найбільше обмежень в Іспанії, Франції, Румунії. Водночас, найбільш ліберальний режим регулювання – у країнах Балтії.

Естонська консультативна фірма Civitta у 2019 році розрахувала індикатор обмежень роздрібної торгівлі для 13 країн Європи. Серед них 10 країн з ринковою економікою, що формується: Польща, Литва, Латвія, Естонія, Україна, Російська Федерація, Білорусь, Молдова, Сербія та Румунія. Одні з них входять до ЄС, інші – ні. Наведено дані і щодо 3 розвинених країн, які активно регулюють сектор роздрібної торгівлі: Іспанія, Італія, Німеччина [8].

Методологія дослідження загалом відповідає тій, що використовує ЄС. Але її було скориговано з урахуванням специфіки регулювання у країнах, які не входять до ЄС. Використовуються 17 показників.

Індикатор містить дві складові. Перша з них – Створення. Розраховується на основі 9 показників, що відображають обмеження при відкритті нових торгових точок. Дослідження свідчить про значні відмінності систем регулювання у різних країнах.

Вимоги до планованого відкриття торговельної точки можуть залежати від її розміру, оскільки вважається, що магазини різної площі по-різному впливатимуть на навколишню територію. Відповідно до польського законодавства для створення малого або середнього торговельного об'єкту не потрібно спеціального дозволу (тільки сповіщення), але проекти площею 2000 м² та більше допускаються лише після затвердження. У Литві такий дозвіл потрібен лише для торгових точок площею понад 5000 м². У Білорусі, Росії, Молдові ритейлер зобов'язаний повідомити контролюючий орган про відкриття торговельної точки незалежно від її розміру. У Румунії, Естонії та Латвії роздрібний продавець має отримати дозвіл на відкриття будь-якого магазину.

Оскільки місцезнаходження є дуже важливим для торговельної точки, регулювання, що впливає на вибір місця розташування, має велике значення. Серед найпоширеніших видів регулювання на основі розташування — заборона розміщення великих магазинів у центрі міста.

Заявник може бути зобов'язаний надати регулюючому органу дані про економічний вплив запланованої торговельної точки. Так, в Італії заявки на створення середнього або великого магазину (1700 м² і більше) повинні супроводжуватись звітом про його вплив на довкілля, транспортні потоки, місцеву комерційну діяльність та зайнятість. У Білорусі кожна

роздрібна мережа або велика торгова точка (площа якої перевищує 3000 м²) має подавати до місцевих органів влади інформацію про обіг за попередній фінансовий рік. Але в більшості інших країн, за винятком Німеччини та Росії, таких вимог немає.

Компетентні органи (як правило, на регіональному рівні) можуть встановлювати планувальні обмеження на розміщення магазинів у деяких районах міста. Це впливає на стратегію розміщення та формати магазинів. Однак у більшості країн необхідний рівень деталізації у просторових планах зазвичай обмежується «торговельним використанням» або визначенням площі для великих магазинів.

У Білорусі для відкриття торгового об'єкту необхідно отримати 5 дозволів. Водночас Латвія, Іспанія, Молдова запровадили систему «одного вікна», що дозволяє одночасно отримувати всі необхідні дозволи. У Німеччині та Латвії потрібен лише один дозвіл.

Середня тривалість процедури відкриття торгового об'єкту становить 6 місяців. У Білорусі тривалість цієї процедури сягає 18 місяців, що є найвищим показником серед аналізованих країн. Навпаки, у Латвії цей процес займає лише близько 15 днів, в основному через невелику кількість процедур та стислий термін розгляду заявки. Молдову також відрізняє ефективна за часом система відкриття торгових точок із використанням системи «одного вікна», що займає близько двох місяців.

Важливою є також прозорість прийняття рішень про розгляд заявок на відкриття торгових об'єктів. Публікація всіх рішень влади підвищує прозорість і дозволяє майбутнім заявникам краще оцінити свої шанси. У половині країн (Польща, Литва, Латвія, Естонія, Румунія, Україна, Сербія та Молдова) влада зобов'язується публікувати як позитивні рішення, так і відмови. У Білорусі, Іспанії та Німеччині у відкритому доступі немає ніяких рішень. В Італії та Росії компетентні органи публікують лише позитивні рішення.

Як видно на рис. 2.3, найважче відкрити торговий об'єкт в Італії. Її місце у рейтингу пов'язане з високим рівнем бюрократії. Важко відкрити новий магазин також у Німеччині, Іспанії, Білорусі. Найбільш прості та ефективні за часом процедури відкриття торгового об'єкту в Естонії та Латвії.

Друга складова індикатора обмежень роздрібної торгівлі – «Діяльність та конкуренція». Розраховується на основі 8 показників, що відображають обмеження, пов'язані з роботою торгових об'єктів та антимонопольним регулюванням.

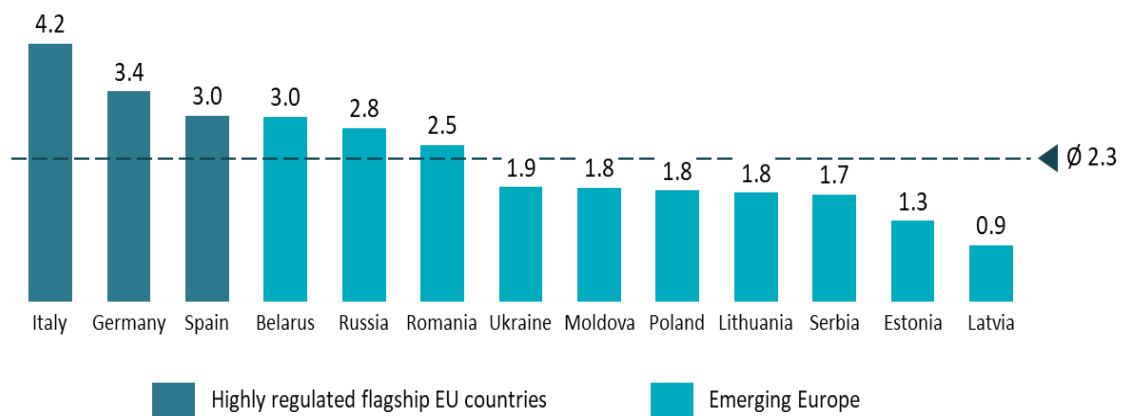

Рис. 2.3. Обмеження при відкритті нових торгових точок у 13 країнах Європи*

*Укладено авторами на основі джерела [8].

Регулювання часів роботи магазинів притаманно країнам ЄС, але правила значно відрізняються. В Іспанії, Німеччині та Польщі в неділю дозволено працювати лише деяким магазинам. Час роботи раніше регулювався в Італії, але в рамках лібералізації ці правила було скасовано. У Білорусі, Литві, Україні, Росії, Сербії та Молдові години роботи магазинів взагалі не регламентовані.

Усі 13 країн регулюють продаж тютюну, алкоголю чи безрецептурних ліків. Тільки у Польщі торговим об'єктам дозволено продавати безрецептурні ліки поза аптеками без додаткових вимог. У Литві, Італії та Німеччині безрецептурні препарати можна продавати поза аптеками, але лише з дотриманням додаткових умов. В інших країнах продаж ліків поза аптеками заборонено. У більшості країн для продажу алкоголю та тютюнових виробів потрібні ліцензії.

Більшість країн не запроваджує обмежень на розпродаж наприкінці сезону. Італія та деякі регіони Іспанії регулюють розпродажі при закритті бізнесу, вимагаючи заздалегідь повідомити про них. В Італії та Сербії вимагають дозволу на продаж товарів за ціну, нижче тої, за яку він був придбаний.

У більшості країн немає спеціальних податків на роздрібну торгівлю. Але у Польщі такий податок необхідно сплачувати, якщо дохід від роздрібного продажу (без ПДВ) перевищує 17 млн. злотих (що еквівалентно 3,9 млн. євро). У Молдові роздрібний торговець зобов'язаний сплачувати спеціальний місцевий збір.

Правила, що обмежують можливості закупівлі товарів, не є характерними для європейських країн. Водночас у білоруських магазинах має продаватись певна кількість товарів, вироблених у цій країні. У Ру-

мунії продовольчі ритейлери мають закуповувати в цій країні половину м'яса, яєць, овочів, фруктів, молочних продуктів та хлібобулочних виробів.

Щодо обмежень на територіальну експансію, то до роздрібного сектору застосовуються загальні правила для юридичних осіб. При цьому в Білорусі та Росії підприємства роздрібної торгівлі, частка яких перевищує відповідно 20 % та 25 % обсягу всіх реалізованих продовольчих товарів, не мають права купувати чи орендувати у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці додаткову площу торгових об'єктів.

У сучасних умовах ціни більшості товарів не регулюються. Але у багатьох країнах здійснюється регулювання цін окремих товарів. В Італії, Іспанії, Україні та Сербії регулюють ціни на алкогольні напої та/або тютюнові вироби. У Білорусі, Росії та Молдові обмежені націнки на низку продуктів харчування.

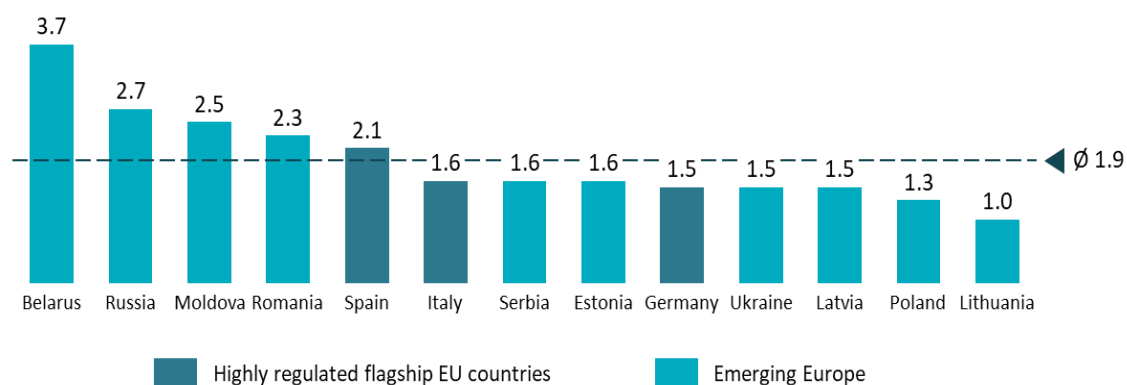

Рис. 2.4. Обмеження, пов'язані з роботою торгових об'єктів та антимонопольним регулюванням, у 13 країнах Європи*

*Укладено авторами на основі джерела [8].

Як видно на рис. 2.4, найбільш жорстким є регулювання операційної діяльності роздрібних торговців у Білорусі. Суттєві обмеження існують також у Росії та Молдові. Найбільш ліберальним є режим регулювання роботи ритейлерів у Литві та Польщі.

На рис. 2.5 наведено дані про індикатори обмежень роздрібної торгівлі для 13 країн. Найбільш жорсткі обмеження відзначаються у Білорусі. Значний рівень регулювання в Італії та Росії. Найменше обмежень – у країнах Балтії.

У низці країн ЄС послаблюються обмеження: скасовано заборони на торгівлю за зниженими цінами, на роботу у вихідні дні, пом'якшено обмеження на відкриття магазинів великого формату. Однак це не

означає відмову від державного регулювання роздрібної торгівлі, а свідчить про поступовий перехід до селективного регулювання цього сектору. Воно не обмежує роботу ринкових механізмів, а, навпаки, – сприяє їх більш ефективному функціонуванню, усуваючи провали ринку без значного регуляторного навантаження на бізнес, необґрунтованих обмежень діяльності підприємств.

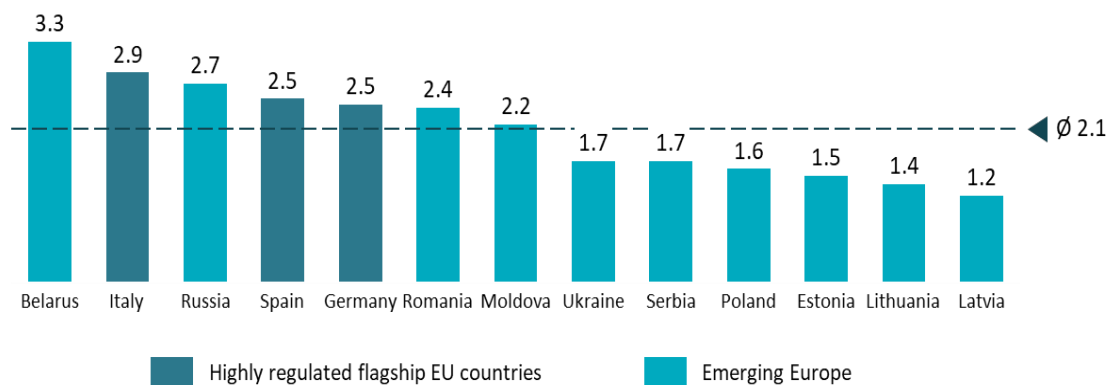

Рис. 2.5. Індикатори обмежень роздрібної торгівлі у 13 країнах Європи *

*Укладено авторами на основі джерела [8]

Селективне регулювання сприяє підвищенню ефективності роздрібної торгівлі, приносить користь споживачам та позитивно впливає на інші сектори економіки. Зміни у системі регулювання роздрібної торгівлі пов'язані, насамперед, з розвитком торговельних мереж.

2.3. Державне регулювання взаємовідносин роздрібних торговельних мереж з товаровиробниками на основі європейського досвіду

Перші роздрібні мережі виникли у США ще у ХІХ столітті, проте мережева торгівля у провідних країнах Заходу почала активно розвиватися у 50-х роках ХХ століття. Це було пов'язано з припиненням нормування товарів, посиленням конкуренції у зв'язку зі скасуванням чи послабленням державного регулювання цін, підвищенням життєвого рівня населення. Незабаром торговельні мережі зайняли провідне місце у роздрібній торгівлі. У червні 2022 року частка трьох мереж (Tesco, Sainsbury's, Asda) у продажах продуктів харчування у Великій Британії склала 56 %, а частка п'яти – 74,5 % [9]. Частка трьох провідних компаній в продажах продовольчих товарів у Франції в бе-

резні-квітні 2022 року склала 58 % [10]. Аналогічною стала ситуація у більшості розвинених країн. Найбільші компанії - власники роздрібних мереж - швидко росли, виходили за межі національних кордонів, перетворюючись на ТНК.

Порівняно з незалежними суб'єктами господарювання торговельні мережі мають низку переваг. Купівля великих партій товарів дозволяє знижувати ціни. Мережі мають великі можливості щодо скорочення умовно-постійних і трансакційних витрат. Це досягається завдяки ефекту масштабу, відмови від послуг посередників, створення власних логістичних центрів. Роздрібні мережі організують виробництво товарів під власними товарними знаками, розміщуючи замовлення безпосередньо у виробників. Вони залучають найбільш кваліфікованих спеціалістів. Переваги мереж для споживачів – можливість придбати всі необхідні продукти в одному місці, порівняно низькі ціни, якість товарів.

Розвиток мереж призвело до істотного підвищення продуктивності праці у роздрібній торгівлі, став однією з найважливіших чинників зростання продуктивності праці у економіці загалом.

Компанія Deloitte Touche Tohmatsu Limited щорічно публікує рейтинг 250 найбільших роздрібних мереж. У доповіді, опублікованій у 2022 році, наведено дані про їхню діяльність у 2020 фінансовому році (з 1.07.2020 по 1.07.2021). Країною походження 78 роздрібних мереж є США, 90 компаній – з Європи, 61 – з Азії та Тихоокеанського регіону. У списку також 11 латиноамериканських компаній та 10 – з Африки та Близького Сходу [11, р.29]. Дані 10-ти компаній наведено у табл. 2.5.

Середній темп приросту товарообігу 10 найбільших мереж становив у 2020 фін. році 12, 4 %, тоді як 250 - 5, 2 % [11, с.12]. В результаті частка 10 провідних мереж зросла з 32,7 % у 2019 до 34,6% у 2020 фін. році [11, с.7]. Як видно з таблиці, найшвидше зростання демонстрували Amazon і китайський он-лайн ритейлер JD.com. Це пояснюється динамічним розвитком он-лайн торгівлі в умовах пандемії коронавірусу. 141 компанія з 250 займаються продажем товарів повсякденного попиту, 32 компанії продають одяг та аксесуари, 57 компаній – товари для відпочинку та спорту. 20 компаній – диверсифіковані.

Як видно з табл. 2.5 із 10 найбільших мереж діють у кількох країнах. Слід зазначити, що значна частина інших роздрібних мереж також здійснює експансію за кордоном. Так, німецька компанія Metro (44 місце у рейтингу) діє у 24 країнах, фінська компанія Kesko (132

місце у рейтингу) працює у 7 країнах. Середня кількість країн, у яких діють 250 провідних ритейлерів, – 10,8 [11, р.7].

Таблиця 2.5

Показники найбільших роздрібних торговельних мереж у 2020 фін. році*

Рейтинг	Назва торговельної мережі	Країна походження	Товарообіг (млрд. дол.)	Темп приросту товарообігу порівняно з минулим роком	Кількість країн, у яких діє	% товарообігу від діяльності за кордоном
1	Wal-Mart	США	559,2	6,7	26	21,9
2	Amazon	США	213,6	34,8	21	31,7
3	Costco	США	166,8	9,2	12	26,8
4	Schwarz Group	Німеччина	114,3	10	33	72
5	HomeDepot	США	132,1	19,9	3	7,5
6	Kroger	США	131,6	8,3	1	0
7	Walgreen	США	117,7	1,5	9	8,5
8	Aldi	Німеччина	117,0	8,1	19	73,3
9	JD.com	Китай	94,4	26,7	1	0
10	Target	США	92,4	19,8	1	0

*Укладено авторами на основі джерела [11, р.7]

Економічна міць провідних роздрібних торговельних мереж значно перевищує міць промислових підприємств. Вже понад 20 років компанія Wal-Mart знаходиться на першому місці в рейтингу найбільших корпорацій світу за розмірами доходу, що складає журнал Fortune. Це значно впливає на інші ланки логістичного ланцюжка на вертикально суміжних ринках, структуру економіки загалом.

Американський економіст Гері Гефері виділив два основних типи ланцюгів поставок: ланцюги, регульовані виробниками (producer driven supply chains) та ланцюги, регульовані покупцями (buyer driven supply chains). Ланцюги поставок, регульовані виробниками, характерні для капіталомістких, високотехнологічних видів діяльності (автомобільна промисловість, авіабудування, виробництво комп'ютерів тощо). Провідна роль у них належить виробникам кінцевої продукції.

У ланцюгах поставок, що регулюються покупцями, ключову роль відіграють роздрібні мережі, а також компанії – власники брендів. Слід зважити, що Nike, Reebok та інші компанії – власники відомих торговельних марок, як правило, не є власниками промислових підприємств. Вони

розробляють моделі одягу, взуття тощо, даючи замовлення виробникам та координуючи їхню діяльність [12].

Зміни, що відбуваються, отримали назву роздрібна революція (retail revolution). Вона розпочалася у 1980-і роки. Передумовами її стали суттєві зміни, що відбувалися в економіці у другій половині ХХ ст. Якщо у 1954 році у США було 500 торгових центрів, у 1965 р. – 7000, а у 2010 р. – понад 50 тисяч. Аналогічні процеси відбувалися також в інших країнах. Це сприяло швидкому розвитку та посиленню впливу роздрібних торговельних мереж. Поява персональних комп'ютерів, використання штрих-кодів дозволило ефективно управляти товарними запасами. Швидкий розвиток контейнерних перевезень дав можливість торговим мережам раціоналізувати свої канали постачання, організувавши масові закупівлі товарів за кордоном, насамперед в Азії. Роздрібна революція стала одним із найважливіших факторів глобалізації [13].

З простих каналів товароруху та систем обслуговування кінцевих покупців торговельні мережі перетворюються на «творців» ринку, спонукаючи до реструктуризації та територіального переміщення виробництва. Мережі вважають за краще працювати з невеликими групами великих постачальників, які здатні задовольняти їхні вимоги. Це суттєво обмежує розвиток малого та середнього бізнесу.

Роздрібні мережі активно використовують власні торгові марки (private label). Це дозволяє їм знижувати витрати порівняно з купівлею товарів у незалежних виробників, оперативніше реагувати на зміну попиту. Переваги для споживачів – можливість придбати якісні товари за нижчою ціною. Під торговими марками мереж пропонуються будь-які товари (продукти харчування, корми для тварин, ліки, косметика, фарби тощо). Ці товари активно витісняють бренди відомих виробників.

Виробники продуктів під приватними торговими марками поділяються на три категорії:

- 1) великі фірми, що випускають як власні бренди, так і продукцію під торговими марками мереж;
- 2) великі торговці, які керують власними заводами та постачають товари для своїх магазинів;
- 3) дрібні та середні виробники, що спеціалізуються на продуктах під торговими марками мереж.

Вигоди від такої співпраці з торговельними мережами очевидні: виробники одержують гарантовані, постійні замовлення, не витрачаючи кошти на рекламу. Водночас роздрібні бренди стають інструментом їх

підпорядкування. Це стосується насамперед малого та середнього бізнесу, що спеціалізується на продуктах під торговими марками мереж.

Згідно з даними консалтингової компанії Nielsen, на 32 ринках європейських країн частка власних торгових марок мереж у роздрібному товарообігу у 2021 році склала в середньому 28 %. При цьому у Швейцарії, Бельгії, Великій Британії, Нідерландах частка роздрібних брендів перевищила 40 %. Найнижчий рівень у скандинавських країнах, Греції, Чехії та деяких інших країнах Центральної та Східної Європи. Щоправда, останніми роками обсяг продажу таких товарів зростає повільно, а у 2021 році у більшості країн спостерігалось зниження їх частки у товарообігу. Втім, у зв'язку з посиленням інфляції та зменшення купівельної спроможності населення прогнозується зростання частки роздрібних брендів [14].

Постачальники не мають альтернативних каналів збуту продукції і часто змушені погоджуватися на вкрай не вигідні для них умови співпраці з мережами. Зміщення балансу ринкової сили від виробників до роздрібних торговельних мереж дозволяє останнім диктувати свої умови. Це призводить до дискримінації постачальників, нав'язування їм не вигідних умов договору, необґрунтованого зниження закупівельних цін, відстрочок виплат грошей постачальникам за проданий товар.

Перерозподіл доданої вартості на користь торговельних мереж призводить до розривів товарно-фінансових потоків між торговим та переробним секторами систем суміжних ринків. Результатом є фінансові втрати учасників логістичного ланцюга, виникнення низки структурних диспропорцій, суттєве зниження ефективності логістичних ланцюжків, уповільнення економічного зростання.

В ЄС довго і детально обговорювали ці проблеми як на національному рівні, так і на рівні Співдружності. Проводились консультації із зацікавленими особами. У 2013 році Європейська Комісія підготувала Зелену книгу «Недобросовісна торгова практика у ланцюжку постачання продовольчих та непродовольчих товарів між підприємствами в Європі» [15]. З 2009 по 2016 рік Європарламент ухвалив три резолюції з проблем дисбалансів та зловживань у ланцюжку постачання продуктів харчування.

Під час обговорення дійшли висновку, що у ділових відносинах між роздрібними торговельними мережами та їх постачальниками мають місце недобросовісні торгові практики (Unfair trade practices). У широкому розумінні недобросовісні торгові практики (далі - УТП) можна

визначити як практики, які суттєво відхиляються від сумлінної комерційної поведінки, суперечать принципам сумлінності та чесності та в односторонньому порядку нав'язуються одним торговим партнером іншому [16, р.2].

Найважливіші прояви УТР:

- необґрунтовані затримки платежів за поставлені товари;
- раптові відмови від договорів або одностороння зміна їх умов;
- перекладання комерційних ризиків на постачальників (за провадження безумовного повернення нереалізованого товару тощо);
- нав'язування послуг, які не становлять цінності для постачальників.

Такі практики особливо поширені в ланцюжку постачання продуктів харчування. Організації, що беруть участь у цьому ланцюжку, повідомляли також про такі дії роздрібних торговельних мереж:

- чиненні тиску з метою зниження цін;
- не надання достатньо докладної чи однозначно сформульованої інформації щодо умов договору;
- примушення до участі у рекламних акціях,
- перенесення транспортних та складських витрат на постачальників;
- стягнення плати за розміщення товарів на видному місці у магазинах та інших додаткових зборів.

У ході опитування, проведеного в березні 2011 року, 96 % респондентів у ланцюгу постачання продуктів харчування заявили, що вони зазнавали впливу принаймні однієї форми УТР [17, р.16]. Широка поширеність таких практик пояснюється тим, що значна частина продуктів харчування є швидкопсувними, а також дуже важливим значенням малого та середнього бізнесу у цій сфері.

Масштабний перерозподіл доданої вартості на користь торговельних мереж призводить до зменшення доходів інших суб'єктів господарювання, обмежуючи їхню спроможність здійснювати інвестиції, впроваджувати інновації. Особливо страждає від цього малий та середній бізнес, у тому числі фермери. Така ситуація призводить до зниження конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, знижує ефективність всього ланцюжка постачання продуктів харчування.

Слід зазначити, що традиційні заходи антимонопольного регулювання дозволяють лише частково усувати проблеми, пов'язані з УТР, це обумовлено структурними особливостями ринків роздрібною торгівлі.

Вони є олігопольними, на них діють декілька торговельних мереж, конкуруючих між собою. Угоди між мережами укладаються нечасто.

16 лютого 2011 р. було прийнято Директиву 2011/7/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС «Про боротьбу з простроченням платежу в комерційних угодах». У ній зазначено, що багато платежів у комерційних угодах здійснюються пізніше, ніж це узгоджено в договорі або закладено у загальних комерційних умовах. При цьому кредиторам часто не відшкодовуються витрати, понесені через прострочення платежу.

Несвоєчасна оплата негативно впливає на конкурентоспроможність підприємств, тому необхідно заборонити зловживання свободою договору на шкоду кредитору. Для цього держави-члени повинні забезпечити, щоб термін платежу, встановлений у договорі, зазвичай не перевищував 60 календарних днів. Кредитор повинен мати право на відсотки за прострочення платежу, компенсацію інших витрат, пов'язаних із несвоєчасним платежем. Ця директива стосувалася всіх комерційних угод, однак саме роздрібні мережі часто затримували платежі.

Була також спроба вирішити проблеми, що виникли в ланцюжку постачання продуктів харчування, використовуючи механізми саморегулювання бізнесу. В результаті діалогу зацікавлених осіб було сформульовано *принципи* належної практики:

1. Угоди повинні укладатись в письмовій формі та бути чіткими, прозорими і охоплювати якомога більше особливостей роботи, включаючи права та процедури припинення дії.

2. Договірні відносини повинні бути передбачуваними та не допускати односторонні зміни, якщо це не вказано в договорі. Повинен бути прописаний процес внесення змін з погодженням сторін.

3. Угоди повинні виконуватись.

4. Сторони обмінюються інформацією відповідно до законодавства та не використовують її для введення в оману контрагентів.

5. Інформація, що передається між сторонами, якщо вона не є загальнодоступною, повинна залишатись конфіденційною та використовуватись лише з тією метою, для якої її надавали.

6. Сторони повинні нести свої економічні ризики окремо.

7. Сторони не можуть застосовувати погрози з метою отримання невинуватеної переваги або нав'язування невинуватених витрат [18].

У вересні 2013 року в ЄС було запущено Ініціативу ланцюжків постачання (Supply Chain Initiative, SCI) як добровільну систему для впро-

вадження цих принципів. Пізніше у низці країн було створено національні платформи SCI. Окремі компанії могли приєднатися до Ініціативи, якщо дотримувалися принципів належної практики. SCI управляється Групою управління, що представляє роздрібних продавців та постачальників у ланцюжку постачання продуктів харчування. Суперечки між компаніями можуть вирішуватися у вигляді посередництва чи арбітражу. Сотні фірм приєдналися до Ініціативи. Проте представники фермерів вирішили не вступати до SCI, оскільки, на їхню думку, це не забезпечує конфіденційність для суб'єктів господарювання, які подають скарги, та не передбачає незалежних розслідувань та санкцій.

У більшості держав-членів ЄС було прийнято законодавчі акти, спрямовані на усунення зловживань з боку торговельних мереж (табл. 2.6). При цьому використовувалися різні підходи. Так, закони Німеччини та Австрії вимагали у кожному конкретному випадку з'ясування, чи існує значний економічний дисбаланс між сторонами і чи не зловживала одна з них своїм становищем, щоб нав'язати несправедливі умови для слабкішої сторони. Однак при застосуванні такого законодавства виникли значні труднощі. Щоб довести, чи мають місце недобросовісні торгові практики, кожного разу необхідно проводити комплексне розслідування. Наприклад, суд не підтвердив рішення антимонопольного відомства Німеччини, ухвалене у 2014 році, про наявність таких практик у діяльності роздрібною мережі EDEKA.

Таблиця 2.6

Час прийняття у деяких країнах ЄС законодавчих актів, спрямованих на усунення зловживань з боку торговельних мереж*

Країна	Назва законодавчого акту	Рік прийняття
Литва	Про заборону недобросовісної практики роздрібних торговців	2009
Румунія	Про маркетинг харчових продуктів.	2009
Угорщина	Про заборону недобросовісної поведінки дистриб'юторів по відношенню до постачальників щодо продукції сільського господарства та харчової промисловості	2009
Чехія	Про значну ринкову владу в продажу сільськогосподарської та харчової продукції та зловживання ними	2009
Іспанія	Заходи щодо покращення функціонування ланцюга постачання продовольства	2013
Латвія	Закон про заборону нечесної практики роздрібною торгівлі	2015
Польща	Щодо запобігання шахрайському використанню договірних переваг у торгівлі сільськогосподарською продукцією та бакалією	2016

*Укладено авторами

Інші держави, зокрема Чеська Республіка, Словаччина та Угорщина, використали інший підхід. Прийняті в них закони містили великі списки торгових практик, які вважаються недобросовісними за своєю суттю і, отже, незаконними. Те, що законодавство низки країн Центральної Європи щодо УТР є жорсткішим, пояснюється більшим масштабом зловживанням у цих країнах, а також тим, що в них діють переважно іноземні торговельні мережі.

Так, згідно із законодавством Угорщини торгові компанії з обсягом чистого річного доходу понад 100 млн. угорських форинтів (близько 400 млн. євро) мають значну ринкову владу. Їм заборонено низку зловживань такою владою: включення до контракту необґрунтованих умов; стягнення плат за послуги, які фактично не потрібні постачальникам продукції як попередня умова для включення до списку постійних постачальників; встановлення ціни продажу товару, що не є власністю торговця, нижче за ціну, зазначену в контракті на його поставку; включення до договору надмірних санкцій за порушення його умов тощо.

У Словаччині з 2004 по 2013 роки прийнято чотири законодавчі акти, спрямованих на встановлення справедливого балансу у ділових відносинах роздрібних продавців продуктів харчування та їх постачальників. Останній із цих законів визначив понад 30 недобросовісних торгових практик, їх заборонялося включати до відповідних угод.

Наявний досвід був узагальнений у Доповіді Європейської комісії Європарламенту та Раді ЄС про недобросовісні торгові практики між підприємствами в ланцюжку постачання продуктів харчування, що оприлюднена у 2016 році [19]. У ній наголошувалося, що законодавчі акти, спрямовані на усунення зловживань з боку торговельних мереж, прийняті у 20 країнах-членах ЄС, при цьому у 15 – за останні 5 років.

У Бельгії та Нідерландах активно використовуються національні платформи SCI. Водночас у Швеції, Естонії, Польщі, Данії, Люксембурзі не було ані відповідних законодавчих актів, ані національних платформ SCI. Щоправда, у Польщі такий закон був прийнятий наприкінці 2016 року.

Близько третини держав, які ухвалили законодавство про УТР, не мали жодної справи за останні кілька років, ще третина розслідувала по декілька справ. У доповіді були визначені шляхи вдосконалення законодавства на національному рівні, наголошено на необхідності більш активного використання SCI, запропонована низка заходів щодо підвищення ефективності ініціативи. Водночас наголошувалося, що, враховуючи позитивні зміни у сегментах харчового ланцюжка, Комісія

вважала недоцільним узгоджений підхід до регулювання діяльності роздрібних торговельних мереж на рівні ЄС. Однак така позиція була піддана жорсткій критиці.

Комітет із внутрішнього ринку та захисту прав споживачів Європарламенту наголосив, що УТР є широко поширеною і зростаючою проблемою, яка завдає значної шкоди економіці ЄС та споживачам. Боротьбу з такими практиками ускладнює невідповідність між національними законами про УТР. Схеми саморегулювання, що використовуються для відновлення ринкового балансу, дозволяють пом'якшити проблему, але недостатні для її вирішення. Необхідно зробити рішучі та послідовні дії, щоб раз і назавжди позбутися УТР у ланцюжку постачання продуктів харчування.

На думку Комітету, масштаби проблеми вимагають прийняття правил ЄС, які забезпечать правильне функціонування ринків та справедливі і прозорі відносини між усіма сторонами, які беруть участь у ланцюжку постачання продуктів харчування. УТР повинні бути чітко визначені і встановлені вагомі покарання для всіх, хто бере участь в них [17, р.16-17]. Ця позиція була підтримана також Комітетом з сільського господарства та розвитку сільських районів, який закликав ухвалити рамкове законодавство ЄС для захисту всіх постачальників продуктів харчування [17, р.24].

17 квітня 2019 року Європейський парламент і Рада прийняли Директиву (ЄС) 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» (далі – *Директива*).

Метою Директиви є встановлення мінімального переліку заборонених недобросовісних торгових практик у відносинах між покупцями та постачальниками у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів та встановлення мінімальних правил щодо виконання цих заборон та механізмів координації між органами виконавчої влади.

Директива забезпечує захист слабких постачальників від сильних покупців і стосується будь-яких постачальників сільськогосподарської та харчової продукції з оборотом до 350 мільйонів євро з диференційованими рівнями захисту, передбаченими нижче цього порогу. Це стосується фермерів, організацій виробників та дистриб'юторів з оборотом нижче порогового значення. Це також стосується постачальників та покупців, які знаходяться за межами ЄС, за умови, що одна зі сторін знаходиться в ЄС.

Директива використовує поетапний підхід, що ґрунтується на обсягах товарообігу, як показника, що відображає різні ринкові позиції постачальників та покупців. Поетапний підхід захищає постачальника від недобросовісних торгових практик, які здійснює економічно сильний покупець. Наприклад, дрібний фермер з річним оборотом до 2 мільйонів євро захищений від покупців з річним оборотом понад 2 мільйони євро. Постачальники з річним оборотом в межах від 2 до 10 мільйонів євро захищені від покупців, оборот яких перевищує 10 мільйонів євро.

Щоб поліпшити становище фермерів і малого та середнього бізнесу у ланцюгу постачання продовольчих товарів, ЄС заборонив 16 недобросовісних торгових практик.

Ця Директива розрізняє “чорні” та “сірі” практики: чорні є безумовно забороненими; сірі практики можуть бути дозволені на підставі чіткого та зрозумілого договору, який був укладений заздалегідь.

Десять “чорних” торгових практик:

- оплата пізніше 30 днів за поставлені сільськогосподарські та харчові продукти, які швидко псуються;
- оплата за поставку інших продовольчих товарів пізніше 60 днів;
- скасування замовлення та/або поставки швидкопсувних продуктів у короткий термін;
- одностороння зміна покупцем умов договору;
- стягнення з постачальника платежів, які не пов'язані з постачанням продуктів;
- покладення ризиків по втраті та псуванню продуктів на постачальника;
- відмова покупця фіксувати у письмовій формі певні умови договору поставки продуктів, якщо постачальник вимагає письмового підтвердження;
- неправомірне використання покупцем комерційної таємниці;
- здійснення комерційної помсти по відношенню до постачальника;
- покладення на постачальника витрат, пов'язаних із розглядом скарг споживачів.

Шість видів “сірих” торгових практик:

- повернення непроданих товарів без оплати за ці товари та/або без оплати за їх утилізацію;
- стягнення з постачальника плати за зберігання, розміщення та інвентаризацію продукції;

- компенсація постачальником знижок на товари, що продаються під час рекламних акцій;
- оплата постачальником послуг з маркетингу;
- оплата постачальником рекламних послуг;
- стягнення з постачальника витрат на оплату персоналу, облаштування приміщень.

Директива містить норми, спрямовані на захист скажників. Постачальник може звернутися до організації виробників чи іншої організації, яка має законний інтерес представляти його, щоб подати скаргу від його імені. Орган виконавчої влади може порушити провадження з власної ініціативи (наприклад, на основі анонімних повідомлень).

Директива є обов'язковою для всіх 27 членів ЄС. Імплементуючи Директиву у національне законодавство, країни ЄС можуть посилити та розширити її норми. Однак вони не можуть запропонувати менший захист, ніж той, що передбачений Директивою.

У жовні 2021 року Європейська комісія оприлюднила Звіт про стан транспонування та імплементації Директиви 2019/633 [20]. Він базувався на матеріалах, наданих 16 країнами, що на той час імплементували Директиву у своє законодавство.

12 країн кваліфікували ухвалені акти як законодавство про УТР. Інші внесли доповнення до законів про захист конкуренції, Комерційного кодексу тощо. Майже всі країни регулюють відносини між продавцями та покупцями на всіх ланках ланцюжка постачання продуктів харчування, як це передбачено Директивою. Тому вимоги щодо недопущення УТР відносяться до всіх покупців таких продуктів, включаючи підприємства роздрібної торгівлі та переробної промисловості. Водночас законодавство Угорщини обмежує сферу його дії підприємствами роздрібної торгівлі.

Законодавство більшості країн враховує розмір обороту суб'єктів господарювання. Водночас у Хорватії, Латвії та Швеції його вимоги поширюються на всіх покупців, річний оборот яких перевищує 2 млн. євро.

У законодавстві всіх країн є списки заборонених практик, що загалом відповідають визначеним у Директиві. При цьому в багатьох країнах деякі практики перенесені з «сірого» списку до «чорного», або окремі практики додані до того чи іншого списку. В Угорщині є єдиний (чорний) список заборонених практик.

Вимоги до термінів розрахунків у деяких країнах також відрізняються від передбачених Директивою. У Болгарії та Швеції запроваджено єдиний 30-денний термін розрахунків за всі продовольчі товари, а в Угорщині та Словаччині він становить 15 днів.

Контроль за дотриманням законодавства про УТР у 9 країнах здійснює орган із питань конкуренції (у трьох – спільно з іншими органами). В інших країнах цим займаються Міністерство сільського господарства (Ірландія, Словаччина), Офіс Омбудсмена з продовольчих ринків (Фінляндія), Управління у справах споживачів і ринків (Нідерланди) та ін. Недобросовісна торгова практика карається штрафами. При цьому в Ірландії порушникам загрожує також позбавлення волі терміном до трьох років.

Для оцінки ефективності заходів, які вживаються державами-членами щодо боротьби з УТР, Європейська комісія проводить щорічні опитування. Останнє опитування відбувалося он-лайн з жовтня 2021 до березня 2022 року. Було опитано 319 респондентів, які діють на всіх стадіях агропродовольчого ланцюжка у країнах ЄС. 44 % опитаних вважають, що найчастіше використовують УТР роздрібні торговці, 34 % – оптові торговці, 19 % – підприємства переробної промисловості.

Близько 35 % опитаних стикалися із затримками платежів, односторонніми змінами умов контракту з боку покупців, 24 % – із комерційною помстою з їхнього боку тощо. Водночас відзначається істотне зменшення частоти більшості порушень порівняно з опитуванням, проведеним за рік до того. Тоді, наприклад, про односторонні зміни умов контракту з боку покупців повідомляли 54 % опитаних [21]. Це свідчить про певну ефективність створеної в ЄС системи контролю за УТР.

Директива 2019/633 стосується лише агропродовольчого сектору. Однак недобросовісні практики набули широкого поширення і в ланцюжках постачання низки непродовольчих товарів, зокрема одягу. Тому Федерація європейських профспілок IndustryAll обґрунтовує необхідність розширити сферу дії Директиви, заборонивши такі практики також у швейному секторі [22].

2.4. Проблеми розвитку та шляхи вдосконалення регулювання роздрібної торгівлі в Україні на основі селективного підходу

На початку 1990-х років в Україні було легалізовано приватний бізнес, проведено лібералізацію цін, скасовано державну монополію зовнішньої торгівлі, розпочато приватизацію. Це сприяло швидкому розвитку роздрібної торгівлі.

У розвитку цього сектору в Україні можна виділити три етапи.

На першому етапі ненасиченість споживчого ринку, що забезпечувала високу рентабельність, разом із низькими вхідними бар'єрами сприяли залученню у роздрібну торгівлю багатьох підприємців. Поряд з магазинами, що існували раніше, відкрилося чимало нових. Водночас відбувалася примітивізація торгової діяльності. Якщо у 1991 році в Україні діяли 1506 ринків, на яких продавалася в основному сільсько-господарська продукція, то у 2000 році працювали 2514 ринків, і на них реалізовувалась переважно продукція харчової промисловості та непродовольчі товари.

Другий етап розпочався наприкінці 1990-х років. Насичення ринку сприяло посиленню конкуренції. Зросла культура обслуговування, відкривалося дедалі більше магазинів нових форматів, насамперед супермаркетів, виникли торговельні мережі.

Сучасний, *третій етап* характеризується тим, що провідну роль у секторі роздрібної торгівлі відіграють торговельні мережі. Відбувається їх подальша концентрація, скорочення частки неорганізованої торгівлі.

Як видно з табл. 2.7, у роздрібній торгівлі у 2020 році діяло 593,3 тис. суб'єктів господарювання, у т.ч. 22,2 тис. підприємств – юридичних осіб та 579,6 тис. фізичних осіб – підприємців (ФОП). Щоправда, значна частина ФОП реально є найманими працівниками.

Порівняно з 2010 роком кількість підприємств скоротилася на 38,3 %, ФОПів – на 36,5 %. У 2020 році у цій сфері діяло 58 суб'єктів великого підприємництва, 910 – середнього, 592,3 тис. – суб'єктів малого підприємництва. За 10 років кількість суб'єктів великого підприємництва не змінилася, кількість суб'єктів середнього – зменшилась на 26 %, кількість суб'єктів малого підприємництва зменшилась на 36,5 %.

У роздрібній торгівлі в 2020 році працювали 1507,2 тис. осіб, 16,6 % від усіх зайнятих на суб'єктах господарювання. Така значна частка зайнятих у цьому секторі свідчить, що роздрібна торгівля відіграє важливу роль у збереженні соціальної стабільності в нашій країні. Це

було особливо важливо у 1990-ті роки, коли в умовах глибокої економічної кризи збанкрутувало чимало підприємств. Значна частина їх працівників почала працювати у торгівлі.

Таблиця 2.7

**Кількість діючих суб'єктів господарювання
у роздрібній торгівлі України***

Роки	Кількість суб'єктів господарювання	у тому числі		Частка фізичних осіб-підприємців, %
		підприємств – юридичних осіб	фізичних осіб-підприємців	
2010	934998	22237	912761	97,6
2012	637280	20444	616836	96,8
2014	745206	17111	728095	97,7
2015	736287	16683	719604	97,7
2016	674551	14077	660474	97,9
2017	609974	14907	595067	97,6
2018	588379	15060	573319	97,4
2019	591829	15188	576641	97,4
2020	593264	13717	579547	97,7

*Укладено авторами за даними джерела [23]

Порівняно з 2010 роком кількість підприємств скоротилася на 38,3 %, ФОПів – на 36,5 %. У 2020 році у цій сфері діяло 58 суб'єктів великого підприємництва, 910 – середнього, 592,3 тис. – суб'єктів малого підприємництва. За 10 років кількість суб'єктів великого підприємництва не змінилася, кількість суб'єктів середнього – зменшилась на 26 %, кількість суб'єктів малого підприємництва зменшилась на 36,5 %.

У роздрібній торгівлі в 2020 році працювали 1507,2 тис. осіб, 16,6 % від усіх зайнятих на суб'єктах господарювання. Така значна частка зайнятих у цьому секторі свідчить, що роздрібна торгівля відіграє важливу роль у збереженні соціальної стабільності в нашій країні. Це було особливо важливо у 1990-ті роки, коли в умовах глибокої економічної кризи збанкрутувало чимало підприємств. Значна частина їх працівників почала працювати у торгівлі.

Водночас, як видно з табл. 2.7, з 2010 по 2020 роки кількість зайнятих у роздрібній торгівлі скоротилася на 22,7 %. Більшість робочих місць було ліквідовано з 2010 по 2012 роки, коли президентом був Янукович, що свідчить про вкрай несприятливий підприємницький клімат на той час. При цьому зайнятість на суб'єктах великого підприємництва зросла за 10 років на 47,7 %. На суб'єктах середнього підприємництва вона знизилася на 7,5 %, причому їхня частка у загальній зайнятості

зросла. Кількість зайнятих на суб'єктах малого підприємництва скоротилася майже у півтора рази.

У 2020 році 67,8 % працівників роздрібної торгівлі працювали у ФОПів. При цьому вони забезпечили лише 24,6 % доданої вартості сектору. Це свідчить про суттєві відмінності у ефективності між суб'єктами господарювання. Частково ця обставина пояснюється тим, що малий бізнес не показує значної частини обороту.

Статистичні дані свідчать, що у секторі роздрібної торгівлі спостерігаються суперечливі тенденції. З одного боку, зменшення кількості суб'єктів господарювання та зайнятості є негативним чинником. Водночас зростання концентрації, збільшення кількості зайнятих на великих підприємствах торгівлі сприяє підвищенню ефективності.

Торгівля робить вагомий внесок у ВВП України. Частка оптової та роздрібної торгівлі у ВВП нашої країни становила у 2020 році 16,3 %, що перевищує частку сільського господарства чи обробної промисловості. Вона суттєво зросла порівняно з 2010 роком, проте останніми роками, незважаючи на деякі коливання, практично не змінилася.

Таблиця 2.8

Кількість зайнятих працівників у роздрібній торгівлі України *

Роки	Всього працівників	у тому числі					
		на суб'єктах великого підприємництва		на суб'єктах середнього підприємництва		на суб'єктах малого підприємництва	
		кількість	%	кількість	%	кількість	%
2010	1949590	177573	9,10	184702	9,5	1587315	81,4
2012	1632741	223853	13,7	162538	10,0	1246350	76,3
2014	1553293	208288	13,4	150339	9,7	1194666	76,9
2016	1423653	196405	13,8	145835	10,2	1081413	76,0
2017	1409163	204214	14,5	148613	10,5	1056336	75,0
2018	1506020	228015	15,1	161160	10,7	1116845	74,2
2019	1509252	250797	16,6	165492	11,0	1092963	72,4
2020	1507192	262369	17,4	170902	11,3	1073921	71,3

*Укладено авторами за даними джерела [23].

Висока частка торгівлі багато в чому пояснюється деіндустріалізацією України, внаслідок чого майже половина товарів, що продаються в нашій країні (47,7 % у 2021 р.) – імпортного виробництва. Особливо велика частка імпорту у продажу непродовольчих товарів. В Україні виробляється лише 6,2 % одягу, 7,8 % взуття, 2 % годинників та ювелірних виробів, 8,5 % побутових електроприладів, 20,4 % ігор та іграшок, що реалізуються у торгівлі. Щоправда, частка непродовольчих

товарів, вироблених в Україні, зросла з 32,6 % у 2016 році до 34,5 % у 2020 році. Водночас частка продовольчих товарів, вироблених в нашій країні, знизилася за цей період з 82,2 % до 77,6 %.

Слід враховувати, що статистика завищує реальний внесок торгівлі у створення доданої вартості в нашій країні. Це пов'язано з застосуванням низкою підприємств схем мінімізації оподаткування, при яких товар продається посередникам за низькими цінами, а також перерозподілом доходу на користь торговельних мереж у результаті використання ними недобросовісних торгових практик.

Існує чимало проблем, що гальмують розвиток роздрібно торгівлі. Це низький життєвий рівень населення у поєднанні зі значною нерівністю доходів. На споживчому ринку фактично існують два сектори: товари для бідних (продукти харчування тощо) та товари для багатих (переважно імпортного виробництва). Негативно впливають незахищеність прав власності, несприятливий підприємницький клімат, корупція, незначний обсяг банківського кредитування.

Хоча в сучасних умовах основними форматами роздрібно торгівлі стали супермаркети та гіпермаркети, частка неорганізовано торгівлі у товарообігу залишається високою. На ринках та у кіосках продається чимало низькоякісної, контрафактної продукції. Відповідно до нормативних документів розрахунки за послуги ринків мають здійснюватися з використанням РРО, проте це відбувається рідко. Внаслідок цього податкове навантаження на компанії – власників ринків набагато нижче порівняно з іншими підприємствами торгівлі. Нерівність умов конкуренції гальмує розвиток сучасних торгових форматів. Незадовільні умови праці продавців на ринках негативно впливають на їх здоров'я.

Роздрібна торгівля – сектор економіки, який серйозно постраждав внаслідок пандемії коронавірусу. 12 березня 2020 року в Україні був запроваджений загальнонаціональний карантин. Були, зокрема, закриті непродовольчі магазини. В результаті у квітні 2020 року роздрібний товарообіг підприємств роздрібно торгівлі знизився на 23 % порівняно з попереднім місяцем. Проте загалом за 2020 рік він зріс на 7,2 %. Істотно погіршився фінансовий стан підприємств. Про збитки за результатами 2020 року поінформували 25,6 % підприємств оптової та роздрібно торгівлі. Загальна сума їх збитків – 72,9 млрд. грн., у 2,4 рази більша, ніж у попередньому році.

Ще більшим був негативний вплив російської агресії. У 2014 році чимало магазинів, розташованих у Криму та на Донбасі, було закрито

або відчужено у власників. Набагато складнішою була ситуація у 2022 р. Так, у компанії АТБ-маркет припинили роботу майже 200 магазинів, було знищено два розподільчих центри та ще один – у Херсонській області – був захоплений. Загальні збитки склали 200 млн. доларів.

Окрім захоплення та руйнування торгових об'єктів, на сферу роздрібної торгівлі негативно вплинули такі наслідки воєнних дій, як відтік населення з країни, зниження доходів більшості громадян. Водночас слід зазначити, що в результаті ефективної роботи вітчизняної роздрібної торгівлі ані у 2014, ані у 2022 році не спостерігалось помітних перебоїв у забезпеченні населення продовольством, іншими товарами (за винятком зон, де велися активні бойові дії).

Поступово ситуація у сфері роздрібної торгівлі покращується. Асоціація ритейлерів регулярно проводить опитування власників та керівників підприємств по всій Україні. З'ясувалося, що за перший місяць бойових дій вони закрили 29% магазинів. Однак станом на 20 серпня 2022 року було закрито 12 % магазинів. Таким чином, через 6 місяців з початку війни було відновлено роботу майже 60 % колишніх закритих торгових об'єктів [24].

Про позитивні зміни також свідчать результати опитування підприємств роздрібної торгівлі, проведеного Держстатом. У 50 % опитаних у III кварталі 2022 року зріс обсяг продажів, тоді як зменшився – у 26 %. Суттєво покращилися також очікування підприємств щодо перспектив розвитку їхньої ділової активності. Якщо у II та III кварталах індикатор ділової впевненості мав негативне значення, то у IV кварталі він склав +6,3 %, що навіть вище за середнє значення у 2021 році.

В Україні діє система державного регулювання торгівлі, яка має забезпечити захист інтересів споживачів та суб'єктів малого бізнесу, існування чітких правил взаємодії між учасниками ринку, рівність умов їх діяльності, недопущення дискримінації та недобросовісної конкуренції, стимулювання науково-технічного прогресу та підвищення ефективності торговельної діяльності. З метою зниження регуляторного навантаження на бізнес неодноразово здійснювалися заходи щодо дерегулювання роздрібної торгівлі.

Дані індикатора обмежень роздрібної торгівлі, наведені на рис. 2.5, свідчать, що система регулювання цієї сфери в Україні є менш жорсткою порівняно з багатьма країнами Європи. Водночас ступінь державного втручання в нашій країні вищий, ніж у Польщі та країнах Балтії. Слід зазначити, що не всі дані щодо України є вірними. Зокрема,

у дослідженні Civitta говориться щодо необхідності отримання дозволу від СЕС, проте ця структура ліквідована у 2017 році.

Необхідно також враховувати, що індикатор обмежень роздрібної торгівлі розраховується, виходячи з вимог законодавства. А особливістю України є те, що в нашій країні далеко не завжди дотримуються законів. До того ж місцева влада своїми рішеннями часто встановлює додаткові обмеження.

Інститут економічних досліджень та політичних консультацій спільно з компанією ІнфоСапієнс розраховує Індекс конкурентоспроможності міст (ІКМ), на основі якого створено рейтинг 45-ти найбільших міст України за якістю ділового середовища [25]. Ці дані свідчать про значні відмінності умов для ведення бізнесу, незадовільний стан ділового середовища у багатьох містах. Це особливо впливає на діяльність підприємств торгівлі, оскільки саме місцева влада контролює стан благоустрою, рекламну діяльність тощо.

Вимоги у різних регіонах, містах суттєво відрізняються. Так, кожен магазин повинен мати вивіску. У Львові проект розміщення вивіски погоджує робоча група із 4 осіб на строк, визначений документом на право користування приміщенням, у якому працює цей суб'єкт господарювання. При продовженні договору оренди термін дії дозволу продовжується автоматично. В Одесі підприємець для узгодження проєкту розміщення вивіски повинен звернутися до управління реклами, Департаменту архітектури та, якщо йдеться про розміщення магазину в будівлі, що є пам'яткою архітектури, також до управління з питань культурної спадщини. Дозвіл надається, як правило, на три роки. Якщо вчасно не подати документи на продовження терміну дії дозволу, вивіску демонтують.

Для розвитку торгівлі необхідним є *перехід до селективного регулювання, яке не обмежує роботу ринкових механізмів, а сприяє їх більш ефективному функціонуванню*, вирішуючи ті проблеми, які ринок самостійно вирішити не в змозі.

Особливо необхідним є обмеження адміністративного втручання у діяльність підприємств з боку державних органів та органів місцевого самоврядування. Від такого втручання, насамперед перевірок, особливо потерпають саме заклади торгівлі. За даними Державної регуляторної служби загальна кількість перевірок бізнесу за 2021 рік становила понад 200 тисяч. Зараз діє мораторій на здійснення більшості перевірок, який обмежує їх негативний вплив. Однак колись його буде скасовано, тому необхідно запровадження постійних заходів щодо об-

меження адміністративного втручання у діяльність підприємств. Слід мати на увазі, що війна створила "вікно можливостей" для кардинальної зміни принципів і підходів роботи державних органів.

Державна регуляторна служба 1 листопада 2022 року запустила *Інспекційний портал* – електронну систему, яка буде акумулювати всю інформацію про перевірки підприємців органами контролю. На цьому порталі власник будь-якого бізнесу зможе дізнатися, чи планується перевірка його підприємства, коли вона розпочнеться і скільки триватиме, що саме перевірятимуть та як до неї підготуватися. Органи контролю повинні вносити інформацію про перевірки на портал і завдяки цьому він буде унікальним джерелом даних. Там можна буде відстежити всі етапи перевірки: як вона проходила, які порушення зафіксовані та які санкції наклали в результаті. Це дасть можливість Державній регуляторній службі аналізувати як якість роботи відповідних органів влади, так і їхню результативність. На базі порталу Державної регуляторної служби планується запуск пілотного проекту з проведення он-лайн перевірок бізнесу.

Потребує вдосконалення система регулювання цін. Світовий досвід свідчить, що таке регулювання негативно впливає на діяльність підприємств торгівлі, сприяє обмеженню асортименту товарів, що продаються. Тож у сучасних умовах на конкурентних ринках воно здійснюється лише в деяких випадках.

Для оцінки ефективності державного регулювання був проведений аналіз ефективності ухвалених у регіонах України нормативних актів, які обмежували рівень цін на ринках основних продуктів харчування. Він свідчив про відсутність суттєвих відмінностей рівня цін цих товарів між регіонами, де вони активно регулювалися, та регіонами, де регулювання цін використовувалося рідко [26, с.129-131]. Таким чином, немає підстав для висновку про ефективний вплив відповідних регуляторних актів на цінову ситуацію на ринках продовольчих товарів та досягнення ними соціально корисної мети.

У 2022 році список продуктів, ціни на які регулює держава, суттєво розширився, що виправдано. Однак після закінчення війни доцільно переглянути цей перелік, поступово обмежуючи масштаби регулювання цін на продовольство. Слід сприяти розвитку конкуренції на цих ринках.

Одночасно необхідно впроваджувати інструменти селективного регулювання, спрямованих на нівелювання розривів товарно-

фінансових потоків між переробним та торговельним секторами. Вони виникли насамперед внаслідок діяльності роздрібних мереж.

Роздрібні торговельні мережі почали розвиватись в Україні з кінця 1990-х років. Найважливішими чинниками стали економічне піднесення та швидке зростання реальних доходів населення. Супермаркети, гіпермаркети створювалися спочатку у містах-мільйонниках, потім у інших обласних центрах. Гостра конкуренція між мережами, зростання плати за землю сприяли тому, що вони відкривали магазини також у невеликих містах. Пізніше чимало мереж стали створювати підприємства за межами регіонів, де виникли, а окремі вийшли на загальнонаціональний рівень. Водночас кількість невеликих магазинів та ринків скоротилася.

Роздрібні торговельні мережі активно купують промислові підприємства або укладають із ними довгострокові договори, які передбачають виробництво продукції під власними торговими марками мереж. Це дозволяє знижувати витрати на 20-30 % порівняно з покупкою у незалежних виробників. Найбільше товарів під власною торговою маркою продає АТБ. Обсяг реалізації таких товарів у 2017 році становив 18,7 млрд.грн, або 23,3 % продажів компанії [27, с.67].

В Україні діють іноземні торговельні мережі, у т.ч. Metro, Auchan, Novus (Литва). Однак, на відміну від більшості країн Центральної та Східної Європи, їхня частка в товарообігу невелика. Це пов'язано з несприятливим підприємницьким кліматом в Україні.

Консалтингова компанія A.T. Kearney більше 20 років розраховує Індекс глобального розвитку ритейлу (Global Retail Development Index). На його базі складається рейтинг найпривабливіших для інвестицій країн. Оцінка кожної з них враховує ризик країни (політичні ризики, показники боргу, рівень злочинності та корупції, доступність банківського фінансування); насиченість ринку (частка сучасної роздрібної торгівлі, площа торговельних центрів на одного мешканця, кількість іноземних ритейлерів); привабливість ринку (чисельність населення міст, роздрібні продажі на душу населення, ефективність бізнесу та потоки прямих іноземних інвестицій); тиск часу (як швидко ринок насититься). У 2005 році Україна займала в зазначеному рейтингу 3 місце, у наступні два роки – відповідно 4 та 5 місця. Проте потім ситуація швидко погіршилася. У 2021 році Україна була на 33 місці серед 35 країн.

Дослідницька компанія GT Partners Ukraine підготувала звіт «Ринок роздрібної торгівлі продовольчими товарами України: поточний стан та прогнози розвитку на 2022-2023 роки». У ньому узагальнено

інформацію щодо 180 мереж, які діють на цьому ринку. Як видно з таблиці 2.9, лідируючі позиції серед продуктових мереж займають АТБ (1214 магазинів) та Fozzy Group (714 магазинів). При цьому кількість торгових точок мережі АТБ у 2021 році збільшилася на 113, а FozzyGroup – на 100. Проте за кількістю магазинів, що відкриваються, лідером став відносно молодий оператор «М'ясомаркет». Його мережа збільшилася у 3,5 рази – з 52 до 180 торгових точок. Власником цієї мережі є агрохолдинг МХП (Миронівський хлібопродукт), найбільший виробник м'яса в Україні [28].

Найбільша українська мережа АТБ за результатами 2020 року потрапила до списку найбільших ритейлерів світу компанії Deloitte, посівши в ньому 230 місце. При цьому АТБ є однією з найбільш швидко зростаючих мереж (середній темп приросту товарообігу в 2015-2020 роках становив 26,3 %). За цим показником компанія знаходиться на 9-му місці в світі. У доповіді відзначається висока ефективність АТБ, оскільки обсяг продажів у розрахунку на 1м² у неї вищий, ніж у конкурентів, а також агресивна цінова політика компанії [11, с.43].

Таблиця 2.9

Найбільші продовольчі мережі України за кількістю магазинів у 2021р.*

№	Компанія	Мережі	Розташування центрального офісу	Кількість торгових об'єктів	
				2021 р.	2020 р.
1	ТОВ «АТБ-маркет»	АТБ, АТБexpress	Дніпро	1314	1201
2	Fozzy Group	Сільпо, Фора, Fozzy, LeSilpo, Thrash!, Favore	Київ	714	614
3	VolwestGroup	Наш Край, SPAR, Наш Край ЕКСПРЕС	Луцьк	278	281
4	Арітейл	КОЛО	Київ	252	221
5	ТОВ ТПК «Львівхолод»	Рукавичка, Під Боком	Львів	185	179
6	ПАТ «МХП»	М'ясомаркет	Київ	180	52
7	ТОВ «Оптторг-15, ТОВ НМСМ «Делві»	Делві	Київ	156	135
8	ТОВ «ЕКО»	Екомаркет, Симпатик	Київ	137	144
9	ТОВ «КлеверСторс»	Сім 23, Сім 23 тоgo	Луцьк	126	89
10	ПП «Мережа-Сервіс-Львів»	Близенько	Луцьк	119	90

*Укладено авторами за даними джерела [28].

Здійснюється процес консолідації. Так, у 2020 році фірма Novus придбала мережу Villa в Україні. У 2021 році ТОВ «Сільпо-Фуд» отримало контроль над більшою частиною супермаркетів «Фуршет».

Діяльність роздрібних торговельних мереж в Україні призводить до виникнення глибоких розривів товарно-фінансових потоків між переробним та торговельним секторами. Угоди, що укладаються вітчизняними мережами з постачальниками, передбачають тривалі терміни розрахунку за поставлену продукцію (до 120 днів), до 35 різних послуг (щодо викладення товару на стелажах; контролю за їх наявністю у достатній кількості в торговому залі; перевірці термінів придатності продуктів; контролю за естетичним видом товару тощо) без обґрунтування їх змісту та вартості. На постачальників перекладаються всі комерційні ризики (вони зобов'язані забирати вже поставлений товар, якщо він не проданий до закінчення терміну зберігання або зіпсувався тощо.)

Проаналізувавши структуру ціни середнього товару у роздрібних торговельних мережах, фахівці Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) з'ясували, що витрати на його придбання становлять 55 %, а торговельна надбавка – 16,51 %. Майже 30 % – кошти, які отримують роздрібні торговельні мережі в результаті зловживання ринковою владою (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Структура ціни середнього товару у роздрібних торговельних мережах України, у %*

*Укладено авторами за даними джерела [29]

Приблизно половина цих доходів пов'язана зі значними відстрочками платежів, що є безвідсотковим кредитом, наданим виробниками

торговельним мережам. Власні обігові кошти у виробників вимиваються і виникає потреба самим виробникам брати кредити у банках. Збільшує витрати виробника також перекладання на нього комерційних ризиків. На відміну від України, у багатьох країнах товар, термін придатності якого закінчується, підлягає уцінці, відокремленню на окремі полиці та такому, що успішно реалізовується найбільш вразливим верствам населення в стислі терміни, що дозволяє підприємству отримувати додатковий дохід від реалізації таких товарів, а не займатися його знищенням та утилізацією.

Додаткові доходи, отримані роздрібними мережами в результаті застосування таких практик, за розрахунками АМКУ, склали у 2011 році 14 млрд. грн., а у 2012 – понад 19 млрд., або 1,28 % ВВП України [29, с.72]. Це вкрай негативно впливає на конкурентоспроможність вітчизняних підприємств, призводить до зростання цін та зниження доходів населення.

Слід також звернути увагу на значну присутність у мережах імпортованих товарів. У 2021 році лише 53 % товарів, що продавалися у роздрібній торгівлі, були виготовлені в Україні. При цьому частка продовольчих товарів вітчизняного виробництва скорочується. Якщо у 2017 році вона становила 82,2 %, то у 2021 – 77,6 %. Це частково пояснюється діями мереж, оскільки іноземні фірми, особливо ТНК, звичайно домагаються більш сприятливих умов договорів. Таким чином, політика мереж сприяє захопленню вітчизняних ринків іноземним капіталом. Тому упорядкування взаємовідносин між торговельними мережами та їх постачальниками є необхідною передумовою ефективного імпортозаміщення.

Як було з'ясовано вище, зловживають ринковою владою і роздрібні торговельні мережі інших країн, але в Україні масштаб таких порушень помітно більший. За розрахунками АМКУ сукупна ефективна маржа – різниця між доходами та обґрунтованими витратами — українських ритейлерів із переважно продовольчим асортиментом у середньому становила 45 %, тоді як польського Eurocash – 10,5 %, ВІМ (Туреччина) – 15,6 %, Jeronimo Martins (Португалія, Польща) – 22,3 % (рис. 2.7).

АМКУ з'ясував, що 15 роздрібних торговельних мереж у Києві координували свою діяльність, обмінюючись інформацією через дослідницьку компанію "АСНільсенЮкрейн". Розглянувши цю справу, Комітет 29 квітня 2015 року оштрафував їх на загальну суму 203,6 млн. грн. АМКУ також зобов'язав торговельні мережі протягом двох місяців при-

пинити несправедливі торговельні практики шляхом приведення договірних відносин з постачальниками та/або виробниками товарів та підходів до ціноутворення для своїх споживачів у відповідність до законодавства про захист економічної конкуренції. Проте це рішення було оскаржено в судах. Договори між торговельними мережами та постачальниками, як і раніше, мають дискримінаційний характер.

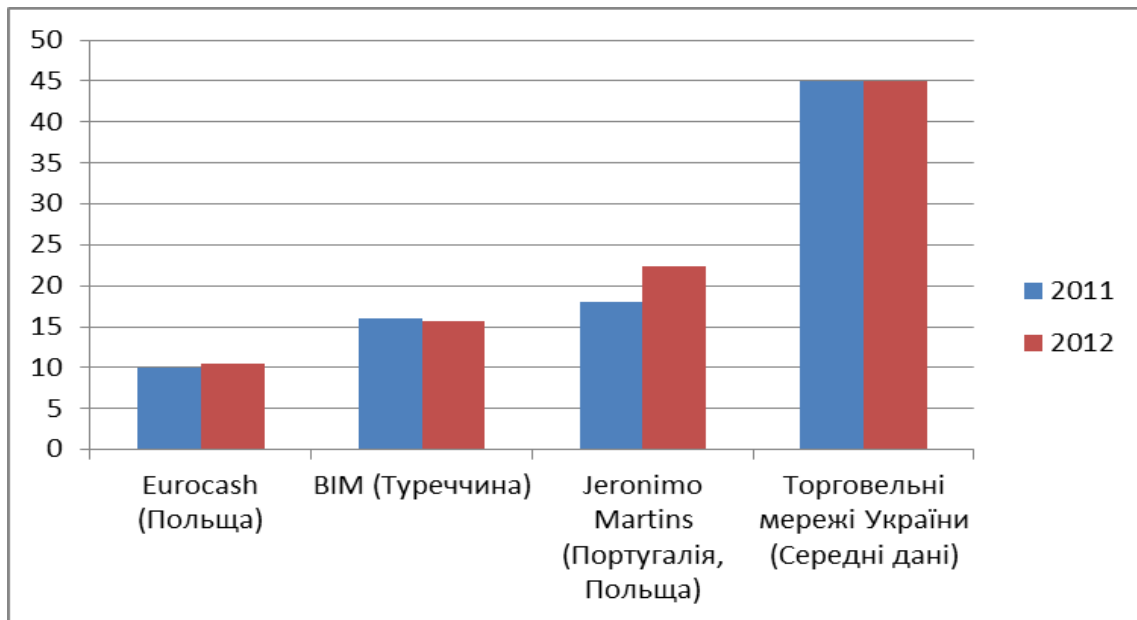

Рис. 2.7. Валова маржа деяких роздрібних мереж*

*Укладено авторами за даними джерела [30].

Цей приклад наочно показує обмеженість можливостей використання законодавства про захист економічної конкуренції для боротьби зі зловживаннями торговельних мереж. Адже АМКУ необхідно проводити розслідування щодо кожного окремого випадку та доводити, що дії мереж порушують це законодавство. Розслідування вищезгаданої справи тривало два роки і при цьому стосувалося лише Києва, хоча аналогічні порушення допускаються у всіх регіонах.

Для упорядкування взаємовідносин торговельних мереж з постачальниками необхідним є інституційне регулювання, тобто прийняття законодавчого акту, спеціально присвяченого цій проблемі. Він має забезпечити умови для справедливої конкуренції у роздрібній торгівлі, захист виробників від диктату торговельних мереж.

У 2010 році до Верховної Ради було внесено законопроект «Про внутрішню торгівлю», розроблений Міністерством економічного розвитку та торгівлі. Він містив низку положень, які могли б обмежити зловжи-

вання торговельних мереж: граничні терміни розрахунків за поставлену продукцію, вимоги до договорів постачання тощо.

Водночас він передбачав розширення повноважень контролюючих органів, запровадження нових санкцій за порушення суб'єктами господарювання вимог законодавства та інші положення, що посилювали регуляторне навантаження на бізнес. 21 лютого 2013 року під час розширеного засідання Координаційної ради з питань розвитку малого та середнього підприємництва при Кабінеті Міністрів України законопроект було піддано критиці, після чого документ було знято з розгляду.

Було здійснено спробу вирішити проблеми взаємовідносин між торговельними мережами та їх постачальниками за рахунок саморегулювання бізнесу. У 2015 році фахівці Торговельно-промислової палати розробили проект Правил професійної етики у сфері взаємовідносин між торговими мережами, що здійснюють свою діяльність з роздрібною торгівлі у неспеціалізованих магазинах переважно продовольчими товарами, та постачальниками. Цей проект ґрунтувався на чинному законодавстві України та враховував досвід ЄС.

Метою розроблення та прийняття даних правил було підвищення рівня конкуренції, сприяння інвестиціям та інноваціям, зокрема шляхом запобігання практиці перекладання понесених витрат та ризиків на слабшу сторону, запобігання надмірного тиску на такі сторони у відносинах між постачальниками і торговельними мережами. У документі були сформульовані принципи доброчесної поведінки, критерії такої поведінки при укладанні, внесенні змін та припиненні договорів, вимоги до строків розрахунків, до наданих послуг, принципи розподілу ризиків тощо [31].

Якби більшість торговельних мереж приєдналися до цих Правил та дотримувалася їх вимог, значна частина проблем, що існують у їх взаємовідносинах з постачальниками, була б вирішена. Однак цього не сталося, документ не був підписаний. Слід також враховувати, що, як було з'ясовано вище, навіть в країнах ЄС саморегулювання у цій сфері не дало очікуваних результатів.

В Україні, на відміну від більшості країн Європи, відсутні законодавчі акти, спрямовані на усунення зловживань з боку торговельних мереж. Національна економічна стратегія на період до 2030 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179, визначає ряд заборонених напрямів руху, що є критичними перепонами для розвитку економіки ("червоні лінії"). Серед них –

монополізація конкурентних ринків. Однак у Стратегії не аналізуються негативні наслідки ринкової влади, яку отримали роздрібні торговельні мережі, відсутні заходи, спрямовані на встановлення балансу інтересів мереж та підприємств-постачальників.

У 2021 році до Верховної Ради народними депутатами внесено низку законопроектів, спрямованих на впорядкування взаємовідносин між роздрібними торговельними мережами та їх постачальниками: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення сприятливих умов для товаровиробників при реалізації харчових продуктів» (реєстр. № 6068 від 16.09.2021 р.), «Про внесення змін до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (щодо подолання практик недобросовісної конкуренції у сфері поставок сільськогосподарської продукції)» (реєстр. № 6068-1 від 20.09.2021 р.), «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» (реєстр. № 6068-2 від 29.09.2021 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту від недобросовісної конкуренції» (реєстр. № 6068-3 від 30.09.2021 р.) та «Про основні засади торговельної діяльності харчовими продуктами» (реєстр. № 6155 від 08.10.2021 р.).

Всі вони посилаються на Директиву ЄС 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» та використовують її положення. У всіх проектах наявний перелік заборонених торгових практик та передбачені санкції за їх використання, є вимоги щодо граничних строків розрахунків, обмеження щодо обсягів виплат за послуги, які надаються мережами. Водночас між проектами є суттєві розбіжності.

У двох проектах (№№ 6068 та 6155) функції щодо контролю за УТР покладаються на Держспоживслужбу, у трьох інших – на Антимонопольний комітет України. Останнє є більш раціональним, враховуючи практику більшості країн ЄС. До того ж АМКУ має певний досвід розслідування правопорушень у цій сфері.

На нашу думку, зазначені законопроекти мають значні недоліки. Так, законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення сприятливих умов для товаровиробників при реалізації харчових продуктів» (реєстр. № 6068) передбачає внесення змін до Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів». Однак у цьому Законі регулю-

ються відносини щодо забезпечення операторами ринку безпеки та якості харчових продуктів у процесі їх виробництва та реалізації, а не відносини, пов'язані з організацією торговельної діяльності, зокрема, з отриманням продавцем відповідного товару від його постачальника. До того контролюючі функції покладаються на Держспоживслужбу, у якій відсутні повноваження щодо контролю за повнотою і своєчасністю розрахунків за поставлену суб'єктам господарювання харчову продукцію.

Метою законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» (щодо подолання практик недобросовісної конкуренції у сфері поставок сільськогосподарської продукції)», реєстр. № 6068-1, є удосконалення правових засад захисту суб'єктів господарювання, які здійснюють постачання сільськогосподарської продукції від недобросовісних торгових практик з боку суб'єктів господарювання – покупців такої продукції. Однак при цьому без захисту від таких практик залишаються підприємства харчової промисловості.

Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту від недобросовісної конкуренції» (реєстр № 6068-3) характеризує недобросовісні торгові практики як особливий вид недобросовісної конкуренції. Однак таке визначення ускладнить боротьбу з УТР.

Законопроект «Про основні засади торговельної діяльності харчовими продуктами» (реєстр № 6155), передбачає, що функції щодо контролю за УТР покладаються на Держспоживслужбу. Однак для ефективного здійснення такого контролю у цієї структури недостатньо повноважень та досвіду.

Найбільш досконалим, на наш погляд, є проект Закону «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» (реєстр № 6068-2). Він розроблений за логікою та структурою, близькою до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

У законопроекті визначені сутність недобросовісних торгових практик та їх види, правові засади захисту від таких практик, відповідальність за вчинення таких практик. Водночас він має певні недоліки. Пропозиції щодо внесення змін сформульовані у Додатку 2.

Так, норми законопроекту стосуються всіх суб'єктів господарювання, що діють у ланцюгу постачання харчових продуктів. Однак вимоги Директиви ЄС не розповсюджуються на дії покупців з річним обо-

ротом до 2 млн. євро. Доцільно встановити відповідні порогові значення у проєкті, що аналізується. Це дозволить запобігти перевіркам малих підприємств. При визначенні розмірів обороту потрібно враховувати також суб'єкти господарювання, пов'язані з покупцем відносинами контролю відповідно до статті 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

У проєкті йдеться про недобросовісні торгові практики при укладанні та виконанні договорів поставки сільськогосподарських та харчових продуктів. Однак при постачанні таких продуктів укладаються також договори купівлі-продажу, торговельного співробітництва тощо. Тому доцільно внести відповідні зміни до проєкту.

У законопроекті повернення непроданих товарів без оплати за ці товари та/або без оплати за їх утилізацію та стягнення з постачальника плати за зберігання, розміщення та інвентаризацію продукції відноситься до «сірих» практик, що можуть бути дозволені на підставі чіткого та зрозумілого договору. Це відповідає Директиві ЄС 2019/633. Однак слід враховувати, що країни ЄС мають право посилювати її норми. Так, при імplementації Директиви у національне законодавство Німеччина перенесла зазначені практики до списку «чорних», безумовно заборонивши їх. Враховуючи, що, як з'ясовано вище, такі практики задають значних збитків вітчизняним підприємствам, доцільно також заборонити їх. В наших умовах включення зазначених практик до списку «сірих» нічого не змінить, оскільки вже зараз вони здебільшого записані у договорах.

Відповідно до статті 8 проєкту особи, права яких порушені діями, визначеними як недобросовісні торгові практики, можуть протягом шести місяців з дня, коли вони дізнались або повинні були дізнатися про порушення своїх прав, звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень із заявою про захист своїх прав. Закінчення строку звернення із заявою є підставою для відмови у прийнятті заяви, якщо орган Антимонопольного комітету України не визнає поважними причини пропуску строку звернення із заявою.

Ці положення взяті з Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», де вони є доречними. Однак враховуючи розповсюдженість недобросовісних торгових практик та можливість комерційної помсти з боку порушників, не слід очікувати, що всі суб'єкти господарювання, права яких порушені, на протязі 6 місяців звернуться до АМКУ. Тому положення щодо строку звернення доцільно вилучити зі статті 8 проєкту.

Директива ЄС 2019/633 та законодавство держав-членів передбачають засоби захисту конфіденційності особи заявника. Однак зазначений проєкт, як і інші, приділяють недостатньо уваги цьому питанню. Він передбачає право об'єднань виробників, інших організацій постачальників або асоціацій подавати заяву на вимогу одного або кількох їхніх членів. Доцільно доповнити проєкт положеннями, які дозволять забезпечити конфіденційність заявника, надати АМКУ право почати розслідування за власною ініціативою.

Проєкт передбачає відшкодування шкоди суб'єктам господарювання, якщо її завдано внаслідок недобросовісних торгових практик. Доцільно встановити, що шкода відшкодовується у подвійному розмірі, аналогічно тому, як це передбачено стосовно низки порушень законодавства про захист економічної конкуренції.

Потребує вдосконалення система регулювання діяльності ринків. Ще 2001 року Кабінет Міністрів схвалив Концепцію вдосконалення функціонування ринків з продажу продовольчих та непродовольчих товарів. Вона передбачала створення умов для поступового перетворення ринків у торговельно-сервісні комплекси, посилення захисту прав учасників торгівлі на ринках, активну підтримку сільськогосподарських товаровиробників шляхом зменшення розмірів орендної плати. Однак з того часу у діяльності ринків мало що змінилося.

Незадовільним є рівень благоустрою на багатьох ринках. Плата за торгові місця постійно зростає. За місця на ринках Одеси потрібно платити 300-400 грн. на день. Це призводить до суттєвого зростання цін на продукти харчування, від чого потерпають насамперед малозабезпечені верстви населення. Високі тарифи за послуги ринків суттєво зменшують доходи селян, і багато хто з них змушений скорочувати виробництво.

Власники ринків пояснюють високі тарифи зростанням видатків. Так, наприклад, на Малиновському ринку (єдиному в Одесі, що залишився у комунальній власності), згідно рішення міськвиконкому №128 від 28.04.2016 р. тариф на послуги із утримання торгового місця становить 52,8 грн. за м² на місяць. Таким чином, можна підрахувати, що за торгове місце на Малиновському ринку потрібно платити у сто разів менше, ніж за місце такої ж площі на ринку «Привоз». При цьому Малиновський ринок є прибутковим і перераховує чималі кошти до міського бюджету.

Свого часу влада спробувала регулювати ціни на послуги ринків. Однак постанова Кабінету міністрів від 5.03.2009 №278 «Про заходи

щодо стабілізації цін за надання послуг та оренду торгових приміщень (площ) у торговельних об'єктах, на ринках із продажу продовольчих та непродовольчих товарів в умовах фінансово-економічної кризи» була визнана незаконною судами.

Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України від 26.02.02 № 57/188/84/105 затверджені Правила торгівлі на ринках. Відповідні правила, що затверджені органами місцевого самоврядування, загалом відповідають цьому наказу. В Одесі вони затверджені рішенням міськради від 15.07.2005 № 4221.

Правила торгівлі на ринках, зокрема, передбачають, що на ринку на видному місці встановлюється стенд із рядом документів, у т.ч. тарифів плати за послуги ринків та правил їх надання. Адміністрація ринку при наданні продавцям торгових місць має укласти з ними письмовий договір. Плату за послуги ринку приймають касири та контролери з використанням реєстратора розрахункових операцій та видачею чека. Однак у багатьох випадках все інакше. Тарифи не оприлюднюються, договори не укладаються, плату збирають без касових апаратів. Чимало ринків вносять до бюджету лише невелику частину податків, які мають сплачувати згідно із законом. Це свідчить про незадовільну роботу контролюючих органів – відповідних підрозділів органів місцевого самоврядування, Держспоживслужби, Державної податкової служби.

Існуюче становище є важким під час війни, коли, з одного боку, суттєво знизився життєвий рівень населення, а з іншого, зменшилися доходи державного бюджету. Необхідно змусити ринки використовувати реєстратори розрахункових операцій та сплачувати податки. Для цього доцільно ініціювати перевірки ринків Державною податковою службою. Це обмежить можливості ринків підвищувати тарифи та збільшить доходи бюджету.

Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» з 17 березня 2022 року відновлено проведення фактичних перевірок суб'єктів господарювання податківцями. Вони можуть проводитись, зокрема, у разі наявності та/або отримання у встановленому законодавством порядку інформації від державних органів або органів місцевого самоврядування, яка свідчить про можливі порушення платником податків законодавства, контроль за яким покладено на контролюючі органи.

Влада не має повноважень регулювати тарифи на послуги ринків, але можна зробити їх прозорими. Доцільно доповнити п.8 Правил торгівлі на ринках абзацом такого змісту: «Тарифи плати за послуги ринків оприлюднюються органом місцевого самоврядування на офіційному сайті». Доцільно також розмістити на офіційному сайті Міністерства економіки інформацію щодо тарифів на послуги, що надаються найбільшими ринками всіх регіонів України.

Змінити ситуацію на ринках на краще можливо, здійснивши відповідні заходи на рівні регіону. Потрібно змусити власників ринків виконувати Правила торгівлі на ринках.

Щоб уникнути швидкого зростання цін на продукти харчування, доцільно більш активно використовувати економічні методи. Ефективним засобом, що сприяє збільшенню пропозиції продуктів харчування та відносному зниженню цін на них, є створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. Про це свідчить світовий досвід та досвід львівського оптового ринку «Шувар». В Одесі працює ринок «Початок», проте він доступний переважно мешканцям селища Котовського та Пересипу. Необхідно стимулювати створення інших оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Раніше в Одесі проходили ярмарки, де можна було порівняно дешево купити фрукти, овочі, інші товари. Однак останніми роками вони не проводяться. Органи місцевого самоврядування мають частіше проводити такі ярмарки.

Високі тарифи на послуги ринків призводять до того, що продукти харчування часто продаються на вулицях, у середині кварталів. Необхідно стимулювати створення міні-ринків у мікрорайонах. Їх можуть створювати, зокрема, органи самоорганізації населення.

Об'єктом селективного регулювання є також «точки» зростання систем вертикально суміжних товарних ринків. У сучасній економіці точками зростання, джерелом багатьох інновацій виступають кластери – сконцентровані на певній території спільноти підприємств та організацій. Кластер виступає як колективний підприємець, який поєднує переваги великого виробництва з гнучкістю, властивою малому бізнесу. У середині кластера розвивається система відносин, заснованих на довірі, що обмежує можливості несумлінних дій, недобросовісних торгових практик.

Усвідомлення урядами ряду країн значення кластерів як унікального засобу підвищення конкурентоспроможності призвело до того, що у них здійснюються масштабні програми підтримки та розвитку кла-

стерів. Україна – одна з небагатьох країн Європи, де така програма відсутня. Розробка та реалізація Державної програми підтримки кластерів в Україні сприятиме підвищенню конкурентоспроможності промисловості, торгівлі та інших секторів вітчизняної економіки.

Фірмова торгівля, збільшуючи доходи виробників, дозволяє їм краще вивчити попит на свою продукцію, оперативніше реагувати на його зміни. Фірмова торгівля обмежує можливості використання недобросовісних торгових практик. Тому слід стимулювати її розвиток.

Світовий досвід показує, що ефективною альтернативою державному регулюванню економіки в ряді випадків є саморегулювання бізнесу. Воно забезпечує зниження державних витрат на регулювання, гнучкість і більше врахування інтересів учасників ринку. В розвинених країнах саморегулювання використовується на низці ринків, зокрема в торгівлі. Так, у США саморегульована організація Better Business Bureau (BBB) здійснює позасудове розв'язання суперечок між фірмами та споживачами [32]. Фахівці BBB допомагають їм знайти взаємоприйнятне вирішення конфлікту. Якщо цього досягнути не вдається, може бути здійснений арбітраж, під час якого сторони викладають свою точку зору незалежному арбітру, який приймає рішення. На розгляд державних органів передається лише невелика частина суперечок, зокрема, коли фірма не відповідає на звернення BBB або не виконує рішення арбітражу.

Деякі з запропонованих заходів повинні бути здійснені якомога швидше. Це стосується насамперед посилення контролю над ринками. Треба змусити власників ринків сплачувати податки та зробити прозорими тарифи ринків. Доцільно також впорядкувати взаємовідносини між роздрібними торговельними мережами та їх постачальниками шляхом прийняття з необхідним доопрацюванням законопроекту «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів». Інші заходи доцільно здійснювати після припинення воєнних дій. Вони будуть сприяти повоєнному розвитку вітчизняної економіки.

Висновки до розділу 2

1. Визначено сутність локальних ринків товарів і послуг, досліджено їх функції в економічній системі. Проаналізовано перелік товарів та послуг, що реалізуються на локальних ринках. Показано, що саме на цих ринках населення вирішує основні проблеми, пов'язані із забезпеченням його життєдіяльності, тому вони повинні стати першочерговими об'єктами регулювання. Обґрунтовано, що для подолання розривів товарно-фінансових потоків на локальних товарних ринках необхідним є використання інструментів селективного регулювання.

2. Запропоновано полісуб'єктну систему регулювання товарних ринків. Визначено регулятори, об'єкти та механізми регулювання, властивості цієї системи. Показано, що при впровадженні такої системи потрібно звернути особливу увагу на раціональний розподіл повноважень між регуляторами, компетентність їх співробітників, наявність у регулятора матеріально-технічного базису, відповідальність регулятора за прийняття регулюючих рішень.

3. Проаналізовано роль роздрібної торгівлі в економіці. Показано, що значимість цього сектору обумовлена тим, що він є кінцевою ланкою логістичного ланцюга на ринках споживчих товарів. Ця особливість роздрібної торгівлі дозволяє суттєво впливати на умови обігу товарів на вертикально суміжних ринках. Досліджено внесок сектору у ВВП, його вплив на зайнятість, роль у збереженні соціальної стабільності.

4. Досліджено систему державного регулювання роздрібної торгівлі, яка існує у розвинених країнах. Проаналізовано найважливіші напрями регулювання цього сектору: правила входу до ринку, регулювання режиму роботи об'єктів торгівлі, регулювання цін. Показано, що в деяких випадках ці обмеження негативно впливають на конкурентоспроможність роздрібної торгівлі, в зв'язку з цим у країнах ЄС вони послаблюються. Існує тенденція переходу до селективного регулювання цього сектору, об'єктом якого є, насамперед, «розриви» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків. Показано, що воно не обмежує роботу ринкових механізмів, а, навпаки, сприяє їх більш ефективному функціонуванню, усуваючи «провали» ринку без значного регуляторного навантаження на суб'єкти господарювання, необґрунтованих обмежень діяльності підприємств.

5. На основі даних індикатора обмежень роздрібної торгівлі визначено відмінності системи регулювання сектору у 13 країнах Євро-

пи. Проаналізовано причини та наслідки роздрібної революції, що відбулася у розвинених країнах. Вона призвела до того, що ключову роль у ланцюгах постачання багатьох споживчих товарів стали відігравати роздрібні торговельні мережі. З'ясовано, що на відміну від окремих магазинів, торговельні мережі мають значну ринкову владу та використовують її для перерозподілу на свою користь частини доданої вартості, створеної в інших секторах. Для цього вони активно використовують недобросовісні торгові практики: необґрунтовані затримки платежів за поставлені товари, перекладання комерційних ризиків на постачальників, нав'язування послуг, які не становлять цінності для постачальників тощо. Такі практики особливо поширені на агропродовольчих ринках. Це генерує «розриви» товарно-фінансових потоків між переробним та торговельним секторами, структурні диспропорції, зниження ефективності логістичних ланцюгів товарних ринків.

6. Досліджено досвід регулювання діяльності роздрібних торговельних мереж країн ЄС. Визначено, які заходи були малоефективними, а які сприяли вирішенню існуючих проблем. Досліджено зміни у системі регулювання в ЄС, пов'язані з ухваленням Директиви 2011/7 «Про протидію простроченню платежів у торгових операціях» та Директиви 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів». Особливу увагу приділено сутності Директиви ЄС 2019/633, що забороняє низку недобросовісних торгових практик, та її імплементації у країнах-членах Співдружності.

7. Визначено тенденції та проблеми розвитку роздрібної торгівлі в Україні. Показано, що внаслідок процесу концентрації провідну роль зайняли роздрібні торговельні мережі. Проаналізовано вплив пандемії коронавірусу та військової агресії на діяльність закладів роздрібної торгівлі. Встановлено, що масштаб зловживань вітчизняних роздрібних мереж значно більший порівняно з іншими європейськими країнами, що негативно впливає на конкурентоспроможність підприємств, призводить до зростання цін та зниження доходів населення. З'ясовано, що іноземні товаровиробники, в основному, домагаються більш сприятливих умов договору, відтак, політика мереж сприяє захопленню вітчизняних ринків іноземними виробниками. Тому упорядкування взаємовідносин між торговельними мережами та вітчизняними постачальниками є необхідною передумовою ефективного імпортозаміщення.

8. Обґрунтовано необхідність та шляхи переходу до селективного регулювання роздрібної торгівлі в Україні. Пропонується обмежити адміністративне втручання у роботу закладів торгівлі, а також поступово обмежувати регулювання цін. Одночасно доцільним є запровадження регулювання в певних сферах, де воно досі не здійснювалося. Зокрема, необхідно встановити граничний термін розрахунків за комерційними угодами та заборонити недобросовісні торгові практики, імплементувавши у вітчизняне законодавство норми Директив ЄС 2011/7 та 2019/633.

9. Для усунення недобросовісних торгових практик пропонується прийняти законопроект «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів», внесений до Верховної Ради 29.09.2021. Оскільки цей проект має певні недоліки, запропоновано зміни та доповнення до нього. Вони стосуються більш надійного захисту скажників, запобігання перевірок малих підприємств, заборони деяких недобросовісних практик, що завдають значних збитків вітчизняним підприємствам тощо.

10. Обґрунтовано необхідність та шляхи удосконалення системи контролю за діяльністю ринків. Запропоновано заходи, що дозволять зробити тарифи на послуги ринків прозорими та змусити власників ринків платити податки. Для прискорення розвитку роздрібної торгівлі пропонується активне використання економічних механізмів: підтримка кластерів, сприяння фірмовій торгівлі. Для зменшення регуляторного тиску доцільно також сприяти створенню у секторі саморегулювних організацій підприємців.

Література до розділу 2

1. Лысюк В.М. Воспроизводственная функция товарных рынков: монография. Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2011, 225 с.
2. Коваленко М.А., Лысюк В.М., Рогальська Н.Г. Формування доданої вартості транснаціонального продукту. За ред. М.А.Коваленко. Херсон: ХНТУ, 2010. 285 с.
3. Лысюк В.М. Организация товарного рынка: теория и практика: монография. LAPLAMBERT Academic Publishing Saarbrucken Deutschland, 2014. 223 с.
4. Лысюк В.М., Серов А.О. Локальные рынки в системе национальной экономики: определение, функции и задачи. Economics, Management, law: innovation strategy. March 28, 2016, Zhengzhou China. С. 165-174.
5. Indicators of Product Market Regulation. URL: <https://www.oecd.org/economy/reform/indicators-of-product-market-regulation/>
6. Bertrand M. Kramarz F. Does Entry Regulation Hinder Job Creation? Evidence from the French Retail Industry //Quarterly Journal of Economics, Volume 117, Issue 4, November 2002, P. 1369–1413. URL: <https://www.doi.org/10.1162/003355302320935052>
7. European commission. A European retail sector fit for the 21st century Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Brussels, 19.4.2018COM(2018) 219 final. URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0219>
8. Civitta. Retail restrictiveness analysis in Eastern Europe. Report. 2019. URL: <https://www.civitta.com/articles/retail-restrictiveness-analysis-in-emerging-europe>
9. Grocery market share in Great Britain 2017-2022 URL: <https://www.statista.com/statistics/280208/grocery-market-share-in-the-united-kingdom-uk/>
10. Market share of food retail chains in France 2022 URL: <https://www.statista.com/statistics/778198/market-share-supermarkets-hypermarkets-chains-france>
11. Global Powers of Retailing 2022. URL: <https://www.2.deloitte.com/global/en/pages/consumer-business/articles/global-powers-of-retailing.html>

12. Gereffi, G. The Organisation of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks. //Gereffi, G. andKorzeniewicz, M., Eds., Commodity Clains and Global Capitalism, Praeger, Westport, 1994, p.95-122.URL: <https://www.scholars.duke.edu/display/per2170252>
13. Hamilton G.,Senauer Бю, PetrovicM. The Market Makers: How Retailers are Reshaping the Global Economy. Oxford University Press, 2011.
14. Private Label Today. URL: <https://www.plmainternational.com/industry-news/private-label-today>
15. European Commission Green Paper. Unfair trading practices in the business-to-business food and non-food supply chain in Europe. Brussels, 31.01.2013. COM(2013)37 URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52013DC0037>
16. European Commission Communication.Tackling unfair trading practices (UTPs) in the business-to-business food supply chain. Strasbourg, 15.07.2014.COM(2014)472 URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0472>
17. Motion for a European Parliament resolutionon unfair trading practices in the food supply chain. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0173_EN.html
18. Vertical relationships in the Food Supply Chain: Principles of Good Practice,29. November 2011. URL: https://www.supplychaininitiative.eu/sites/default/files/b2b_principles_of_good_practice_in_the_food_supply_chain.pdf
19. Report from the European Commission to the European Parliament and the Council on unfair business-to-business trading practices in the food supply chain, Brussels, 29.1.2016 COM (2016) 32. URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0032&rid=10>
20. Стан транспонування та імплементації Директиви (ЄС) 2019/633 «Про недобросовісні торгові практики у відносинах між підприємствами у ланцюгу постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» Звіт Європейської Комісії - Київ, 2021
21. European commission. Food Supply Chain - UTPs - survey results (2nd round) Brussels,2022. URL: https://www.datam.jrc.ec.europa.eu/datam/mashup/FOODCHAIN_UTP_2/
22. Leveraging the Unfair Trading Practices Directive to benefit the Garment Sector URL: <https://www.news.industriall-erope.eu/documents/up->

load/2021/9/637684400585561764_210106%20Draft%20Leveraging%20UTP%20transposition_20210927.pdf

23. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

24. Удар по площах: топ-10 продуктових мереж України за сумарною торговою площею. URL: <https://www.rau.ua/novyni/novini-kompanij/top-10-merezh-ploshheju-2/>

25. Індекс конкурентоспроможності міст 2021. Аналітичний звіт. - Київ, серпень 2021. URL: http://www.ier.com.ua/ua/mci/index_2021

26. Черненко С.О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. 171 с.

27. Севрук І.М. Власні торговельні марки як стратегія роздрібного брендингу торговельних мереж. Економічний простір. 2019. № 150. С. 66-70.

28. Найспритніші у 2021 році: топ-10 українських продуктових мереж за кількістю магазинів і темпам відкриттів. URL: <https://www.rau.ua/novyni/top-10-fmcg-merezh-2021/>

29. Антимонопольний комітет України. Рішення від 29.04.2015 №182-р. Про порушення законодавства про захист економічної конкуренції та накладання штрафу URL: <https://www.amcu.gov.ua/npas/vityag-iz-rishennya-182-r-vid-29042015>

30. Чопенко В. Незговірливий ритейл. Дзеркало тижня №4 від 6.02. 2015 URL: https://www.zn.ua/ukr/business/nezgovirliviy-riteyl-_.html

31. Правила професійної етики у сфері взаємовідносин між торговими мережами, що здійснюють свою діяльність з роздрібною торгівлі у неспеціалізованих магазинах переважно продовольчими товарами, та поставальниками. Проект. URL: <http://www.ucci.org.ua/dnload/EthicsRules170315.pdf>

32. Kurt D. Better Business Bureau: An Overview and How Its Ratings Work. URL: <https://www.investopedia.com/what-is-the-better-business-bureau-5024818>

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ТОВАРНИХ РИНКІВ (НА ПРИКЛАДІ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ) В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Активізація діяльності переробного сектору в системі вертикально суміжних молочних ринків України

Ринок молочних продуктів за обсягами виробництва та розподілом ринкових часток певною мірою відповідає ознакам ринків недосконалої конкуренції. До війни в складі ринку функціонувало до 200 суб'єктів, які звітували про виробничу діяльність. З них на частку 20-ти крупних молочних компаній переважно з іноземним капіталом припадало 80 % споживання молочної сировини. Решта молочної сировини (20 %) розподілялась між численними середніми та малими незалежними молокопереробними підприємствами, які не мали значного впливу на провідні параметри функціонування ринку (ступінь конкуренції, баланс попиту та пропозиції, товарний асортимент та ін.) [1].

Ємність українського ринку молочних продуктів у 2021 р. склала 9407 тис. т, зменшившись порівняно з 2015 р. на 10,8 % за рахунок скорочення обсягів виробництва та експорту (на 17,9 і 20,5 % відповідно) (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Ємність і ступінь відкритості українського ринку молочних продуктів, тис. т*

Показники	Роки							2021 р. у% до 2015 р.
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Виробництво	10615	10382	10281	10064	9663	9264	8714	82,1
2. Імпорт	78	105	132	180	337	691	781	в 10 р.
<i>у % до виробництва</i>	0,7	1,0	1,3	1,8	3,5	7,5	9,0	X
3. Експорт	464	434	835	807	593	440	369	79,5
<i>у % до виробництва</i>	4,4	4,2	8,1	8,0	6,1	4,7	4,2	X
4. Ємність ринку	10229	10053	9578	9437	9407	9515	9126	89,2
5. Ступінь відкритості ринку, %	0,76	1,04	1,38	1,91	3,58	7,26	8,56	X

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2,3].

За 2015-2021 рр. обсяги імпорту зросли в 10 разів і досягли 9 % від товарного виробництва, майже вдвічі перевищивши обсяги експор-

ту. Ступінь відкритості ринку зросла з 0,76 % в 2015 р. до 8,56 % в 2021 р. за рахунок збільшення імпорту товарів та зменшення ємності ринку, що свідчить про посилення імпортозалежності країни за товарною групою молочних продуктів.

За період 2015-2020 рр. відбулись певні зрушення у обсягах виробництва молочних продуктів (таблиця 3.2). Так, за укрупненою номенклатурою із 12-ти номенклатурних позицій 6 позицій скоротили обсяги виробництва, 3 позиції мали вкрай обмежені темпи зростання і тільки по трьох позиціях відмічалась стабільна позитивна динаміка.

Таблиця 3.2

Обсяги виробництва молочних продуктів в Україні, тис. т*

Молочна продукція	Роки					2020 р. у % до 2015 р.
	2015	2017	2018	2019	2020	
1.Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю не більше 1%	461,1	464,3	442,7	435,0	433,7	94,1
2.Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю більше 1%, але не більше 6%,	472,3	478,2	496,7	474,4	493,4	104,5
3.Молоко та вершки не згущені й без додавання цукру жирністю більше 21%	51,3	47,9	48,6	51,3	47,0	91,6
4.Молоко сухе знежирене	51,2	47,6	38,1	34,5	35,3	68,9
5.Масло вершкове жирністю не більше 85%	101,0	108,4	105,0	91,6	87,5	86,6
6.Сир свіжий неферментований	67,8	68,2	72,6	64,1	81,4	120,1
7.Сир тертий, порошок, голубий та інший не плавлений	96,6	94,3	97,0	86,1	85,2	88,2
8.Сир плавлений (крім тертого або порошкового)	27,0	27,1	28,6	29,5	30,6	113,3
9.Молоко та вершки згущені підсолоджені	51,6	42,8	34,9	35,7	37,8	73,3
10.Молоко і вершки коагульовані, йогурт, кефір, сметана та інші ферментовані продукти	297,2	272,2	274,5	279,9	306,5	103,1
11.Йогурт рідкий та сквашене молоко	105,8	116,3	125,9	135,8	138,8	131,2
12.Морозиво та лід харчовий інший	135,8	151,8	156,3	157,4	141,6	104,3

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2, с. 318].

Визначені зміни в обсягах товарної номенклатури не в останню чергу були зв'язані з негативними тенденціями у суміжних ринках: посиленням дефіциту молочної сировини та перегородами збуту продукції через загальнонаціональні продовольчі мережі.

У довоєнний період негативна динаміка виробництва молочної продукції була пов'язана зі скороченням поголів'я худоби, обмеженою державною підтримкою фінансування тваринництва, фрагментарним регулюванням виробництва молочної продукції та збільшенням пропо-

зицій іноземних виробників молочної продукції за низькою вартістю, що зробило ринок України недостатньо наповненим продуктами рослинного походження й заповнення його товаром переважно закордонного виробництва.

Одне з провідних завдань державного регулювання ринку полягало у запровадженні механізмів пріоритетної підтримки незалежних молокопереробних підприємств з метою досягнення рівноправних відносин з крупними молочними компаніями [4]. Водночас аналіз відносин суб'єктів ринку молочних продуктів з суміжними ринками засвідчив недостатній їх вплив для вирішення цього актуального питання. З метою більш повного уявлення тенденцій та особливостей впливу вертикально-суміжних ринків на ринок молочних продуктів додатково були ідентифіковані **два підетапи**, які мали певні відмінності один від одного:

1) накопичення негативних тенденцій у суміжних ринках, що гальмувало ефективний розвиток переробки молочної сировини – до 2019 р.;

2) подальше переростання негативних тенденцій у кризовий стан, що призвело до стагнації релевантного ринку – з 2020 р. до початку війни.

Впродовж *першого підетапу (до 2019 р.)* в складі нижньосуміжного ринку молочної сировини ключова проблема, що негативно впливала на виробництво молочних продуктів, була пов'язана з посиленням технологічного «розриву» у показниках господарств населення та сільськогосподарських підприємств на користь останніх. Незважаючи на те, що на частку господарств населення в середньому припадало більше 70 % від загальної чисельності корів, а на СГП менше 30 %, спостерігалось динамічне зростання базових показників СГП, зокрема, надоїв молока, його якості тощо [2, 5].

Поглибленню «розриву» у показниках агропідприємств та господарств населення сприяли часткові та вибіркові заходи з підтримки молочного тваринництва. Так, в Законі «Про Державний бюджет України на 2018 рік», а також у Програмних документах з розвитку національної економіки був запропонований комплекс заходів щодо фінансової підтримки молочного тваринництва, в першу чергу дрібних товаровиробників. Але державні цілі, задекларовані у Програмі, не були досягнуті у зв'язку із суттєвим недофінансуванням запланованих витрат в наступному 2019 р. (-2,6 млрд. грн.) та запропонованих заходів на 2020 р. (-3 млрд. грн.) [6, 7]. Недофінансування обумовило значні втрати, передусім, малих і середніх виробників молока у зв'язку із неможливістю по-

вернення кредитів на розбудову молочних ферм, придбання доїльних апаратів, інших технічних засобів, що скоротило мотивацію селян займатись молочним бізнесом.

Як результат, обсяги закупівель молочної сировини від товарно-молочних ферм з 2015 по 2019 рр. збільшилися з 67,1 до 75,4 %, що свідчить про створення провідного каналу реалізації молока (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка закупівель молочної сировини молокопереробними підприємствами за категоріями господарств, тис. т*

Постачальники	Роки					
	2010	2015	2017	2018	2019	2020
1. Сільськогосподарські підприємства, тис. т	2193,0	2743,7	2688,5	2719,9	2610,4	2556,0
1.1. Частка СГП, %	46,3	67,1	68,4	71,4	75,4	77,7
2. Господарства населення, тис.т	2544,2	1346,1	1239,3	1088,6	851,1	733,1
2.1. Частка, %	53,7	32,9	31,6	28,6	24,6	22,3
3. Усього, тис. т	4737,2	40898	3927,8	3,808,5	3461,5	3289,1

* Розраховано авторами за даними Асоціації виробників молока [8, с. 310].

Ця тенденція обумовлена, зокрема, перевагами централізованих закупівель молокопереробними підприємствами великих партій якісного молока у крупних виробників, що компенсувало підвищені ціни на сировину у складі СГП. В той же час темпи зростання обсягів виробництва молока вищих ґатунків відставали від динаміки обсягів скорочення виробництва молока другого ґатунку та неґатункового молока у господарствах населення, тобто зберігався загальний тренд на звуження сировинної бази молокопереробки.

Збільшення постачань на переробку молока вищих ґатунків, у т. ч. класу екстра, позитивно вплинуло на експортні можливості. В цілому експортні постачання, незважаючи на скорочення з 2015 по 2019 рр. у натуральному вимірі на 11,9 % (таблиця 3.4), у вартісних показниках збільшилися на 26,3 % (таблиця 3.5).

Особливо слід відзначити зростання обсягів товарної групи «Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру» на 186,4 % у натуральному вимірі та 233,3 % у вартісному вимірі. Скорочення обсягів експорту у натуральному та вартісному вимірі спостерігалось тільки за товарною групою «Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру» (на 39,4 % у натуральному вимірі і на 14,7 % у вартісному) та групою «Сир всіх видів і кисломолочний сир» (на 33,4 % та 23,3 % відповідно).

Зменшення експорту сирних продуктів значною мірою було обумовлено насиченням українськими сирними продуктами головних ринків збуту.

Таблиця 3.4

**Обсяги експорту-імпорту молочних продуктів
у натуральному вимірі, тис. т***

УКТ ЗЕД	Товарні групи	Роки								2019 у % до 2015	2021 у % до 2019
		2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
ЕКСПОРТ											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	16,3	8,8	10,5	14,1	20,8	25,2	18,6	14,9	286,4	59,1
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	33,2	59,0	51,9	46,8	35,5	35,8	27,4	22,4	60,6	62,5
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	4,6	3,8	2,9	3,7	5,5	6,1	5,7	5,5	160,5	100,0
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	19,0	26,5	23,9	31,9	31,9	24,1	26,9	22,2	90,9	92,1
4050	Масло вершкове	1,2	11,7	12,0	30,4	30,4	18,3	11,2	10,9	156,4	59,5
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	79,3	10,8	8,1	9,1	8,3	7,2	6,4	6,9	66,6	95,8
4061	у т.ч. свіжий сир, кисломолочний сир	2,4	1,6	1,9	2,2	1,5	1,3	1,4	1,8	81,2	138,4
Усього експорт		120,7	109,2	136,0	132,5	116,7	96,2	82,9	153,6	88,1	55,2
ІМПОРТ											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	1,2	0,4	0,6	0,8	1,3	3,6	13,0	14,4	у 9 р.	у 4р.
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	4,9	0,8	1,1	1,7	2,4	2,6	6,1	7,8	325,0	у 3р.
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	7,3	2,7	2,6	3,6	4,9	6,2	9,9	14,0	229,6	225,8
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	2,3	1,1	0,7	1,4	2,1	3,2	5,1	9,6	290,9	у 3р.
4050	Масло вершкове	6,1	0,7	1,1	0,8	1,1	3,4	10,0	9,1	у 4,9р.	267,6
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир:	11,2	5,4	7,1	10,0	13,7	23,7	46,8	55,2	у 4,4р.	232,9
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний сир	4,0	1,2	1,1	1,9	3,3	6,0	12,0	17,9	у 5р.	298,3
Усього імпорт		33,01	11,06	13,13	18,29	25,46	42,64	90,88	110,14	385,5	у 7 р

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [9].

Імпорт молочних продуктів у натуральному вимірі за 2015-2019 рр. досліджуваний період збільшився на 385,5 % (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.5

**Обсяги експорту-імпорту молочних продуктів
у вартісному вимірі, млн. дол. США ***

УКТ ЗЕД	Товарні групи	Роки								2019 у % до 2015	2021 у % до 2019
		2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021		
ЕКСПОРТ											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	12,44	4,62	5,43	9,73	14,73	15,31	12,01	10,37	333,3	67,73
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	76,74	89,3	73,67	80,59	59,05	76,21	55,53	57,37	66,1	64,24
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	5,23	3,33	2,58	4,18	8,48	9,9	8,97	8,65	29,73	87,37
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	16,73	15,51	14,34	24,83	21,93	18,25	22,30	22,82	117,66	147,13
4050	Масло вершкове	5,34	29,95	37,53	129,79	128,61	77,09	48,73	52,31	257,39	67,85
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир	426,81	34,94	24,32	32,51	30,80	26,78	24,41	26,69	76,64	99,66
4061	у т.ч. свіжий сир, включаючи кисломолочний	4,677	2,84	4,61	6,64	3,84	2,74	3,54	4,49	96,4	163,87
Усього експорт		543,29	177,65	157,88	281,62	263,59	223,54	171,96	178,21	126,29	79,72
ІМПОРТ											
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	2,78	0,83	1,06	1,44	2,07	3,57	11,62	13,38	у 4,3р.	374,8
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	10,06	1,67	2,14	3,77	5,71	5,78	14,00	21,20	352,4	366,8
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	12,07	3,66	3,94	5,62	7,90	9,06	14,03	20,01	247,5	222,3
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	4,15	2,10	1,61	2,37	3,12	5,15	6,92	12,33	245,2	239,4
4050	Масло вершкове	30,73	2,58	3,79	4,48	7,47	16,46	40,58	45,53	у 6,4 р.	276,6
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир	51,12	23,43	29,88	47,13	66,81	108,85	210,47	260,34	у 4,6р.	241,0
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний	11,99	4,03	3,79	6,75	12,50	21,75	43,44	66,05	у 5,4 р.	304,1
Усього імпорт		110,89	34,26	42,41	64,80	93,08	148,87	297,62	372,79	у 4,3р.	250,5
Сальдо зовнішньоекономічної діяльності (+, -)										Динаміка змін	
										(8-4)	(10-8)
4010	Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	9,66	3,79	4,37	8,29	12,67	11,74	0,38	-3,00	7,95	-14,74
4020	Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	66,68	87,63	71,53	76,82	53,34	70,43	41,52	36,16	-17,2	-34,27
4030	Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	-6,83	-0,32	-1,36	-1,44	0,58	0,84	-5,05	-11,36	+1,16	-12,2
4040	Молочна сироватка, згущена або незгущена	12,59	13,41	12,73	22,46	18,81	13,10	15,38	10,49	-0,31	-2,61
4050	Масло вершкове	-25,39	27,37	33,74	125,31	121,13	60,63	8,15	6,78	+33,26	-53,85
4060	Сири всіх видів і кисломолочний сир	-7,31	-1,19	0,81	-0,11	-8,66	-19,00	-39,90	-61,57	-17,81	-42,57
4061	у т.ч. свіжий сир включаючи кисломолочний сир	-7,31	-1,19	0,81	-0,11	-8,66	-19,00	-39,90	-61,57	-17,81	-42,57
Усього сальдо:		425,09	142,20	116,28	216,71	161,85	55,66	-170,23	-194,58	+86,54	-250,2

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [9].

Найбільше зростання спостерігався за товарними позиціями «Молоко та вершки незгущені без додавання цукру» (у 9 разів) та «Сири всіх видів і кисломолочний сир» (у 5 разів). У вартісному вимірі імпорт зріс у 4,3 рази. Найбільше зростання імпорتنих товаропотоків було притаманне групам «Масло вершкове» (у 6,4 рази), «Молоко та вершки, незгущені та без додавання цукру» (у 4,3 рази.), «Сири всіх видів» (4,6 рази) (див. табл. 3.5).

За 2010-2019 рр. сальдо зовнішньої торгівлі молочними продуктами було позитивним, за винятком товарної групи «Сири всіх видів і кисломолочний сир» (у 2019 р. -19,0 млн. дол., табл. 5). У 2015 р. експорт перевищував імпорт на 142,2 млн. дол., тоді як у 2019 р. це перевищення скоротилось до 55,66 млн. дол. (у 2,6 рази по відношенню до 2015 р.) (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Товарна структура та ціни експорту – імпорту молочних продуктів*

Товарні групи	2015 р.		2019 р.		2021 р.	
	Ціна, дол./т	Товарна структура %	Ціна, дол./т	Товарна структура %	Ціна, дол./т.	Товарна структура %
ЕКСПОРТ						
1. Масло вершкове	2549	16,86	4216	34,94	4818	29,92
2. Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	1513	50,30	2128	34,06	2558	32,19
3. Сири всіх видів і кисломолочний сир:	1822	19,66	2174	11,98	2465	14,98
4. Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	888	1,87	1633	4,00	1572	4,85
5. Молочна сироватка, згущена або незгущена	585	8,70	756	8,16	1027	12,80
6. Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	523	2,60	607	6,85	695	5,82
ІМПОРТ						
1. Масло вершкове	3582	7,53	4832	11,05	4977	12,48
2. Сири всіх видів і кисломолочний сир:	3244	68,34	3651	73,12	3683	69,83
3. Молоко та вершки, згущені або з доданням цукру	2132	4,88	2252	3,88	2719	5,69
4. Маслянка, коагульовані молоко та вершки, йогурт, кефір	1372	10,69	1469	6,08	1429	5,31
5. Молочна сироватка, згущена або незгущена	1893	6,13	1618	3,44	1281	3,21
6. Молоко та вершки, незгущені та без додання цукру	2035	2,42	993	2,40	930	3,59

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [9].

У ході дослідження встановлено певні відмінності між експортом та імпортом товарних поставок в залежності від ціни продукції. В експорті частка перших трьох номенклатурних позицій у 2015 р. становила

154,19 млн. дол. (86,82 % від загального його обсягу), у 2019 р. – 180,08 млн. дол. (80,98 % відповідно). В імпорті на перші три позиції у 2015 р. прийшло 27,68 млн. дол. (80,75 % від загального обсягу), у 2019 р. – 131,9 млн. дол. (88,05 %). Таким чином, за досліджуваний період частка найбільш високих за ціною молочних продуктів в експорті збільшилась на 16,8 %, тоді як в імпорті – на 388,2 %.

Протягом першого підетапу (до 2019 р.) виникали проблеми *взаємодії молокопереробних підприємств із суб'єктами ринку реалізації молочних продуктів, в першу чергу, з продовольчими мережами*. Загальною проблемою залишався диспаритетний розподіл доданої вартості, яка необґрунтовано зосереджувалась у продовольчих мережах [10]. Одночасно зберігались вхідні «бар'єри», пов'язані з несвоечасною оплатою мережами за поставлений товар (відсутністю у молокопереробних підприємств в достатній кількості вільних коштів в умовах затримки повернення виручки від реалізації продукції), частими відхиленнями продажів від запланованих обсягів (як правило, продовольчі мережі не мають повної інформації відносно ємності ринку, і з цієї причини не спроможні спрогнозувати реальні обсяги закупівлі продукції), вимогою постачань товару одночасно у всі магазини продовольчих мереж, що в умовах обмежених обсягів виробництва задовольнити було вкрай важко [10].

Результатом невирішеності цієї проблеми стало поширення практики створення незалежними молокопереробними підприємствами власних каналів реалізації продукції через дрібні магазини та павільйони. Малі товарні партії та стислі терміни споживання не забезпечували цінову конкурентоспроможність порівняно з продукцією крупних виробників, що збільшувало частку збиткових підприємств [11]. Наслідком стало посилення тенденції банкрутства підприємств. Якщо в 1990 р. в Україні звітувало перед податковими органами 670 молокопереробних підприємств, то в 2019 р. за свою діяльність звітували лише 178 підприємств [12].

На підставі проведеного дослідження можна зробити декілька узагальнюючих висновків. Протягом першого підетапу мав місце безсистемний та фрагментарний підхід до застосування інструментів державного регулювання вертикально-суміжних ринків, що не сприяло їх позитивному впливу на активізацію ринку молочних продуктів. Не було вирішено важливе завдання реорганізації дрібнотоварного виробництва у рівноправний сектор ринку молочної сировини. Певна частина реалізованих заходів тільки посилювала проблеми розвитку ринку моло-

чних продуктів, оскільки не відповідала в достатньому обсязі умовам їх подолання.

Підетап з 2020 р. до початку війни характеризується стрімким посиленням негативних тенденцій на ринку молочних продуктів, які склались у попередні роки, що призвело до кризових явищ у функціонуванні ринку. В першу чергу, це стосується впровадження нових стандартів якості молока. Державний контроль та нагляд у сфері виробництва, переробки, реалізації молочної сировини та молочних продуктів здійснюється через центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини, у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, метрологічного нагляду, державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і реклами в цій сфері:

- за додержанням ветеринарно-санітарних вимог у процесі утримання тварин, виробництва молока, молочної сировини, використання обладнання, тари, транспортних засобів, постійного контролю, нагляду з проведенням моніторингових досліджень за показниками їх безпечності, під час експорту та імпорту молочної продукції;

- за додержанням санітарних норм і правил на молочні продукти, визначення показників їх безпечності та здійснення періодичного нагляду у процесі виробництва, обігу та імпорту молочних продуктів, а також за використанням обладнання, тари, транспортних засобів;

- за додержанням виробником вимог технічних регламентів, пов'язаних з якістю продукції (крім ветеринарно-санітарних вимог), вимог періодичного державного метрологічного нагляду та вимог законодавства у сфері захисту прав споживачів.

Відповідно до нового стандарту якості молока, з 01.01.2020 р. молочну сировинну другого ґатунку можна було здавати на переробні підприємства лише в період наступних двох років виключно на технічні цілі: як корм для тварин, виробництво казеїну, молочної кислоти тощо [13]. До 2020 р. на промислову переробку надходило близько 30 % молока другого ґатунку та неґатункового молока (1,15 млн. т), з них домінуюча частка (82,4 %) – від господарств населення. Отже, до 1 млн. т молока, яке вироблялось в господарствах населення, повинно було стати якіснішим, що було вкрай проблематично вирішити в стислі терміни.

Від господарств населення у 2020 р. було здано на переробку 851,1 тис. т молока (у 2019 р. – 1088,1 тис. т) [8]. Після 2020 р. обсяги закупівель сировини другого ґатунку продовжили швидко скорочува-

тись. У IV кварталі 2021 р. вони склали лише 20,2 тис. т, у той же період 2020 р. – 31,9 тис. т. Одночасно збільшились обсяги постачань сировини вищих ґатунків від сільськогосподарських підприємств: молока класу екстра – на 19,8 %, молока вищого ґатунку – на 5,0 % [1]. Однак у повному обсязі заміщення молока другого ґатунку більш якісною сировиною не відбулось.

Спостерігалось швидке випереджальне зростання цін на молочну сировину порівняно з підвищенням цін на готову продукцію. Тільки з червня по листопад 2021 р. ціни на молоко збільшились на 13 %, тоді як ціни на молокопродукти – лише на 7 %. Як наслідок, ціни СГП вперше перевищили ціни європейських країн. Так, у вересні 2021 р. перевищення рівня цін на молокосировину склало над рівнем цін: у Польщі – понад 18 %, у Латвії – майже 23 %, у Білорусі – понад 31 % з подальшим збільшенням, що знизило конкурентоспроможність вітчизняної молочної продукції [14]. Такий надвисокий рівень цін був обумовлений, зокрема, швидким зростанням витрат на енергоносії.

У цих обставинах суб'єкти ринку молочних продуктів фактично виступили донорами для молочного скотарства, віддаючи у закупівельній ціні молока частину власного прибутку, який був необхідний для забезпечення технічного переоснащення та підвищення ефективності молокопереробки. В умовах подальшого подорожчання енергоносіїв з січня 2022 р. молокопереробні підприємства вже не в змозі були підтримувати наявний рівень цін на молочну сировину. В результаті таких тенденцій менеджмент значної частини молокопереробних підприємств був поставлений перед вибором: або призупиняти діяльність, щоб не збільшувати збитки на кожній тонні молока, або домовитись про більш прийнятний рівень цін на молочну сировину, враховуючи купівельну спроможність населення та ціни імпортованих молокопродуктів, які зайняли основну частку ринку молочної продукції. В цьому контексті початок 2022 р. став показовим: або ситуація відійде від критичної межі, або посилиться загроза продовольчій безпеці країни [1].

Скорочення обсягів вітчизняного виробництва додатково посилили негативні тенденції у зовнішній торгівлі молочними продуктами. У 2021 р. молочний експорт в натуральному вимірі складав лише 55,2 % від обсягів 2019 р., тобто скоротився на 59,1 %. (у 2019 р. порівняно з 2015 р. обсяги експорту становили 88,1 % та зменшились на 11,9 % - див. табл. 3.4). У вартісному вимірі це співвідношення складало, відповідно, 126,29 та 79,72 %, (див. табл. 3.5).

Імпорт за аналогічний період у натуральному вимірі зріс майже у 7 разів, у період 2015 – 2019 рр. – у 3,8 рази, у вартісному вимірі – на 434,5 та 250,5 % (див. табл. 3.4, 3.5). Тільки у 2020 р. до України було імпортовано 47 тис. т сирів, 28 тис. т продукції з незбираного молока, 12 тис. т масла. У перерахунку на сировину імпорт склав 1 млн. т молока. За той же період вітчизняні молокопереробні підприємства переробили 3,7 млн. т молока. В результаті імпорт склав майже 30 % від обсягів переробки молочного сектору України [19]. Як наслідок, у 2020 та 2021 рр. сформувався від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі молочними продуктами: у 2020 р – 170,23 млн. дол., у 2022 р. – 194,58 млн. дол. (див. табл. 3.5).

Таким чином, додаткові обмеження на ринку молочної сировини, пов'язані з заборонаю використання молока другого ґатунку, як наслідок – збільшення внутрішніх цін на молочну сировину, які перевищили ціни в країнах ЄС, стрімке нарощування обсягів імпорту, втрата Україною статусу нетто-експортера молочної продукції при подальшому скороченні підтримки тваринництва зі сторони держави вкрай гостро поставили питання подальшого функціонування незалежних молокопереробних підприємств. Більшість із них функціонувало на межі збитковості, не маючи власних коштів для розвитку, та були непривабливими для інвесторів.

Пріоритетним напрямом вирішення проблеми створення ефективною сировинної бази ринку молочних продуктів було проголошено розвиток сімейного фермерства [15, 16]. Вибір даної організаційно-правової форми підприємництва був обумовлений, зокрема, проблемами, які стримували розвиток молочарської кооперації з причини недостатньої вмотивованості учасників на власну участь у спільній діяльності. Тому постало питання державної підтримки розвитку сімейного фермерства, орієнтованого на ринкові умови ведення молочного бізнесу, що підтверджує позитивний іноземний досвід [17]. Крім того, вибір сімейного фермерства в якості пріоритетного напрямку розвитку ринку молочної сировини, був обумовлений зацікавленістю міжнародних благодійних організацій у його підтримці, можливостями залучення сільського населення працездатного віку до активної підприємницької діяльності тощо.

Основні напрями підтримки сімейного фермерства, в тому числі передбачали [18]:

- 1) Створення на рівні сільських громад реєстрів домогосподарств, які:

- а) мають намір займатись молочним бізнесом;
- б) орієнтовані на збільшення чисельності молочної череди та наращування обсягів реалізації молока;
- в) налаштовані на активну участь у формуванні кооперативів з переробки сировини та реалізації власної готової продукції кінцевим споживачам.

Переваги створення за цих умов *сімейних ферм* полягають в наступному:

- продуктивність корів у середньому збільшується на 25%, доходи – на 30%;
- завдяки механізації кількість робочих годин фермера зменшується із 7 до 4 годин на день при збільшенні корів від 3-4 до 7-10 од.;
- скорочується обсяг ручної роботи;
- якість молока підвищується від 2-го до вищого сорту.

2) Резервування прилеглих до сільських населених пунктів земельних ділянок для облаштування пасовищ для випасу тварин шляхом виділення та передачі на безоплатній основі сімейним молочним фермам у безстрокове користування земельних ділянок із розрахунку не менше 1 га на одну корову (даний захід має дати можливість створити стабільну сировинну базу та скоротити витрати на закупівлю кормів).

3) Сприяння районними органами влади та керівництвом сільських громад залученню міжнародних благодійних фондів та гуманітарних організацій до фінансування, супроводу та допомоги на всіх етапах створення сімейних молочних ферм.

Впродовж 2020 – 2021 рр. в умовах обмеження фінансових ресурсів основні заходи у підтримці створення сімейних молочних ферм забезпечували міжнародні благодійні організації та фонди. Так, завдання провідного міжнародного проекту «Сімейні молочні ферми – добробут людей та сталий розвиток села» передбачали створення до 2030 р. 5 тис. сімейних ферм в середньому по 20 – 30 корів на одну ферму з доведенням загальної чисельності корів до 100 – 150 тис. голів (10 % від загальної чисельності в країні) та частки виробництва молока відповідно до 10 – 15 % від загального його обсягу.

Особливість проекту полягала в тому, що він врахував недоліки заходів державної підтримки молочарських кооперативів, які фокусувались на ключових, але окремих питаннях розвитку та не відповідали вимогам системності. Даний міжнародний проект охоплює всі проблемні питання, пов'язані з створенням та подальшим функціонуванням молочних ферм, починаючи від фінансування будівництва або реконстру-

кції корівників та закінчуючи повним бухгалтерським та юридичним супроводженням, в тому числі допомогою в отриманні державних дотацій [19].

Разом з тим, недостатня участь регіональних та місцевих органів влади у цій роботі, відсутність належної інформованості сільського населення щодо переваг сімейного фермерства та низка інших причин стримували їх розвиток. На початку 2022 р. чисельність сімейних молочних ферм склала лише 151 од. Лідером за кількістю діючих сімейних молочних ферм стали західні області: Хмельницька (37 фермерських господарств-учасників проекту), Волинська та Рівненська області (відповідно 26 та 23 діючі ферми). Розвиток сімейних ферм у центральних, східних та південних областях був ще більш повільним: у Полтавській області – 9 ферм, Миколаївській області – 6 ферм, у Сумській області – 4 ферми [19].

Відносини суб'єктів ринку молочних продуктів з верхньосуміжним ринком реалізації молочних продуктіву другий під етап не зазнали суттєвих змін. Подовжили зберігатись усі проблеми взаємовідносин з ритейлом, які були притаманні попередньому підетапу. Розроблений законопроект «Про внутрішню торгівлю», який в певній мірі врахував недоліки попередніх законопроектів в напрямі захисту прав постачальників харчових, в першу чергу швидкопсувних товарів (терміни розрахунків, сплата за отримання місця на полиці, ризики, пов'язані з поверненням частки непроданої продукції тощо), не був прийнятий та впроваджений в практику взаємовідносин з постачальниками продукції [20].

В результаті для незалежних молокопереробних підприємств залишався канал реалізації продукції через магазини та павільйони. Така ситуація додатково посилила процес банкрутства підприємств через цінову неконкурентоспроможність з крупними молочними компаніями. За 2020-2021 рр. частка збанкрутілих підприємств, за експертними оцінками, перевищила 30 од. [1].

За результатами проведеного дослідження етапність впливів вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів у довоєнний період узагальнено в таблиці 3.7.

Загальним трендом у довоєнний період стало посилення проблемних питань у взаємовідносинах з вертикально суміжними ринками, що негативно вплинуло на обсяги виробництва та реалізацію молочних продуктів.

Таблиця 3.7

Етапи впливу вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів (на прикладі незалежних молокопереробних підприємств) у довоєнний період *

Характеристики	Підетап I - до 2019 р.		Підетап II - з 2020 р. до початку війни	
	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів
1. Провідні тенденції в контексті впливу на ринок молочних товарів	1. Посилення «розривів» у показниках виробництва молока між господарствами населення та СГП на користь останніх 2. Обмежена державна підтримка виробників молока, в першу чергу господарств населення та фермерських господарств	1. Диспаратний розподіл доданої вартості між виробниками молочної продукції та продовольчими мережами на користь останніх 2. Наявність вхідних «бар'єрів» для входження молочної продукції у продовольчі мережі	1. Посилення дефіциту молочної сировини вищих ґатунків в умовах заборони постачань на переробку молока другого ґатунку 2. Перевищення цін на молочну сировину над рівнем європейських цін 3. Втрата Україною статусу нетто-експортера молочних товарів 4. Значне зростання імпорту, загрози продовольчій безпеці країни	1. Збереження «бар'єрів» для входження продукції у продовольчі мережі 2. Збереження в якості провідного каналу реалізації продукції через власні магазини, та павільйони 3. Посилення банкрутства підприємств через цінову неконкурентоспроможність з крупними молочними компаніями.
2. Цілі державної політики у контексті впливу на ринок молочних товарів	1. Реорганізація дрібно-товарного виробництва у рівноправний сектор ринку молочної сировини з метою збільшення обсягів постачань високоякісної сировини до молокопереробних підприємств 2. Ліквідація напівлегальних схем постачань молочної сировини від господарств населення до молокопереробних підприємств	1. Забезпечення справедливого розподілу доданої вартості між виробниками молочної продукції та продовольчими мережами; 2. Усунення «бар'єрів» для входження молочної продукції у продовольчі мережі	1. Зниження закупівельних цін на молочну сировину шляхом насичення ринку молоком вищих ґатунків за рахунок пріоритетного розвитку сімейних молочних ферм 2. Збільшення обсягів молочного експорту 3. Квотування імпорту молочних продуктів	1. Усунення вхідних «бар'єрів» для входження продукції у продовольчі мережі;
3. Ступінь досягнення цілей політики	1) не досягнуто 2) не досягнуто	1) не досягнуто; 2) не досягнуто	1) не досягнуто; 2) не досягнуто; 3) не досягнуто;	1) не досягнуто
4. Наслідки для функціонування ринку молочних продуктів	1. Посилення дефіциту якісної молочної сировини для виробництва молочних продуктів; 2. Збереження напівлегальних та «тіньових» схем виробництва молочних продуктів	1. Звуження ринків збуту молочної продукції 2. Використання каналу реалізації продукції з обмеженими термінами споживання, додаткові витрати на реалізацію продукції через власні збутові мережі	1. Поширення дефіциту молока вищих ґатунків; 2. Збереження тендер-ції скорочення обсягів експорту молочних товарів; 3. Неконкурентоспроможність вітчизняної молочної продукції у порівнянні з імпортними товарами	1. Звуження ринків збуту молочних продуктів до локального рівня. 2. Додаткові витрати на реалізацію продукції через власні збутові мережі. 3. Скорочення обсягів виробництва молочних продуктів

* Розроблено авторами.

У воєнний період стан ринку готових молочних продуктів та вплив на нього суміжних ринків суттєво змінились (таблиця 3.8). Одразу після початку бойових дій ринок почав швидко звужуватись через скорочення обсягів виробництва. За аналітичними розрахунками, поголів'я корів в Україні за 11 місяців 2022 року в результаті воєнних дій скоротилося на 6 тис.

Таблиця 3.8

Вплив вертикально суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів у воєнний період*

Характеристики	Нижньосуміжний ринок молочної сировини	Верхньосуміжний ринок реалізації молочних продуктів
1. Провідні тенденції в контексті впливів на ринок молочних товарів	1. Звуження географічних меж ринку молочної сировини; 2. Досягнення цінової конкурентоспроможності молока з цінами сировини у європейських країнах 3. Створення надлишків молочних продуктів в ситуації скорочення платоспроможного попиту населення	1. Послаблення проблемних питань постачань молочних товарів до продовольчих мереж (скорочення термінів розрахунків) 2. Заміщення імпортних постачань вітчизняною продукцією 3. Посилення вимог щодо самозабезпечення молочними продуктами споживчого попиту на локальному рівні 4. Посилення вимоги щодо створення завершених локальних ланцюгів товароруку молочних продуктів
2. Цілі державної політики у контексті впливу на ринок молочних товарів	1. Сприяння формуванню локальних ринків молочної сировини на засадах створення мереж сімейних молочних ферм з повним відтворювальним циклом руху молочної продукції; 2. Посилення стійкості постачань молочних продуктів	1. Повне врегулювання відносин товаровиробників з продовольчими мережами 2. Задоволення споживчого попиту за рахунок вітчизняних товаровиробників 3. Створення локальних центрів виробництва та збуту молочних продуктів на засадах розвитку сімейного фермерства
3. Ступінь досягнення цілей державної політики	1) стадія обґрунтування шляхів вирішення проблеми; 2) частково досягнуто	1) частково досягнуто 2) стадія обґрунтування вирішення проблеми 3) стадія обґрунтування вирішення проблеми
4. Наслідки для функціонування ринку молочних продуктів	1. Задоволення місцевого попиту у якісних молочних продуктах; 2. Створення додаткового каналу з експорту молочних товарів	1. Збільшення частки постачань молочних товарів до продовольчих мереж від незалежних переробників; 2. Збільшення частки високоякісної молочної продукції; 3. Посилення стійкості у забезпеченні локального споживчого попиту молочними продуктами

* Розроблено авторами

Загальне скорочення по відношенню до 2021 р. становило 15 %, це втричі більше, ніж за аналогічний період двох попередніх років, коли скорочення поголів'я сягало 6 %. 206 підприємств зруйновані або пошкоджені. Збитки від загибелі тварин та пошкодження й руйнування тваринницьких ферм склали 2 млрд. грн. Найбільше постраждали Черні-

гівська, Харківська, Сумська, Київська, Донецька, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, де на початку 2022 року було сконцентровано по усіх категоріях господарств 25,3 %, корів, виробництва молока — 28,7 % [21].

Посилились проблеми логістики постачань молочної сировинина переробні підприємства, мало місце руйнування окремих молокопереробних підприємств, зростання цін на продукцію (див. табл. 3.8).

Одночасно створюються передумови для поштовху до розвитку ринку молочних продуктів, так як даний ринок є специфічним за соціальною масовістю споживачів та значимістю своєї продукції, ступеням державного регулювання, яке здійснюється через квотування виробництва та тарифів, ставки імпортного мита, дотації і субсидії. Незважаючи на вплив негативних ризиків пов'язаних з тенденцією скорочення чисельності корів і зменшення обсягів виробництва, агропромислова політика спрямована на підтримання молочної галузі з метою підтримання продовольчої безпеки України для забезпечення населення якісними харчовими продуктами в обсягах та асортименті, необхідних для достатнього за калорійністю і збалансованістю раціону харчування.

Державне регулювання основних засад та принципів політики здійснюється в забезпеченні та визначення критеріїв до якості товарів молочного ринку (цільне молоко, кисломолочні продукти, сир кисломолочний, сир твердий, молочної сировини та молочних продуктів та інше), до відносин, що виникають у процесі виробництва, транспортування, переробки, зберігання і реалізації, пакування, маркірування, найменування, ввезення на митну територію та вивезення з митної території України, визначення між учасниками виробничого процесу організаційно-правових взаємовідносин між ними, вилучення з обігу, переробка, утилізація, знищення або подальше використання молока, молочної сировини та молочних продуктів, які не відповідають вимогам, встановленим законодавством України [22].

За даним процесом державна політики спрямована на:

- забезпечення внутрішніх потреб держави в молочних продуктах широкого асортименту та нарощування їх експорту;
- здійснення контролю за безпечністю та якістю молока, молочної сировини і молочних продуктів;
- сприяння розвитку інтеграційних процесів між виробником, переробником та реалізатором;
- проведення моніторингу ринку молока, молочної сировини і молочних продуктів;

- удосконалення митно-тарифної та цінової політики у частині захисту вітчизняних виробників молока та молочної продукції;
- розроблення загальнодержавних програм розвитку селекційно-плеємної справи.

Кризовий період перших трьох місяців війни під впливом низки обставин швидко почав змінюватись на позитивну динаміку. Вже з червня 2022 р. обсяги виробництва молочних продуктів не тільки досягли відповідності споживчого попиту, але й забезпечили надлишки продукції з причин масштабної міграції населення за кордон. До кінця 2022 р. рівень самозабезпеченості внутрішнього ринку прогнозується вище 100 %. За експертними прогнозами наприкінці року в Україні може залишитися близько 500 тис. т нереалізованого молока, або 17 % від загальної пропозиції сировини для промислової переробки, що створює сприятливі умови для нарощування молочної експорту та скорочення імпорту [23]. В цілому за січень – вересень 2022 р сальдо зовнішньої торгівлі вперше за останні 2 роки є позитивним (+17,3 млн. дол.) [24].

У воєнний період відбулися деякі позитивні зрушення у відносинах суб'єктів ринку молочних продуктів з верхньосуміжним ринком реалізації молочних продуктів. Введена в дію Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 160 «Щодо забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану» передбачає 10-денний строк розрахунків за поставлену продукцію [25]. Ця норма суттєво скорочує термін розрахунків між мережами та постачальниками за реалізовану продукцію, а товаровиробникам – відповідно термін закупівлі молочної сировини. Одночасно ведуться перемовини по спектру всіх інших питань, в тому числі тих, які додатково проявились у воєнний період: недотримання мережами обов'язкової частки соціальних груп товарів, зменшення торговельних націнок, усунення практики стягування додаткових плат за розміщення товарів на полицях мереж тощо.

Позитивні в цілому трансформаційні зміни на ринку молочних продуктів одночасно фокусували увагу на потребі стабільного задоволення споживчого попиту в воєнний період. В умовах підвищення цін на енергоносії, зокрема бензин, руйнування транспортної інфраструктури актуальним постало питання локалізації молочних ринків з завершеним відтворювальним циклом товароруку від виробництва молочної сировини до збуту готових молочних продуктів місцевому населенню.

На основі порівняльного аналізу тенденцій впливу суміжних ринків на стійкість ринку молочних продуктів у довоєнний період можна зробити висновок, що серед організаційно-правових форм молочної

бізнесу, які були проголошені в якості провідних напрямів державної підтримки, в найбільшій мірі відповідає умовам воєнного періоду сімейне фермерство. Переваги сімейного фермерства полягають, по-перше, у розвитку в якості «страхувального» варіанту в ситуації підвищених ризиків постачань молочних продуктів від крупних товаровиробників. По-друге, сімейне фермерство більш мобільне з точки зору відновлення виробничих процесів, територіально розпорошене, не залежне від наявності великої кількості сільськогосподарських земель, спроможне функціонувати в умовах дефіциту персоналу тощо [26]. По-третє, з урахуванням позитивного іноземного досвіду можна прогнозувати доцільність подальшого розвитку сімейних молочних ферм у післявоєнний період, що буде сприяти забезпеченню само зайнятості сільського населення та покриття споживчого попиту у якісних молочних продуктах.

Провідними каналами впливу нижньосуміжного ринку на релевантний ринок молочних продуктів доцільно розглядати:

- *традиційний канал* (сільськогосподарське підприємство – промислова молокопереробка);
- *новий канал* (мережі сімейних молочних ферм, які об'єднують в собі подовжений ланцюг товароруку від виробництва молочної сировини до реалізації готових молочних продуктів місцевим споживачам).

Позитивний вплив нового каналу на ринок молочних продуктів полягає в тому, що він буде сприяти посиленню технологічної спеціалізації учасників ринку за видом та місцем реалізації продукції. Традиційний канал буде зосереджений на загальнонаціональному та міжрегіональному збуті молочної продукції тривалого зберігання, новий канал – на місцевому збуті натуральної продукції короткострокового зберігання.

Відповідно Плану відновлення економіки України (матеріалів робочої групи «Нова аграрна політика») в межах проекту «М'ясо-молочна незалежність» для збалансованого відновлення сектора молочного тваринництва задекларовано, що товарна пропозиція з виробництва молочної сировини має збільшитись на 1,8 млн. т (20 %), обсяг кормового споживання зернової сировини має зрости на 85 % до 18 млн. т [27]. Одночасно визначено перелік суміжних напрямів, які мають забезпечити суттєву підтримку реалізації проекту «М'ясо-молочна незалежність» та інших проектів розвитку агропродовольчих ринків, спрямованих на стимулювання переробки аграрної сировини, сприяння переходу агропродовольчого сектору до "зеленого" зростання, комплексного

планування просторового розвитку та використання земель на території громад, розвитку насінництва тощо [27].

Одночасно з урахуванням специфіки ринку молочних продуктів, запропонованого пріоритету розвитку у його складі сімейного фермерства, потребує визначення додатковий комплекс заходів з метою посилення результативності сімейного фермерства у воєнний період. Провідні умови запровадження селективної державної підтримки розвитку сімейного фермерства та відповідні пропозиції наведені у таблицях 3.9, 3.10.

Таблиця 3.9

Провідні умови запровадження селективної державної підтримки розвитку сімейного фермерства у воєнний період*

Умови запровадження селективної державної підтримки	Зміст селективної державної підтримки
Проблеми, що обумовили необхідність запровадження селективної державної підтримки розвитку сімейного фермерства	Відсутність ефективного дрібнотоварного виробництва та реалізації молока і молочних продуктів на локальному рівні в якості страхувального варіанту в ситуації підвищених ризиків постачань молочних продуктів від крупних товаровиробників. Наявність незадіяного потенціалу задоволення локального споживчого попиту шляхом розширеного виробництва та реалізації молочних продуктів сімейними молочними фермами.
Доцільність запровадження селективної державної підтримки розвитку сімейного фермерства	Обмеженість фінансових ресурсів державного бюджету. Невизначеність системного уявлення пріоритетів розвитку сімейного фермерства.
Мета запровадження селективної державної підтримки розвитку сімейного фермерства	Розвиток сімейного фермерства в якості провідної організаційно-правової форми локальних ринків на засадах завершених відтворювальних циклів товароруку молочних продуктів. Формування завершених (повних) локальних відтворювальних циклів товароруку молочних продуктів.
Обмеження	Падіння доходів населення, дефіцит кваліфікованих кадрів.
Принципи державної селективної підтримки	Селективна державна підтримка вирішення першочергових проблемних областей розвитку сімейного фермерства шляхом запровадження організаційних заходів та сприяння залученню міжнародних благодійних організацій та фондів.
Спеціалізація.	Виробництво натуральних молочних продуктів першої необхідності: пастеризованого молока, кефіру, сиру, сметани.
Провідні канали збуту	Місцеві молокопереробні підприємства. Місцеві лікарні, воїнські частини, дошкільні та шкільні установи ін. Місцеві продовольчі ринки та магазини.

* Розроблено авторами.

**Пропозиції щодо селективної державної підтримки розвитку
сімейного фермерства***

Напрями	Проблема	Пропозиції щодо вирішення проблеми			Вплив на ринок молочних продуктів
		Національний рівень	Регіональний (обласний) рівень	Локальний рівень (райони та сільські громади)	
Реєстрація сімейних ферм	Посилення відповідальності сімейних ферм за результати діяльності.	Розробка загальнодержавного типового переліку умов реєстрації сімейних ферм.	–	–	Підвищення обґрунтованості відбору перспективних домогосподарств.
Оптимізація товарної номенклатури	Стійке забезпечення локального споживчого попиту натуральними молочними продуктами місцевого походження.	–	Визначення районів (сільських громад), в яких фермерська продукція або відсутня, або наявна у незначних обсягах.	Для дефіцитних районів визначити обсяги виробництва базових молочних продуктів.	Забезпечення безпечного та стійкого задоволення місцевого попиту у натуральних молочних продуктах.
Кормова база	Відсутність типових умов передачі сільськогосподарських земель під сіножаті та вигул тварин.	Запровадити типові умови щодо вигулу тварин на засадах безстрокового та заявного характеру використання та без нарахування орендної плати.	Розробити вимоги до оцінки параметрів ділянок під вигульні пасовища.	Визначити місця розташування вигульних пасовищ; замовити проектну документацію з наступним включенням до схем планування територій сільських громад.	Створення кормової бази вигульного тваринництва в складі сировинного сектора молочного ринку.
Відтворення та утримання корів.	Збільшення фінансової підтримки з відтворення та утримання тварин.	–	За підтримки регіональних органів влади та керівництва сільських громад сприяти сімейним фермам брати активну участь у міжнародних благодійних проектах, зокрема з отримання фінансової допомоги відтворення та утримання тварин.	Забезпечення сімейних ферм високопродуктивними породами тварин. Збільшення чисельності тварин в складі сімейних молочних ферм.	

Закінчення таблиці 3.10

Напрями	Проблема	Пропозиції щодо вирішення проблеми			Вплив на ринок молочних продуктів
		Національний рівень	Регіональний (обласний) рівень	Локальний рівень (райони та сільські громади)	
Матеріально-технічна база виробництва молока та молочних продуктів.	Посилення підтримки створення та функціонування матеріально-технічної бази виробництва молока та молочних продуктів.	-	<p>На рівні регіональних органів влади та керівництва сільських громад сприяти диверсифікації напрямів підтримки створення та функціонування матеріально-технічної бази виробництва та переробки молочної сировини шляхом:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розробки переліку паспортів вільних будівель та споруд, які мають умови для використання під молочні ферми та молокопереробні потужності з наступною їх передачею на безкоштовній основі у безстрокове користування фермерським господарствам; - включення сімейних ферм у програму державної підтримки фермерів в умовах воєнного стану; - надання пільгових позик від міжнародних благодійних фондів; - за підтримки Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві сприяти реалізації проектів з виробництва молокопереробних модульних цехів. 		<p>Нарощування ринкової доданої вартості.</p> <p>Забезпечення балансу попиту та пропозиції за рахунок місцевих молочних продуктів</p>
Забезпечення ефективного контролю якості виробництва та заготівлі молочних продуктів.	Відсутність сучасних організаційних форм ефективного контролю якості виробництва та заготівлі молочних продуктів.	Створення незалежних пересувних лабораторій з контролю якості молока та молочних продуктів за участю національних асоціацій товаровиробників та міжнародних благодійних організацій.	<p>На рівні регіональних органів влади та керівництва сільських громад сприяти налагодженню постачань частки фермерської продукції у загальнонаціональні продовольчі мережі з метою забезпечення конкурентоспроможності фермерської продукції, в тому числі за якісними показниками, по відношенню до провідних промислових товаровиробників.</p>		<p>Задоволення локального споживчого попиту якісними молочними продуктами місцевого виробництва.</p> <p>Локалізація географічних та товарних меж ринку.</p>

* Розроблено авторами.

Напрямок 1. Посилення відповідальності сімейних ферм за результати функціонування. В умовах воєнного стану потребує поси-

лення відповідальність сімейних ферм за результати функціонування з урахуванням нестабільної ситуації, яка склалась на молочному ринку. У цих обставинах пропонується розробити та впровадити загальнодержавний типовий перелік умов реєстрації сімейних ферм з акцентуванням на забезпечення розширеного відтворення виробництва молочної сировини та молочних продуктів, зокрема:

- а) вік учасників: не нижче 20 років;
- б) наявність практичного досвіду з утримання корів: чисельність тварин не менше 3 голів; якість молока не нижче першого ґатунку;
- в) підвищення кваліфікації: участь у семінарах з управлінського обліку, зокрема, за провідними європейськими практиками (European Dairy Farmers (EDF) та ін. [28];
- г) перспектива: нарощування поголів'я високопродуктивних порід тварин з створенням власної переробки молока та реалізації молочних продуктів.

Акцент на перелічених вимогах підвищить обґрунтованість відбору перспективних домогосподарств, що передбачає роботу у ринкових умовах, утримання високопродуктивної молочної череди, виробництво власної молочної продукції, використання сучасних методів управління фермерськими господарствами.

Напрямок 2. Оптимізація товарної номенклатури продукції. Особливість формування *товарної номенклатури* продукції у воєнний період полягає у вирішенні питання стійкого забезпечення локального споживчого попиту першочерговими молочними продуктами місцевого походження. В якості інструмента вирішення даного питання пропонується запровадити метод часткового дублювання виробництва продукції по відношенню до промислових виробників. В першу чергу, це стосується таких базових позицій, як пастеризоване молоко, кефір, сир, сметана, які потребують незначних обсягів інвестицій у технологічне обладнання та характеризуються відносно стислими термінами окупності.

На регіональному (обласному) рівні пропонується визначити райони (сільські громади), в яких фермерська молочна продукція або відсутня, або наявна у незначних обсягах. Для кожного дефіцитного району визначити обсяги виробництва базових молочних продуктів у відповідності з нормативами споживання та місцевим попитом. Запропоновані заходи будуть сприяти безпечному та стійкому задоволенню місцевого попиту у молочних продуктах першочергового споживання шляхом локалізації географічних та товарних меж ринку.

Напрям 3. Створення надійної кормової бази. Актуальним залишається питання скорочення витрат на забезпечення тварин кормами, частка яких у собівартості виробництва молока в середньому складає 60-70 % [29]. Скороченню витрат має сприяти спрощення умов передачі у користування сімейним фермам сільськогосподарських земель під вигульні пасовища. Вигульні пасовища дають найбільший приріст надоїв молока. Влітку тварина отримує до 60 % кормових одиниць за рахунок зеленої маси. Крім того, пасовищне утримання дойного стада є найдешевшим. Собівартість одиниці зеленої маси пасовищ значно нижча, ніж вирощування інших видів кормів. Протягом пасовищного періоду від корів одержують 60–70 % загальнорічного надою молока [30].

В той же час існує низка перешкод для створення вигульних пасовищ: часта відсутність інтересу у керівництвах громад у наданні земельних ділянок успішним фермерам, складні процедури з оренди земельних ділянок та ін. Зокрема, одна з таких перешкод передбачає обов'язкову участь сімейних ферм в аукціонах з оренди земельних ділянок [30]. Дана вимога «консервує» питання спрощення доступу до випасу корів.

У зв'язку з цим пропонується:

На державному рівні:

- запровадити типові умови передачі сільськогосподарських земель під сіножаті та вигул тварин з наданням пільг в процесі їх використання;
- сільськогосподарські землі мають перебувати у власності територіальної громади;
- наявність в їх складі вільних ділянок з числа земель запасу або земель, які не задіяні у сільськогосподарському виробництві;
- передача у користування ділянок під сіножаті та вигул тварин на заявній основі на безстроковий період без нарахування орендної плати за користування.

На регіональному (обласному) рівні:

Розробити вимоги до оцінки параметрів ділянок під вигульні пасовища з урахуванням регіональних та місцевих особливостей наявності кормової бази. До універсальних вимог пропонується віднести:

- площа пасовищ має розраховуватись із розрахунку не менше 1 га на 1 корову;
- наявність сприятливих ґрунтово-кліматичних умов для повноцінного забезпечення тварин кормами;

- відповідність продуктивності пасовищ обсягам виробництва молочної сировини для задоволення місцевого попиту у молочних продуктах.

На локальному рівні сільських громад:

- визначити місця розташування вигульних пасовищ;
- замовити розробку проектної документації на виокремлення ділянок під вигульні пасовища;
- надати їм цільовий статус використання з наступним облаштуванням;
- включення ділянок до схем планування територій сільських громад.

Запропоновані заходи дозволять вирішити декілька завдань. По-перше, забезпечать сімейні ферми вигульними пасовищами. По-друге, визволять селян від зайвих клопотань, пов'язаних з проектуванням, погодженням, затвердженням, облаштуванням таких ділянок та передачею у користування сімейним фермам. По-третє, в ситуації обмежень чи повного припинення зовнішніх постачань молочних продуктів буде використовуватись місцева кормова база для виробництва молочної сировини.

Напрямок 4. Відтворення та утримання тварин. На державному рівні на період дії воєнного стану передбачені наступні заходи з підтримки відтворення та утримання тварин, які мають генетичну цінність:

- за *відтворення* корів запроваджене відшкодування за закуплені в Україні племінні корови молочного напрямку вітчизняного походження у племінних заводів та племінних репродукторів, або за ввезені в режимі імпорту; розмір відшкодування становить до 80 % вартості, але не перевищує 50,4 тис. грн. за одну корову; розмір державної дотації за кожну наявну прирощену корову власного відтворення, на яку збільшено основне стадо, складає 30 тис. грн. [30, 31];
- за *утримання* корів усіх напрямів продуктивності надається спеціальна бюджетна дотація у розмірі 5300 грн. на одну корову, але не більше 530 тис. грн. для одного отримувача [31].

Задіяні державні інструменти з *відтворення* племінних тварин спрямовані, поряд зі стимулюванням вітчизняної племінної справи, на підтримку відтворення тварин безпосередньо сімейними фермами. В той же час розмір державної дотації в обсязі 30 тис. грн. за кожну прирощену корову власного відтворення в умовах інфляції необхідно збільшити не менше, ніж у 1,5 – 1,7 рази разів та зробити однопорядковою з відшкодуванням витрат на закупівлю рази. Спеціальна бюджетна

дотація за *утримання* корів також є недостатньою. Вона розрахована лише на 10 тварин. Це означає, що сімейні ферми не будуть мати стимулів до подальшого нарощування чисельності корів.

З метою посилення підтримки відтворення та утримання корів пропонується місцевим органам влади та керівництву сільських громад сприяти сімейним фермам більш активно брати участь у міжнародних благодійних проєктах. Зокрема, участь у проєкті «Сімейні молочні ферми», який у воєнний період продовжує активно підтримувати фермерів, передбачає фінансування придбання ВРХ шляхом погашення позики рівними частинами протягом 4-х років, починаючи з 2-го року в сполученні з постійним безкоштовним ветеринарним та зоотехнічним їх супроводженням [32].

Напрямок 5. Матеріально-технічна база виробництва молока та молочних продуктів. На період воєнного стану державна підтримка розбудови (реконструкції) молочних ферм та переробних потужностей передбачає:

- часткове відшкодування вартості будівництва та/або реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств з переробки молочної продукції; розмір відшкодування становить до 50 відсотків вартості (без урахування податку на додану вартість);
- отримання грантів на створення або розвиток переробних підприємств: сума гранту може складати до 8 млн.грн., але за умови створення не менше 25 робочих місць (*ми вважаємо за доцільне скоротити цю норму до 10 робочих місць*); надання можливості викристовувати найманих працівників за потреби використання спеціальних робіт;
- отримання державної допомоги молочним фермам, які знаходяться у зоні активних бойових дій, в переміщенні своїх потужностей до західних областей України: безкоштовний переїзд до місць тимчасового переміщення, підбір відповідних площ для розміщення виробництв, переміщення та розселення персоналу, підбор працівників в місці дислокації після переїзду;
- - компенсація відсотків по кредитах, максимальна сума яких становить 50 млн. грн., термін дії кредиту – 6 місяців [31].

В цілому, задекларовані державні заходи полегшують умови фінансування створення сімейних ферм та молокопереробних цехів.

В той же час пропонується посилити державну підтримку *на рівні місцевих органів влади та керівництва сільських громад* за такими напрямками:

- розробки переліку паспортів вільних будівель та споруд, які мають умови для використання під молочні ферми та молокопереробні потужності з наступною їх передачею на безкоштовній основі у безстрокове користування фермерським господарствам;
- сприяння залученню сімейних молочних ферм до придбання молокопереробного устаткування через програму державної підтримки фермерів в умовах воєнного стану та надання пільгової позики через міжнародні благодійні фонди;
- за підтримки Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві сприяти на рівні областей реалізації проектів з виробництва молокопереробних модульних цехів.

Напрямок 6. Забезпечення ефективного контролю якості виробництва та заготівлі молочних продуктів. На локальному рівні додатково посилюється проблема забезпечення дієвого контролю якості виробництва та заготівлі молочних продуктів [33]. Законом України «Про ветеринарну медицину» регламентовано, що об'єктами контролю ветеринарної медицини є продукти тваринного походження для споживання людиною - м'ясо, м'ясні продукти, желатин, яйця, яйцепродукти, молоко, молочні продукти, риба, рибні та морепродукти, мед та інші продукти тваринного походження, призначені для споживання людиною. Контроль здійснюється за регламентом міжнародних стандартів, інструкції та рекомендації - стандарти, інструкції та рекомендації, розроблені і прийняті МЕБ (Міжнародне епізоотичне бюро (Всесвітня організація охорони здоров'я тварин)) та іншими міжнародними організаціями, які розробляють рекомендації, інструкції та стандарти, пов'язані із захистом здоров'я і життя людей та тварин від хвороб тварин.

З метою посилення результативності контролю рішення цієї проблеми до першочергових організаційних заходів слід віднести:

На загальнонаціональному рівні:

а) створення спільних лабораторій за участю національних асоціацій товаровиробників, зокрема, Асоціації виробників молока (АВМ), Національної асоціації молочників України (Укрмолпром) та міжнародних благодійних організацій з підтримки аграрного сектору економіки. Така організаційна форма посилить незалежність контролю в результаті спільної зацікавленості у підвищенні якості молочних продуктів. Одночасно це буде сприяти селекції тварин, зростанню рентабельності і конкурентоздатності виробництва, збільшенню частки високоякісної молочної продукції на ринку України та сприяти її експорту [33];

б) запровадження за підтримки Держпродспоживслужби атестації учасників заготівлі молочних продуктів з виданням експлуатаційного дозволу на даний вид діяльності.

На регіональному рівні та рівні сільських громад сприяти налагодженню постачань частки фермерської продукції у загальнонаціональні продовольчі мережі з метою підтримки конкурентоспроможного рівня місцевої фермерської продукції, в тому числі за якісними показниками, по відношенню до продукції промислових виробників [26].

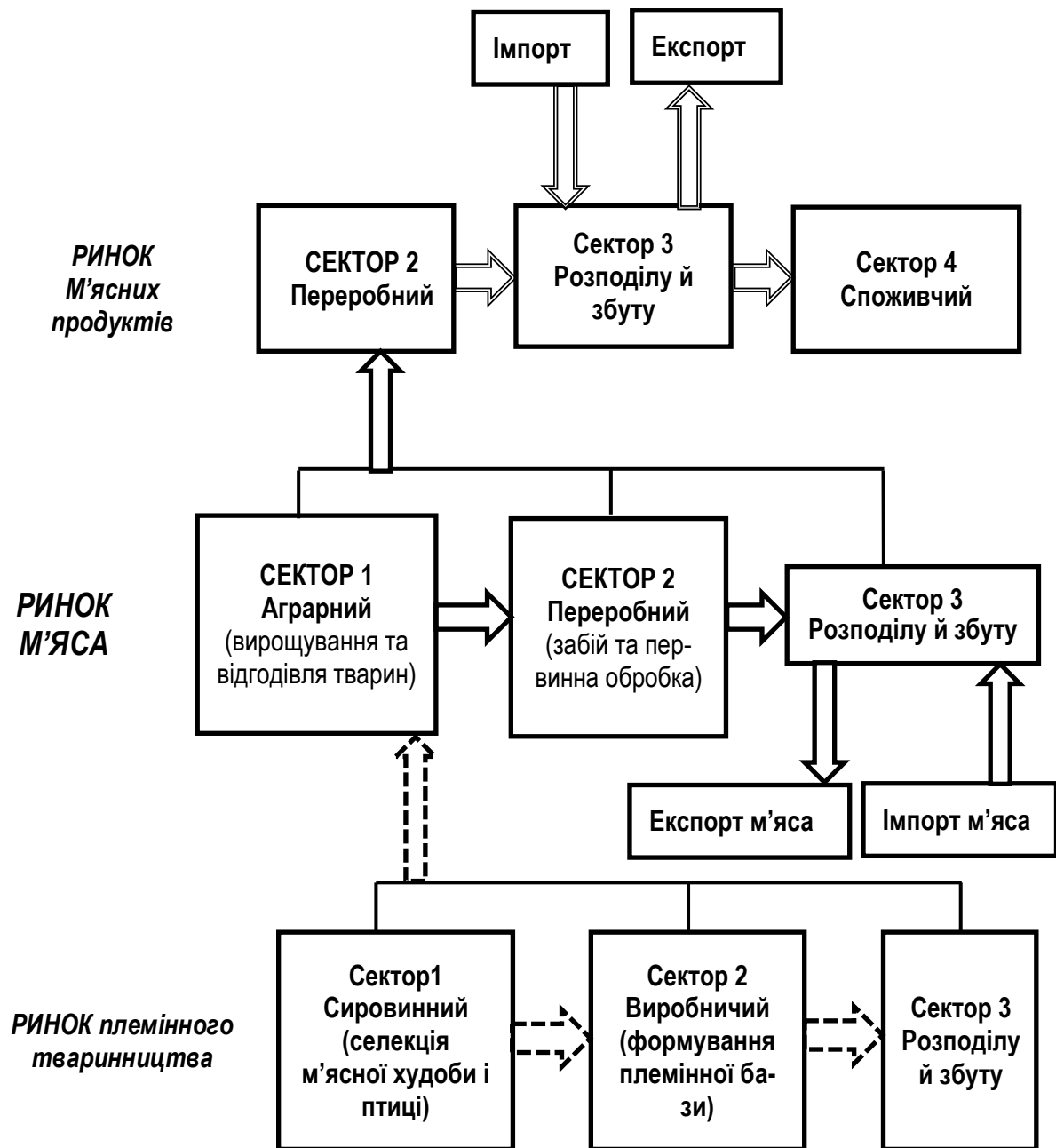
3.2. Тенденції, проблеми та пріоритети розвитку вітчизняного ринку м'яса та м'ясних продуктів в умовах повоєнного відновлення економіки

Ринок м'яса та м'ясної продукції (*далі – РММП*) як система знаходить відображення в теорії відтворювального циклу та методології секторного аналізу інтегрованого ринку [34, с. 35-41; 35, с. 225]. Відповідно до неї, структуру ринку м'яса та м'ясних продуктів можна представити як сукупність чотирьох взаємопов'язаних секторів відповідно стадіям утворення, подальшої трансформації та споживання якісних параметрів товару, а саме: аграрного (тваринництва), виробничого, торговельного та споживчого секторів (рис. 3.2).

Перший сектор – виробництво продукції тваринництва – сировини. До складу тваринництва України входять скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, менш поширені – кролівництво, рибництво, бджільництво, звірівництво та інші.

Скотарство є найбільш складною та надзвичайно важливою галуззю сільського господарства, яка ґрунтується на розведенні великої рогатої худоби (ВРХ). Головна продукція галузі: м'ясо та молоко. Свинарство забезпечує населення такими продуктами харчування, як м'ясо та сало. Серед сільськогосподарських тварин свині виділяються високим забійним виходом, а свиняче м'ясо відрізняється великим вмістом повноцінного й легкозасвоюваного білка й незамінних амінокислот [36].

Упродовж останніх десятиріч спостерігається значний занепад скотарства, свинарства та вівчарства, скорочення виробництва продукції тваринництва із меншення поголів'я основних видів тварин загальном.

Умовні позначення товаропотоків:

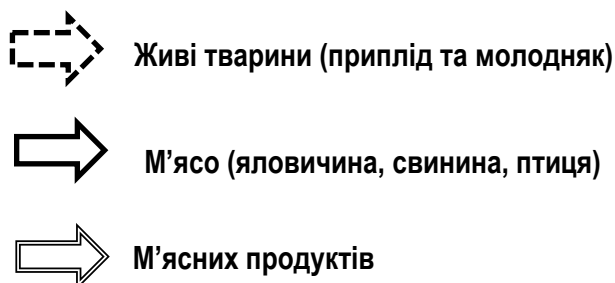

Рис. 3.1. Секторна структура ринку м'яса та м'ясних продуктів*

*Розроблено авторами

Так, за даними Державної служби статистики України, за 1990-2020 роки кількість поголів'я сільськогосподарських тварин скоротилась у середньому на 80 %. Вказані тенденції сільськогосподарського виробництва м'яса (основи промислової переробки) свідчать про активізацію менш затратного виду тваринництва – птахівництва, водночас зі зменшенням заготівлі яловичини та телятини, свинини.

Важливою складовою РММП є *сектори переробки м'яса і реалізації м'ясної продукції*. Переробка сільськогосподарської сировини, зокрема м'яса, у період макроекономічної стабілізації стала одним із основних каталізаторів соціально-економічного розвитку регіонів України з розвинутим сільськогосподарським виробництвом. Це надало поштовх до динамічного зростання виробництва тих видів м'ясної продукції, які були орієнтовані на зовнішні ринки. Виробництво м'яса та м'ясних продуктів – один із найбільших секторів ринку, що включає первинну переробку – м'ясо (НПП 10.11 – за номенклатурою продукції промисловості) та м'ясо свійської птиці (НПП 10.12), а також глибинну переробку – продукти м'ясні (НПП 10.13).

У розробленій моделі (див. рис. 3.1) нижньосуміжним по відношенню до релевантного ринку м'яса виступає ринок племінного тваринництва. Водночас ринки м'ясної продукції, які формують сфери продовольчого та промислового використання м'ясних ресурсів, є верхньосуміжними по відношенню до релевантного ринку, оскільки м'ясо є вхідним ресурсом для виробництва даних видів товарів.

Виробництво м'яса та м'ясопродуктів в Україні складає значну частку всього продовольчого ринку України. У сукупності частка ринку м'яса та ринку м'ясопродуктів в Україні станом на 01.01.2020 р. у грошовому виразі складає майже 5 % роздрібного товарообігу підприємств.

Зберіганням, розподілом та реалізацією м'ясних продуктів займаються підприємства *третього сектору*, після чого готова продукція споживається населенням, а кошти, отримані від її реалізації, за ефективного виробництва мають відшкодувати витрати суб'єктів всіх секторів та сформувати їх прибуток. Розподіл доданої вартості, створеної в ринку (отримання прибутку та його розподіл) відіграють головну роль у подальшому функціонуванні всього релевантного ринку. Кризовий стан вітчизняного тваринництва, зумовлений нерівномірністю розподілу створеної доданої вартості між секторами, характеризується зосередженням більшої її частини у підприємств третього сектору ринку, а саме в торгівлі.

Великі торгові мережі створюють такі умови співпраці на ринку м'яса та м'ясопродуктів, які сприяють його монополізації:

- відсутність передплати торговельними підприємствам і за отриману м'ясну продукцію та затримка повернення коштів після її реалізації [37];

- встановлення значної торговельної націнки на м'ясо та м'ясопродукти. Так, торговельна націнка на свинину в роздрібній мережі США становить всього 4 %, співвідношення між роздрібними та оптово-відпускними цінами на свинину, а в Україні складає майже 50 %. Значна націнка на м'ясо та м'ясопродукти знижує попит, та призводить до значної частки продукції, (в середньому понад 10 %), яка повертається м'ясопереробним підприємствам у зв'язку з закінченням терміну зберігання. Утилізація ж поверненої продукції здійснюється за власні кошти підприємства, що обумовлює підвищення собівартості готової продукції. Як результат, маємо конфлікт економічних інтересів: виробників сільськогосподарської сировини не влаштовують закупівельні ціни, переробні підприємства незадоволені націнками торговельних мереж, а споживачі не задоволені зростанням цін [37].

Однією із специфічних особливостей ринку м'яса є те, що виробники не можуть мобільно реагувати на зміну ринкової кон'юнктури, оскільки у разі підвищення цін на м'ясо не відбувається миттєвого зростання пропозиції, тому що потрібен деякий час щоб збільшити поголів'я худоби, підвищити її продуктивність. Через зниження ціни на м'ясо товаровиробники змушені досить тривалий час виробляти той самий обсяг продукції. Крім того, специфіка ринку м'яса пов'язана із великою часткою ринкових суб'єктів сировинного сектору ринку (сільськогосподарські підприємства, фермерські підприємства, особисті селянські господарства), забезпеченням ринку збуту протягом року та гарантованого надходження м'ясопереробних підприємств, а також безперервного забезпечення населення м'ясною продукцією щоденного попиту [38]. Тому, враховуючи ці особливості, ринок м'яса ефективно зможе функціонувати лише за умови врахування сукупності міжринкових та міжсекторних зв'язків, на основі яких базується його діяльність. Адже саме тут фіксуються специфічні та неоднозначні види взаємин між суб'єктами ринку, властиві лише для певної території, регіону, області.

Економічна сутність ринку м'яса зводиться до відшкодування витрат переробного та інфраструктурного секторів ринку та отримання ними прибутку через задоволення платоспроможного попиту покупців

споживчого сектору на основі вільного взаємного погодження. Тобто, сутність ринку м'яса та м'ясопродукції знаходить своє відображення у виконанні властивих йому функцій, як загальних так і специфічних. До функцій, властивих лише м'ясному ринку, в економіці відносять:

- забезпечення підвищення інвестиційної активності вкладень капіталу в м'ясну галузь;
- надання постачальникам м'яса вільного доступу на конкурентний ринок;
- для здійснення угод купівлі-продажу, створення і удосконалення інфраструктури;
- забезпечення населення м'ясом та м'ясною продукцією;
- забезпечення зростання доходів товаровиробників і партнерів по м'ясопродуктовому ланцюгу.

Таким чином, ринок м'яса та м'ясної продукції також можна ідентифікувати як складову частину продовольчого ринку, який являє собою сукупність соціально-економічних відносин, що виникають у сфері виробництва, переробки, збуту і споживання даного виду продукції, та секторна структура якого має багатуукладний та нестабільний характер.

При формуванні ринку м'ясної продукції саме *сировинний сектор* залишається ключовою ланкою всього виробничо-технологічного ланцюга, а також гарантом насичення ринку м'ясними продуктами.

В довоєнний період розвиток вітчизняних підприємств ключових ланок РММП був досить нестабільний [39]. За даними Державної служби статистики України, за 1990-2020 рр. поголів'я сільськогосподарських тварин скоротилось у середньому на 80 % (таблиця 3.11).

Тривале скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин призвело до перерозподілу питомої ваги різних видів сільськогосподарських тварин у загальному обсязі поголів'я. Якщо у 1990 р. лідируючі позиції займала велика рогата худоба, то з 2006 року за кількістю тварин на перше місце вийшло свинарство. Однією з причин стрімкого зростання свинарства є характерні для свиней скороспілість та багатоплідність, які дають можливість за короткий період отримати від них значно більше м'яса, ніж від інших тварин.

Провідні позиції у сегменті тваринництва на сьогодні займає птахівництво. Простежується активне відновлення та розвиток птахівництва, про що свідчить загальна тенденція до нарощування обсягів поголів'я птиці в Україні та збільшення споживчого попиту на м'ясо птиці [40].

Таблиця 3.11

**Кількість сільськогосподарських тварин на кінець року
в усіх категоріях господарств України, тис. голів***

Роки	ВРХ	У т.ч. корови	Свині	Птиця	Коні	Вівці та кози
1991	24623,4	8378,2	19426,9	246104,2	738,4	8418,7
1996	17557,3	7531,3	13144,4	149748,4	755,9	4098,6
2001	9423,7	4958,3	4958,3	123722,0	701,2	1875,0
2006	6514,1	3635,1	7052,8	161993,5	554,8	1629,5
2010	4826,7	2736,5	7576,6	191446,4	443,4	1832,5
2016	3750,3	2166,6	7079,0	203986,2	305,8	1325,3
2017	3682,3	2108,9	6669,1	201668,0	291,5	1314,8
2018	3530,8	2017,8	6109,9	204830,9	264,9	1309,3
2019	3332,9	1919,4	6025,3	211654,4	244,0	1268,6
2020	3092,0	1788,5	5727,4	220485,8	224,4	1204,5
Відношення 2020 р. до 1991 р.	-21531,4	-6589,7	-13699,5	-25618,4	-514,0	-7214,2

* Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України [2].

В цілому ситуація у скотарстві залишається вкрай незадовільною, що відбивається на динаміці чисельності тварин (таблиця 3.12).

Таблиця 3.12

**Динаміка кількості сільськогосподарських тварин
за категоріями господарств, тис. голів***

Показники	Рік					2020 р. у % до:	
	2000	2010	2018	2019	2020	2000 р.	2019 р.
Сільськогосподарські підприємства							
1. Велика рогата худоба	5037,3	1526,4	1138,1	1049,5	1008,4	20	96,1
<i>у % до заг.кількості</i>	53,5	34,0	34,1	33,9	35,1	-18,4 в.п.	1,2 в.п.
2. Свині	2414,4	3625,2	3395,6	3300,1	3629,5	150,3	109,9
<i>у % до заг.кількості</i>	31,6	45,5	56,4	57,6	61,8	30,2 в.п.	4,2 в.п.
3. Птиця	25352,9	110561,3	118812,9	127773,2	109737,0	432,8	85,8
<i>у % до заг.кількості</i>	20,5	54,2	56,1	58,0	54,7	34,2 в.п.	-3,3 в.п.
Господарства населення							
1. Велика рогата худоба	4386,4	2968,0	2194,8	2042,5	1865,6	42,5	91,3
<i>у % до заг.кількості</i>	46,5	66,0	65,9	66,1	64,9	18,4 в.п.	-1,2 в.п.
2. Свині	5237,9	4335,2	2629,7	2427,3	2246,7	42,9	92,6
<i>у % до заг.кількості</i>	68,4	54,5	43,6	42,4	38,2	-30,2 в.п.	-4,2 в.п.
3. Птиця	98369,1	93278,5	92841,5	92712,6	90914,9	92,4	98,1
<i>у % до заг.кількості</i>	79,5	45,8	43,9	42,0	45,3	-34,2 в.п.	3,3 в.п.

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [2].

За підсумками 2020 р. провідними виробниками яловичини в Україні були такі виробники (таблиця 3.13). Зазначені виробники одночасно є і експортерами цієї продукції.

Таблиця 3.13

Провідні виробники яловичини в Україні, 2020 р.*

Назва підприємства	Частка ринку, %
ТОВ «Козятинський м'ясокомбінат»	14
ПрАТ «Агро-Продукт»	10
ТОВ «Житомирський м'ясокомбінат»	8
ПП «Рачинм'ясопром»	5
ПрАТ «Конотопм'ясо»	4
ТОВ «Пустомитим'ясо»	3
ПрАТ «Гайсин-м'ясокомбінат»	3
ВКП «Вербівське»	2
ТОВ «Лубним'ясо»	2
ПП «Янтас»	2

* Укладено за даними [2].

В розрізі категорій господарств поголів'я ВРХ у 2021 р. зменшилось проти відповідного минулорічного періоду на 192,5 тис. голів, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах на 51,9 тис., у господарствах населення на – 140,6 тис. голів. Станом на 1 січня 2021 року в господарствах населення було зосереджено 65,6 % від загальної кількості поголів'я великої рогатої худоби, а в сільськогосподарських підприємствах лише 34,4 %. Станом на 1 січня 2022 р. у порівнянні із аналогічним періодом минулого року, у підприємствах усіх категорій спостерігається негативна тенденція скорочення поголів'я великої рогатої худоби в усіх областях країни.

Баранина та козлятина не входить до числа основних видів м'яса, на їх частку припадає лише 0,6 % виробництва всіх видів м'яса (13,4 тис.т). Однак приріст овець і кіз у живій вазі у 2020 р. збільшилося порівняно з 2019 р. і становило 30,1 тис. т, але це у 3,3 рази менше, ніж у 1990 р. Основною причиною зменшення виробництва м'яса овець і кіз є скорочення поголів'я та зниження їх м'ясної продуктивності. У структурі поголів'я овець і кіз усіх категорій господарств кози становлять близько 50 %, у господарствах населення – до 99 %.

Традиційно в забезпеченні населення м'ясом і продуктами його переробки значна роль відводиться свинарству як інтенсивній та ефективній галузі тваринництва. У сучасний період поголів'я свиней значно скоротилося, в першу чергу у складі сільськогосподарських підприємств. На 1 січня 2020 р. дана категорія господарств налічувала

3016,1 тис. голів, що на 11054,4 тис. голів менше, ніж на 1 січня 1990 р. (- 78,5 %). Хоча слід відмітити, що з 2011 р. по 2014 р. поголів'я в цієї категорії господарств дещо збільшилося і становило 3330,4 голів (+314,3 тис. голів) (таблиця 3.14).

Таблиця 3.14

Динаміка кількості поголів'я свиней за формами господарювання в Україні, тис.гол.*

Рік	Усі категорії господарств	В тому числі:			
		Сільськогосподарські підприємства – всього	з них:		Господарства населення
			сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	
1940	9186	3475	3475	--	5711
1990	19426,2	14070,5	14070,5	--	5355,7
2000	10072,9	4108,1	4076,1	32,0	5964,8
2010	7576,6	3307,9	3035,3	272,6	4268,7
2011	7960,4	3625,2	3330,4	294,8	4335,2
2012	7373,2	3319,2	3058,8	260,4	4054,0
2013	7576,7	3556,9	3291,7	265,2	4019,8
2014	7922,2	3878,9	3606,0	272,9	4043,3
2015	7350,7	3732,8	3482,9	249,9	3617,9
2016	7079,0	3704,0	3427,9	276,1	3375,0
2017	6669,1	3565,9	3292,9	273,0	3103,2
2018	6109,9	3303,6	3064,7	238,9	2806,3
2019	6025,3	3395,6	3140,2	255,4	2629,7
2020	5727,4	3300,1	3016,1	284,0	2427,3
Відхилення 2020 р. від 2010р.,(+,-)	-1849,2	-7,8	-19,2	11,4	-1841,4

* Розраховано за даними Державної служби статистики України [2].

За даними Асоціації свинарів України, провідні виробники свинини в Україні за підсумками 2020 р. наведені у таблиці 3.15.

Однією зі складових формування пропозиції м'ясного ринку є виробництво м'яса птиці. Птахівництво відрізняється надзвичайно високою динамічністю розвитку і є поза конкуренцією щодо витрат кормів та праці на одиницю продукції. Комерційну цінність головним чином становлять кури, індики, качки, гуси. Поголів'я птиці по всіх категорій господарств склало у 2020 р. 220, 4 млн. голів, що на 25,6 млн. голів менше, ніж у 1990 р. (82 %), та на 96,7 млн. голів більше, ніж у 2000 .

Таблиця 3.15

Провідні виробники свинини в Україні за 2020 р.*

Назва підприємства	Реалізація, тис. т.
ПрАТ «АПК-ІНВЕСТ»	57,9
СПТОВ «Нива Переяславщини»	38,6
ТзОВ «Гудвеллі Україна»	37,2
ТОВ «НВПГлобинський свинокомплекс»	34,0
ПАП «Агропродсервіс»	18,8
ПАТ «Бахмутський аграрний союз»	16,0
ПрАТ «Агропромислова компанія»	12,0
ТзОВ «Барком»	14,73
ПП «Аграрна компанія 2004»	9,4
KSG Agro	10,1

*Укладено за даними [2].

За останні роки прослідковується незначне збільшення поголів'я, так за 2021 р. воно становить 8,8 млн. голів порівняно з попереднім 2020 р. (таблиця 3.16).

Таблиця 3.16

Динаміка поголів'я та виробництва м'яса птиці в Україні*

Роки	Поголів'я, тис. голів			Виробництво м'яса птиці, тис. т		
	Всього, тис. голів	в тому числі		Всього	в тому числі	
		СГП	господарства населення		СГП	господарства населення
1990	246104,2	132966,6	113137,6	708,4	356,8	351,6
2000	123722,0	25352,9	98369,1	193,2	35,8	157,4
2010	203839,8	110561,3	93278,5	953,5	772,0	181,5
2014	230289,8	132072,5	98217,3	1168,3	966,6	201,7
2015	213335,7	122077,8	91257,9	1143,7	967,7	176,0
2016	203986,7	112008,7	91978,0	1166,8	992,4	174,4
2017	201668,0	109822,5	91845,5	1184,7	1014,1	170,6
2018	204830,9	112512,3	92318,6	1258,9	1084,6	174,3
2019	211654,4	118812,9	92841,5	1381,4	1209,7	171,7
2020	220485,8	127773,2	92712,6	1404,7	1232,2	172,5
Відхилення до 1990р.	-25618,4	-5193,4	-20425	696,3	875,4	-179,1

* Розраховано за даними Державної служби статистики України [2].

Дані таблиці свідчать, що за 2020 рік було вироблено усіма категоріями господарств 1404,7 тис. т м'яса птиці, що на 696,3 тис. т більше, ніж в 1990 р. та на 23,3 тис. т більше, ніж у попередньому 2019 р. Основна частка виробленого м'яса птиці припадає на сільськогосподарські підприємства (87,7 % у 2020 р.).

За даними Антимонопольного комітету України, на ринку виробництва курятини лідерами є такі підприємства (таблиця 3.17). У довоєнний період простежувалося активне відновлення та розвиток птахівництва, про що свідчить загальна тенденція до нарощування обсягів поголів'я птиці в Україні та збільшення споживчого попиту на м'ясо птиці [40]. Як свідчать дані таблиці 3.17, найбільша частка ринку курятини (близько 55 %) закріплена за птахофабриками в складі ПраТ «Міронівський хлібопродукт», який утримує лідерські позиції у межах даного ринку.

Таблиця 3.17

Провідні виробники курятини в Україні*

Назва підприємства	Частка ринку, %
ПраТ «Міронівський хлібопродукт»	55
ТОВ Птахокомплекс «Дніпровський»	16
ТОВ «Агро-Овен»	12
ПраТ Володимир-Волинська птахофабрика	9
ТОВАПГ «Пан Курчак»	8

*Укладено за даними [2].

Важливим сектором ринку є *переробка м'яса і реалізація м'ясної продукції*. Переробка сільськогосподарської сировини, зокрема м'яса, у період макроекономічної стабілізації стала одним із основних каталізаторів соціально-економічного розвитку регіонів України з розвинутим сільськогосподарським виробництвом. За інформацією Державної служби статистики, у 2020 р. порівняно з 2016 р. відбулися позитивні зміни по низці позицій у виробництві м'ясопродуктів. Загальний обсяг виготовлених ковбасних виробів у 2020 р. склав 24,2 млн. т, що на 3 % більше показників 2016 р., але менший ніж у 2018 р. (таблиця 3.18).

Станом на 01.01.2021 р. структура продукції, виготовленої підприємствами м'ясопереробного сектору, мала наступний вигляд: вироби ковбасні варені, сосиски, сарделі (66 %), ковбаси напівкопчені (17,7 %), ковбаси варено-копчені, напівсухі та сирокочені (10,3 %), вироби ковбасні інші (3,0 %), вироби ковбасні копчено-запечені (1,38 %) від загального обсягу виробництва ковбасних виробів. Така структура виробництва ковбасних виробів пояснюється тим, що середньостатистичний споживач купує найбільше варені ковбаси, оскільки вони коштують дешевше, ніж копченості.

Виробництво ковбасних виробів, зокрема варених ковбас, характеризується найбільшою рентабельністю, яка досягається за рахунок

використання різних рецептів та регулювання якісних показників. Таким чином, можна зазначити, що обсяги виробництва м'яса (яловичини, свинини) зменшуються, а ковбасні вироби, навпаки, – користуються попитом у споживачів, що підтверджується обсягами їх виробництва.

Таблиця 3.18

Фактичне виробництво ковбасних виробів за видами в Україні у 2016-2020 рр., т*

Вид продукції	Роки					Відхилення 2020 р. від 2016 р., (+;-)
	2016	2017	2018	2019	2020	
1. Вироби ковбасні з печінки	6215	6010	5634	5969	5195	-1020
2. Вироби ковбасні з м'яса, у т.ч.:	232964	247086	247823	236564	236421	+3457
2.1. Вироби ковбасні варені, сосиски, сарделі	155717	168606	167468	158759	156421	+704
2.2. Ковбаси напівкопчені	40492	42096	41076	40337	42042	+1550
2.3. Ковбаси варено-копчені, напівварені, сиров'ялені, сирокоччені	23906	23888	24116	24254	24501	+595
2.4. Вироби ковбасні копчено-запечені	3215	2953	3444	3302	3198	-17
2.5. Вироби ковбасні інші	8669	8470	10583	8594	8911	+242

*Укладено за даними [2].

Значну частку переробного сектору РММП становлять м'ясопереробні підприємства, які займаються виробництвом ковбасних виробів. Товарний асортимент м'ясопереробних підприємств включає: м'ясо, м'ясні напівфабрикати, м'ясні консерви та ковбасні вироби, асортиментний ряд яких коливається у межах від 50 до 290 найменувань. На великі компанії, серед яких «Ятрань», «Алан», «Глобинський м'ясокомбінат», «М'ясна гільдія», приходилось майже 50 % ринку.

20 % ринку охоплюють невеликі регіональні виробники та близько 30 % – дрібні виробники, яких, за оцінкою, на ринку більше тисячі. Найбільш успішними виявилися виробники м'ясної продукції, які почали формувати ланцюг від вирощування тварин до реалізації готових виробів. Серед таких підприємств виділяються: група компаній «Глобіно», м'ясна фабрика «Фаворит плюс», ПраТ «АПК – Інвест» та ряд інших (таблиця 3.19).

На локальних ринках м'ясопродуктів функціонують здебільшого невеликі виробники, обсяги виробництва яких не перевищують 10 т м'яса та м'ясопродуктів на добу. Вони у своїй роботі, як правило, використовують сучасне європейське обладнання й устаткування, високо-

якісні інгредієнти, допоміжні матеріали та при цьому можуть похвалитися широким асортиментом.

Таблиця 3.19

Рейтинг м'ясокомбінатів України у 2020 р.*

Назва м'ясокомбінату	Місце у рейтингу
ТОВ «Глобинський м'ясокомбінат»	1
ТОВ м'ясна фабрика «Фаворитплюс»	2
ПрАТ «АПК-Інвест»	3
ПрАТ «Український бекон»	4
ТОВ «Даноша»	5
ТДВ «М'ясокомбінат Ятрань»	6
СПТОВ «Нива Переяславщини»	7
ТОВНПП «Глобинськийс винокомплекс»	8
ТОВ «Житомирський м'ясокомбінат»	9
ТОВ М'ясокомбінат «Ювілейний»	10

* Укладено автором з використанням [8].

Рівень споживання м'яса на одну особу протягом 2016-2020 рр. склав 51,4 - 53,6 кг, що становило 67 % від раціональної норми споживання. Аналіз впливу наявного доходу на рівень споживання м'яса дозволяє визначити тісну кореляцію динаміки обсягів споживання від збільшення рівня доходів населення (таблиця 3.20).

Таблиця 3.20

Динаміка наявного доходу населення та рівня споживання м'яса в Україні на 1 особу, 2016-2020рр., кг/рік*

Показники	2016	2017	2018	2019	2020
1. Наявний дохід на 1 особу в рік, тис.грн.	37,08	47,27	58,44	67,52	73,35
2. Споживання м'яса на 1 особу, кг/рік.	51,4	51,7	52,8	53,6	53,1

* Укладено автором за даними Державної служби статистики України [2].

У структурі споживання м'яса українцями у 2020 р. найбільш вагомою залишається частка птиці – 50 %, на свинину припадало – 36 %, наяловичину – 13 %, на інші види – 1 %. Необхідно зазначити, що в останні роки м'ясо птиці становить майже половину раціону м'яса. Це пов'язано з тим, що м'ясо птиці є більш доступне в цій категорії, а також є дієтичним порівняно з іншими видами м'яса. Отже, загальний рівень споживання м'яса і м'ясопродуктів залишається недостатнім.

Тому необхідно стимулювати споживчий попит із підвищення доходів населення.

На ринок виробництва м'яса та м'ясопродуктів суттєво впливає *експорт/імпорт продуктів тваринництва* (таблиці 3.21 та 3.22). Аналіз показав, що обсяги експорту та імпорту збільшуються щорічно, але при цьому за період із 2015 по 2019 рр. було експортовано м'яса та живих тварин 2,8 рази більше, ніж імпортовано, що свідчить про зростаючий дефіцит м'яса, яке доступне для переробних підприємств та потреб населення, враховуючи, що щорічний приріст виробництва м'яса становить у середньому 4-5 %, а приріст експорту – у середньому 17 % на рік, що є дуже негативною тенденцією за фактичного дефіциту м'яса в Україні.

Таблиця 3.21

Обсяги експорту м'яса з України*

Найменування	Роки				
	2015	2016	2017	2018	2019
1. ВРХ, жива вага та м'ясо, тис. т	45,2	51,8	68,1	63,7	63,4
2. Свині, жива вага та м'ясо, тис. т	27,2	5,9	7,9	2,7	3,2
3. Птиця, жива вага та м'ясо, тис. т	161,3	240,1	271,4	328,9	375,1
Всього, тис. т	233,7	297,8	347,4	395,3	441,7

* Укладено автором за даними [2].

Таблиця 3.22

Обсяги імпорту м'яса в Україну*

Найменування	Роки				
	2015	2016	2017	2018	2019
1. ВРХ, жива вага та м'ясо, тис. т	1,5	2,9	1,9	2,5	2,3
2. Свині, жива вага та м'ясо, тис. т	4,6	3,1	6,2	30,2	22,8
3. Птиця, жива вага та м'ясо, тис. т	64,8	86,4	121,3	133,9	124,6
Всього, тис. т	70,9	92,4	129,4	166,6	149,7

* Укладено автором за даними [2].

Українські товаровиробники м'яса та м'ясної продукції у 2020 р. експортували 488 тис. т. м'яса, або 22 % від загального обсягу виробництва. Найбільшу питому вагу (88 %) займає м'ясо птиці – 431 тис. т та свинини – 2,9 тис. т (8 %). Тобто саме м'ясо птиці формує експортний потенціал країни та забезпечує продовольчу безпеку (таблиця 3.23).

Таким чином, розвиток РММП відображає характер відтворювального процесу в агропромисловому комплексі, оскільки він забезпечує функціонування низки суміжних ринків країни.

Таблиця 3.23

Динаміка експорту м'яса птиці з України, млн.т*

Показники	2016	2017	2018	2019	2020
1. Обсяг експорту м'яса птиці	0,227	0,342	0,328	0,443	0,419
2. Виробництво м'яса птиці	1,167	1,184	1,255	1,328	1,381
3. Обсяг експорту м'яса птиці	0,242	0,272	0,330	0,400	0,435
4. Загальний обсяг капітальних інвестицій (млрд. грн.)	0,9	1,1	1,5	2,2	2,0

* Укладено автором за даними [2].

М'ясний ринок становить невід'ємну частину вітчизняного агропродовольчого ринку, на розвиток якого великою мірою впливають світові тенденції, що актуалізує дослідження сучасного стану та показників **світового ринку**.

Світове стадо великої рогатої худоби (ВРХ) налічує 1,3 млрд. голів, яке досить рівномірно розташоване по континентах. Більшість поголів'я сконцентровано в Індії, Бразилії, США, Китаї, Аргентині [41]. Впродовж 2000-2020 рр. за винятком Китаю, Індії, США, України, в більшості країн поголів'я ВРХ за останні два десятиліття суттєво зросло (таблиця 3.24).

Таблиця 3.24

Розвиток скотарства у світі за 2000 та 2020 рр.*

Місце у світовому рангу	Країни-лідери за найбільшою чисельністю ВРХ у 2020 р.	Чисельність поголів'я ВРХ, тис. голів		Приріст або зменшення поголів'я тварин до 2000 р.
		2000	2020	
1	Бразилія	169875,5	213523,1	+43647,5
2	Індія	191924,0	184464,0	-7460,0
3	США	98199,0	94298,0	-3901,0
4	Китай	104553,6	63417,9	-41135,6
5	Ефіопія	33075,3	62599,7	+29524,4
6	Аргентина	48674,4	53929,0	+5254,6
7	Пакистан	22004,0	46084,0	+24080,0
8	Мексика	30523,7	34820,3	+4296,5
9	Судан	37093,0	31223,0	-5870,0
10	Чад	11460,0	29063,2	+17603,2
68	Україна	10626,5	3530,8	-7095,7

* Сформовано за даними досліджень і аналізу інформації бази статистичних даних FAO UN [42].

Найбільше поголів'я великої рогатої худоби налічується в Бразилії, де утримують переважно на пасовищах близько 214 млн. голів тварин. Незважаючи на значне скорочення поголів'я, в порівнянні з 2000 р., лідерами все ж таки залишаються Індія, США, Китай. Найбільший виробник яловичини у світі – США (18,5 % світового виробництва), Бразилія (14,4 %), Європейський Союз (12,2 %), Китай (8,6 %), Індія (4,1 %), Аргентина (4,0 %).

Досвід іноземних країн показує, що в системі заходів із забезпечення ефективного ведення скотарства провідну роль грає селекція (рисунк 3.2).

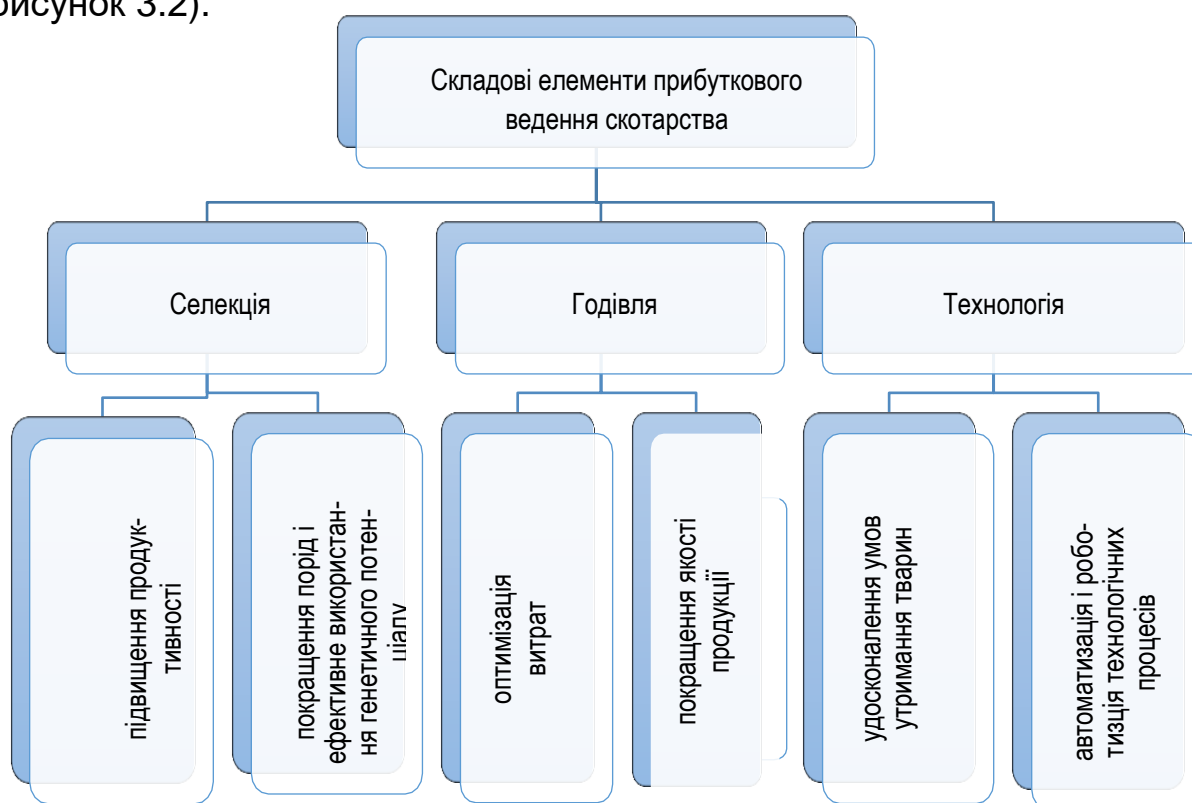

Рис. 3.2 Основні складові елементи прибуткового ведення скотарства*

* Укладено на основі [43].

Адже від досягнутого рівня ефективності використання генетичного потенціалу тварин залежить рівень їх продуктивності, а отже, собівартість виробництва продукції і задоволення споживчого попиту.

Поряд із селекцією та годівлею важливе значення для забезпечення прибутковості скотарства має впровадження сучасних інноваційних технологій. Для багатьох господарств стримувальними чинниками розвитку скотарства є:

- висока трудомісткість доїльного процесу;
- зростання вимог до якості продукції;
- збільшення витрат на оплату праці.

Свинарство – важливий сектор тваринництва, який відрізняється високою плодючістю та енергією росту і нетривалим періодом відгодівлі. Ці обставини є вирішальними факторами швидкого відродження та поповнення м'ясних ресурсів для забезпечення потреб у продуктах тваринного походження, що зростають кожного року, та ліквідації дефіциту білка. Розв'язання цієї проблеми, як свідчить досвід провідних країн світу, неможливе без розвитку цього сектору. Свинарство добре розвинене в країнах з великою щільністю населення, тому що для відгодівлі свиней широко використовуються відходи харчової промисловості та харчові залишки. На цей сектор припадає 40 % світового виробництва м'яса, значна частина шкіряної сировини, щетина.

В Китаї сконцентровано дві третини поголів'я свиней, де уряд країни ввів систему субсидій, стимулів, страхування, а також вакцинації тварин для подолання кризи, що була спричинена захворюванням тварин. Свинарство розвинене в США, Бразилії, Німеччині, Україні, Польщі. Високий рівень виробництва свинини забезпечується комплексним вирішенням низки проблем: покращанням структури годівлі тварин, цілеспрямованою селекційно-плеємною роботою, розробкою нових та удосконаленням традиційних технологій виробництва, безпечним ветеринарно-санітарним оточенням. Тому для збільшення обсягу виробництва свинини, разом з удосконаленням існуючих генотипів, важливого значення набуває створення нових високопродуктивних порід, типів і ліній свиней з поліпшеними показниками росту, розвитку та підвищеними характеристиками якості м'яса [43].

Проаналізуємо динаміку розвитку свинарства у світі упродовж 2000-2020 рр. (таблиця 3.25). За винятком Китаю та Мексики кількість поголів'я свиней за останні два десятиліття поступово зростає. Основна частка світового виробництва свинини залишається за Китаєм (47,6 %), Європейським Союзом (20,6 %) та США (9,3 %).

Найбільшими світовими експортерами свинини є США (29,1 %), Європейський Союз (28,5 %), Канада (17,1 %) та Бразилія (10,3%), імпортерами – Японія (19,8 %), Китай (14,5 %), Мексика (9,7 %). Серед імпортерів свинини найбільшими є Японія (16 %) і Китай (13 %).

Свинарство США та країн Європи характеризується високим техніко-технологічним рівнем виробництва, якісною та найкращою в світі роботою в сфері селекції [44].

Абсолютним лідером у виробництві свинини з часткою 47,6 % став Китай за рахунок більш інтенсивної відгодівлі тварин, активізації

роботи з покращення селекції та продуктивних властивостей свиней шляхом схрещування власних та імпортованих порід свиней.

Таблиця 3.25

Розвиток свинарства у світі за 2000 та 2020 рр.*

Місце у світовому рейтингу	Країни-лідери за найбільшою чисельністю поголів'я свиней у 2020 р.	Чисельність поголів'я свиней, млн. голів		Приріст або зменшення поголів'я свиней до 2000 р.
		2000	2020	
1	Китай	439,0	310,4	-128,6
2	ЄС	119,8	148,2	+28,4
3	США	59,3	78,6	+19,3
4	Росія	15,8	46,5	+30,7
5	Бразилія	31,6	37,8	+6,2
6	Канада	12,9	13,8	+0,9
7	Південна Корея	8,2	11,3	+3,1
8	Мексика	16,1	11,5	-4,6
9	Японія	9,8	9,6	-0,2
10	Україна	7,7	8,5	+0,8

* Укладено авторами на основі узагальнення результатів дослідження [44].

Більшість країн світу вважають РММП стратегічно важливим сектором економіки та мають широкий спектр заходів державної підтримки, у т.ч субсидії, пільги та спеціалізовані регулювання. Основними напрямками державного регулювання у свинарстві є заходи, спрямовані на:

- підтримання стабільної економічної ситуації в цьому секторі;
- досягнення максимального рівня прибутковості сектора, який забезпечує його привабливість для інвестицій;
- обмеження надлишкового виробництва;
- підтримка внутрішніх ринків.

Крім того, у США та ЄС діють механізми з підтримки внутрішніх ринків для захисту виробників свинини. Напрями державної підтримки свинарства в світі систематизовано відповідно до частоти їх використання. Такі основні інструменти, як: субсидії, субсидування процентних ставок, фінансування досліджень – США, Канада, Нова Зеландія, Німеччина, Бельгія, Румунія, Угорщина, Естонія; страхування, пільгові кредити – Естонія, Чехія, Словаччина, Канада, США, Нова Зеландія; компенсація матеріалу та виробничі витрати – Угорщина та Румунія; регулювання цін – Румунія, Словенія, Угорщина; державні втручання – Угорщина, Польща, Канада; нагородження – Румунія. Слід зазначити, що підвищена увага до свинарства у провідних країнах світу та вплив

держави на діяльність у цьому секторі є значними. Так, у Казахстані державна підтримка зорієнтована на будівництво генетично-гібридних центрів розмноження, які спеціалізуються на розведенні трьох порід свиней (Велика біла, Ландрас і Дюрок). Дана область підтримки забезпечує високу якість, продуктивне і скороспіле гібридне тваринництво, яке широко використовується у світовій практиці.

Використання позитивного досвіду світових провідних компаній дозволить українським виробникам створити високоцінне племінне стадо, виробляти продукцію, конкурентоспроможну на внутрішньому та зовнішньому ринках, зменшити залежність від імпортних поставок продуктів. Аналіз світового досвіду селекції та державна підтримка виставок свинарства щодо використання сучасних інформаційних технологій і розвиток аналітичної інформації, підтримка племінної роботи з племінним запасом як важливим елементом, можуть бути основними чинниками [45].

Вівчарство найбільший розвиток отримало в країнах, де посушливі степи, напівпустелі та гірські райони займають великі території. Головні виробники і експортери баранини – Австралія, Китай, Нова Зеландія, Аргентина. Ці ж країни покривають більшу частину світового попиту на вовну. За виробництвом вовни перше місце належить Австралії. На сьогоднішній день у лідери-виробники виходять: Китай, Пакистан, Іран. Щодо імпортерів, то слід виділити США. В більшості країн виручка від реалізації м'яса становить 90 і більше відсотків, а від вовни – лише близько 10%. Маркетингові дослідження у цьому секторі засвідчують, що підвищити економічну ефективність можна за рахунок зростання м'ясної продуктивності і налагодження виробництва різних видів баранини [46].

В останні десятиріччя перспективним напрямом тваринництва стало спеціалізоване інтенсивне *птахівництво м'ясного і яєчного напрямів*. Воно зосереджене у країнах з певними традиціями споживання цієї продукції та в районах з міцною кормовою базою у межах урбанізованих територій (в основному – розвинуті країни світу) [47].

Динаміка розвитку птахівництва у світі упродовж 2000-2020 рр. наведена в таблиці 3.26. Лідерами є США і Китай, на частку яких припадає відповідно 20,0 та 17,9 % всього світового виробництва. За обсягами експорту лідирують Бразилія та США (у світовому експорті частка цих двох країн досягає 33,6 і 32,1 % відповідно), а також ЄС (9,6 %) і Китай (9,3 %).

Розвиток птахівництва у світі за 2000 та 2020 рр.*

Місце у світовому рейтингу	Країни-лідери по виробництву курятини станом на 2020р.	Виробництво курятини, млн. т		Приріст або зменшення виробництва курятини до 2000 р.
		2000р.	2020р.	
1	США	14,1	20,3	+6,2
2	Китай	8,3	15,0	+6,7
3	Бразилія	11,9	14,1	+2,2
4	ЄС	12,7	12,5	+0,2
5	Росія	1,9	4,7	+2,8
6	Індія	3,2	4,2	+1
7	Мексика	1,7	3,6	+1,9
8	Таїланд	2,1	3,3	+1,2
9	Аргентина	0,9	2,2	+1,3
10	Туреччина	0,6	2,1	+1,4
15	Україна	0,5	1,3	+0,8

* Сформовано автором на основі узагальнення результатів дослідження [48].

В обсягах споживання м'яса лідерами є розвинені країни, або країни з великою кількістю населення (рис. 3.3).

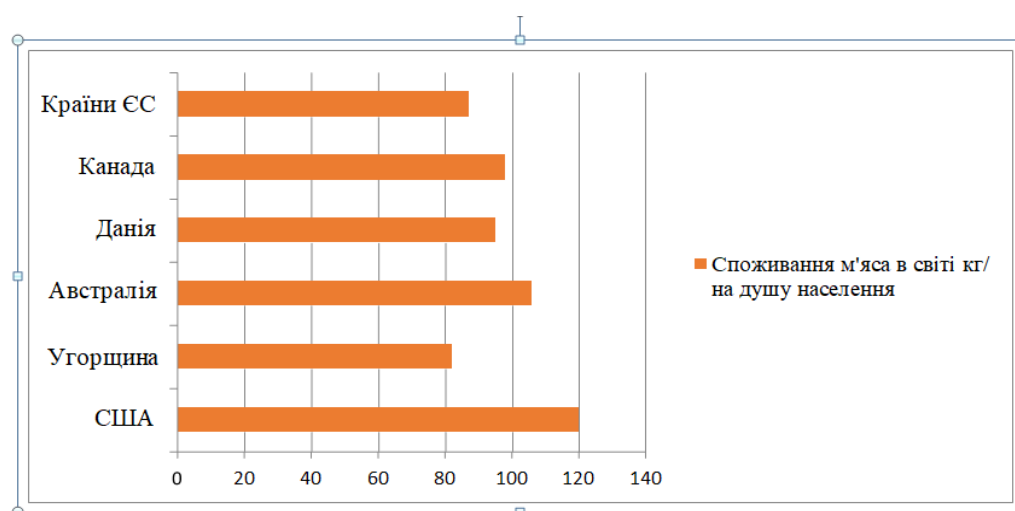

Рис. 3.3. Світове споживання м'яса на особу населення, кг*

* Укладено на основі [49].

У світі найбільше споживається м'яса птиці, що зумовлено такими чинниками:

- впровадження промислових інтенсивних методів відгодівлі птиці;
- зосередження більшості виробництва товарної продукції у рамках великих вертикальних холдингів;

- швидкий обіг коштів та високий рівень рентабельності виробництва м'яса птиці;
- курятина має найнижчу ціну серед усіх видів м'яса на ринку, тому вона може задовольнити постійно зростаючий споживчий попит у країнах, що розвиваються (рис. 3.4).

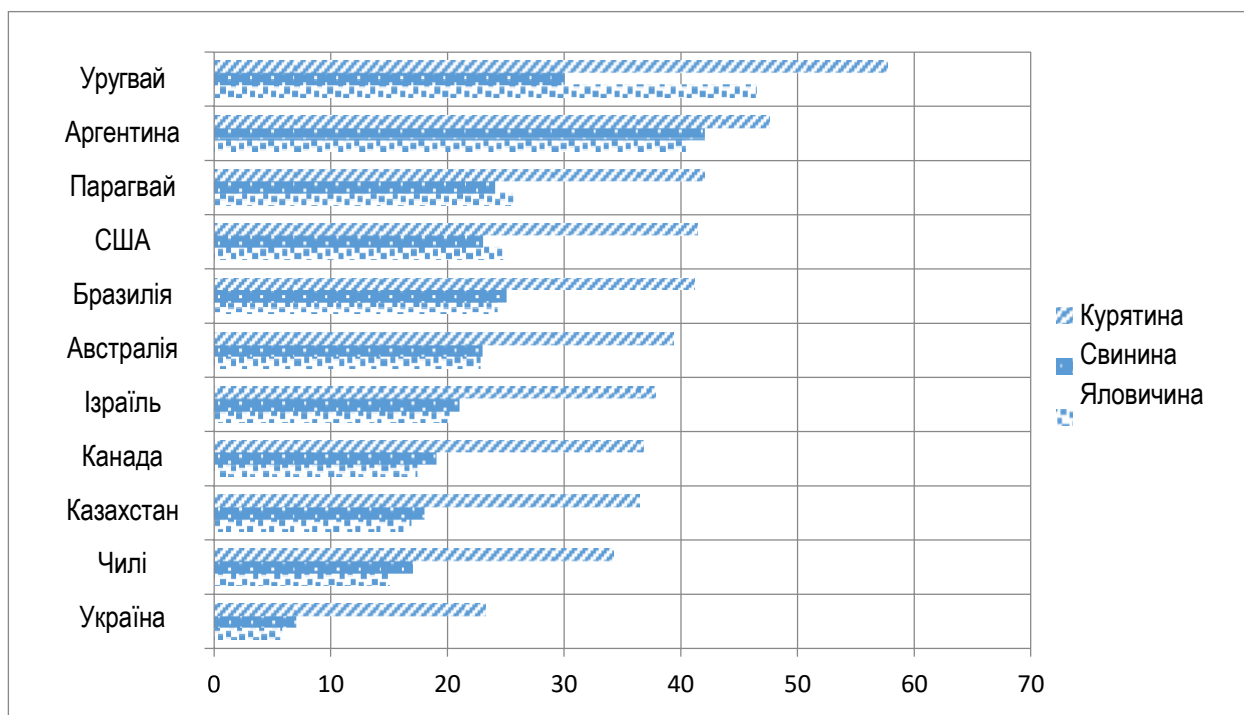

Рис. 3.4. Світове споживання м'яса за видами, кг на особу населення*

* Укладено на основі [49].

Отже, аналізуючи іноземний досвід, зокрема, в секторах свинарства, скотарства та птахівництва, приходимо до висновку, що в усіх провідних країнах світу РММП є головною ланкою економіки, яка не лише забезпечує населення м'ясом та м'ясопродуктами, а й сприяє забезпеченню продовольчої безпеки в цілому. Проте дане виробництво є високовитратним, а займатися аграрним бізнесом, через низку причин, доволі складно. Тому дані сектори потребують постійної державної підтримки, інноваційного вдосконалення. І, як показує іноземний досвід, підтримка, стимулювання товаровиробників при злагодженому механізмі діяльності забезпечує високу ефективність цього сектору.

Виробництво м'яса та м'ясних продуктів – один із ключових секторів вітчизняної харчової промисловості. У 2021 р. його частка у загальному виробництві харчових продуктів в Україні досягла 17,78 % (проти 15,93 у 2013 р.). Упродовж 2014 – 2021 років загальний обсяг заготі-

влі м'яса тваринницькими господарствами збільшився на 4,98 % (таблиці 3.27, 3.28).

Таблиця 3.27

Виробництво м'яса в Україні (у забійній масі), тис. т*

Показники	Роки					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. М'ясо птиці	1143,7	1166,8	1184,7	1258,9	1381,4	1404,7
2. Свинина	759,7	747,6	735,9	702,6	708,3	697,2
3. Яловичина і телятина	384,0	375,6	363,5	358,9	369,5	345,4
4. Інші види м'яса	35,2	33,6	34,1	34,5	33,2	30,2
Всього	2322,6	2323,6	2318,2	2354,9	2492,4	2477,5

* Розраховано за джерелом [8].

Таблиця 3.28

**Темпи приросту заготівлі м'яса в Україні (у забійній масі), %
до попереднього року***

Показники	Роки					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1. М'ясо птиці	-0,31	-1,80	2,02	1,53	6,26	9,73
2. Свинина	-0,76	2,30	-1,59	-1,57	-4,53	0,81
3. Яловичина і телятина	-3,53	-6,95	-2,19	-3,22	-1,27	2,95
4. Інші види м'яса	-12,24	-9,04	-4,55	1,49	1,17	-3,76
Всього	-1,25	-1,53	0,04	-0,23	1,58	5,84

* Розраховано за джерелом [8].

Упродовж аналізованого періоду в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання заготівлі *м'яса птиці*. Починаючи з 2018 р. в Україні зростали обсяги заготівлі інших видів м'яса (конини, кролятини, баранини та козлятини). На противагу птахівництву, тренди у вітчизняному *свинарстві* здебільшого негативні. Упродовж 2014-2021 рр. обсяги заготівлі свинини скоротились на понад 6 %. У 2018 р. лише в 7 регіонах зросло значення цього показника. Із них Сумська і Тернопільська області є лідерами за нарощенням потенціалу свинарства за останні 5 років: +53,33 % і +41,53 % відповідно.

Станом на 1 січня 2021 р. поголів'я основного стада свиней в Україні зменшилось на 4,9 %, порівняно з аналогічним періодом минулого року. Зокрема, через масштабний спалах АЧС у серпні 2019 року Львівська область втратила близько третини поголів'я свиней. Окрім того, станом на початок листопада 2021 р. зменшення кількості свиней

зафіксували у свинокомплексах Тернопільської (-23 % або 38,8 тис. гол. проти аналогічного періоду 2018 р.), Полтавської (-16 % або 36,8 тис. гол.), Запорізької (-16,2 % або 25,5 тис. гол.) та Дніпропетровської (-5,7 % або 16,5 тис. гол.) областей. Натомість відбулось збільшення виробничих потужностей Київської, Харківської та Чернігівської областей майже на 100 тис. голів [50].

Загалом негативні тенденції і в заготівлі *яловичини та телятини* – у 2018 р. зростання було досягнуто лише в 6-ти регіонах, із них найбільше у Миколаївській –39,69 % (+57,76 %, порівняно з 2013 р.). Така критична ситуація є прямим наслідком скорочення за останні 25 років в Україні ніпоголів'я ВРХ у понад 6 разів. Так, станом на 1 січня 2021 р. Значення цього показника знизилось на 5,7 % порівняно з аналогічним періодом минулого року. В свою чергу, однією з основних причин скорочення поголів'я ВРХ заготівельного призначення і, як наслідок, виробництва яловичини і телятини, була упродовж 1994-2016 рр. збиткова діяльність цього сегмента вітчизняного ринку через високу собівартість виготовлення м'ясної продукції, високі терміни окупності капіталу, а також низькі закупівельні ціни на м'ясну сировину.

Наслідком описаної динаміки стали зміни у структурі заготовленого м'яса. Так, упродовж 2013-2020 рр. частка м'яса птиці у цій структурі збільшилась на 7,8 в.п., але, натомість, частка свинини зменшилась на 3,1 в.п., яловичини і телятини – на 4,0 в.п., інших видів м'яса – на 0,65 в.п. (таблиця 3.29).

Таблиця 3.29

**Структура заготовленого в Україні м'яса
(за видами у забійній масі), %***

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. М'ясо птиці	48,91	49,38	49,24	50,22	51,10	53,46	55,42	56,7
2. Свинина	31,33	31,48	32,71	32,17	31,74	29,84	28,42	28,2
3. Яловичина і телятина	17,91	17,50	16,53	16,16	15,68	15,24	13,85	13,9
4. Інші види м'яса	1,85	1,64	1,52	1,45	1,47	1,46	1,33	1,2
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Розраховано за даними [2].

У 2020 р. 74,10 % заготовленого в Україні м'яса птиці припадало на чотири області: Вінницьку (24,55 % проти 12,07 % у 2013-му), Черкаську (22,11 % проти 23,95 %), Дніпропетровську (16,17 % проти 15,06 %) і Київську (11,27 % проти 14,93 %). У цих областях зосереджені найпотужніші підприємства-виробники цього виду м'яса, зокрема,

у Вінницькій області – ТОВ «Вінницька птахофабрика» (одне з найбільших в Україні і ЄС підприємств такого профілю), у Черкаській – ПрАТ «Миронівська птахофабрика», у Дніпропетровській – ТОВ «Агро-Овен», ТОВ «Птахокомплекс» Дніпровський», у Київській – ТОВ «Комплекс Агроромарс» та ін. Загалом на заготівлі м'яса птиці спеціалізуються тваринницькі господарства 8 регіонів, до яких, окрім названих, входять Волинська, Львівська, Рівненська і Харківська області.

На відміну від висококонцентрованої (територіально) заготівлі м'яса птиці, *заготівля свинини, яловичини і телятини, а також інших видів м'яса* в Україні є більш диверсифікованою. Так, на чотири області (Київську, Донецьку, Львівську і Полтавську), які є лідерами із заготівлі свинини, у 2021 р. сумарно припадало 31,63 % обсягу цього виду м'яса. Заготівля свинини є профільною спеціалізацією тваринницьких господарств у 14-ти регіонах. Ще більш диверсифікованою у регіональному розрізі є заготівля яловичини і телятини – у 2018 р. 27,95 % обсягу цього виду м'яса припало на чотири області-лідери у цьому сегменті: Івано-Франківську, Львівську, Харківську і Хмельницьку. На заготівлі яловичини і телятини традиційно спеціалізується Миколаївська аобласть, а з 2015 р. – Луганська область (внаслідок втрати виробничих потужностей птахофабрик) [50].

Незважаючи на скорочення сировинної бази, в Україні відбувається поступове нарощення *промислового виробництва м'яса*. Так, у 2020 р. 87,81 % м'ясної сировини, заготовленої сільськогосподарськими товаровиробниками, було спрямовано на промислову переробку, що на 5,7 в.п. більше, аніж у 2013 р. У двох областях – Дніпропетровській і Полтавській – обсяги промислового виробництва м'яса перевищують обсяги його заготівлі (у забійній масі) на 25,22 % і 5,39 % відповідно. Дуже високий потенціал розвитку м'ясопереробних виробництв демонструють також Донецька і Львівська області, в яких частка промислового виробництва м'яса і м'ясопродуктів у заготівлі м'ясної сировини (у забійній масі) становила 96,49 % (проти 89,35 % у 2013 році) і 83,25 % (проти 46,83 %) відповідно.

Згідно з даними Державної служби статистики України, в 2019 р. після трьохрічної позитивної динаміки, темп приросту промислового виробництва м'яса та м'ясних продуктів в Україні знову став від'ємним (таблиця 3.30).

Промислове виробництво м'яса та м'ясних продуктів в Україні, як і заготівля м'ясної сировини, є територіально висококонцентрованим. Так, у 2021 році 52,4 % всього обсягу виробництва (проти 39,8 % у

2013 р.) було зосереджено у 3-х областях: Дніпропетровській, Київській і Львівській. Порівняно значними (>5 %) у цій структурі є також частки Вінницької, Донецької, Полтавської, Харківської і Черкаської областей. Водночас частка решти 16-ти регіонів сумарно становила лише 16,0 % [50].

Таблиця 3.30

Темпи приросту промислового виробництва м'яса та м'ясних продуктів в Україні, % до попереднього року*

Код продукції за НПП*	Продукція**	Роки					
		2014	2015	2016	2017	2018	2019
10.11	М'ясо (охолоджене і заморожене), вт.ч.:	6,46	-0,05	4,24	-2,04	1,08	-10,95
	- яловичина і телятина	-10,93	-0,12	7,89	-3,51	-1,47	-19,97
	- свинина	16,59	-0,45	2,99	-1,47	2,23	-5,82
	- інше м'ясо та субпродукти	4,60	31,23	-16,53	5,83	2,36	-84,86
10.12	М'ясо свійської птиці	-3,12	1,69	5,37	5,41	7,77	-2,10
10.13	М'ясні продукти	-11,68	-8,02	-3,62	1,00	2,22	-3,38
Всього		-3,67	-1,24	2,92	2,72	5,08	-4,21

* Авторські розрахунки за [8].

**Номенклатура продукції промисловості.

У структурі промислового виробництва м'яса та м'ясних продуктів в Україні домінує м'ясо свійської птиці, частка якого за останні 6 років зросла на 7,22 в.п. (таблиця 3.31).

Таблиця 3.31

Структура промислового виробництва м'яса та м'ясних продуктів в Україні, %*

Код продукції за НПП	Продукція	Роки						
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
10.11	М'ясо (охолоджене і заморожене), вт. ч.:	19,93	22,02	22,29	22,58	21,53	20,71	19,25
	- яловичина і телятина	7,25	6,71	6,78	7,11	6,68	6,26	5,23
	- свинина	12,49	15,11	15,23	15,24	14,62	14,23	13,99
	- інше м'ясо та субпродукти	0,19	0,20	0,27	0,22	0,23	0,22	0,04
10.12	М'ясо свійської птиці	51,40	51,69	53,23	54,49	55,92	57,36	58,62
10.13	М'ясні продукти	28,67	26,29	24,49	22,93	22,55	21,93	22,13
Всього		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Авторські розрахунки за [8].

Натомість частка м'ясних продуктів (які включають ковбасні, копчені, консервовані та інші вироби із м'яса) скоротилась на 6,54 в.п.

Такі тенденції свідчать про згортання поглибленої переробки м'ясної сировини, зокрема, свинини, яловичини телятини та інших видів м'ясних продуктів. Значною мірою це спричинено низьким рівнем рентабельності виробництва м'ясопродуктів (-2,6 % у 2020 р. проти 3,7 % у 2013 р.), тоді як рентабельність виробництва м'яса свійської птиці досягла 11,3 % проти 9,1 % за той же період.

Результати проведених досліджень дають підстави для диференціації регіонів України на чотири групи за масштабами заготівлі м'ясної сировини та промислового виробництва м'яса і м'ясопродуктів, тобто за ступенем розвитку сировинного та переробного секторів ринку (таблиця 3.32). Переважна більшість областей (15) належать до 4-ї групи, тобто не володіють значним потенціалом ані заготівлі, ані промислового виробництва м'яса.

Таблиця 3.32

**Групування регіонів України за обсягами заготівлі
(у забійній масі) і промислового виробництва м'яса***

Група	Характеристика групи	2013 рік	2021 рік
I	Досить розвинені сировинний та переробний сектори (значні обсяги заготівлі і промислового виробництва м'яса).	Волинська Дніпропетровська Донецька* Київська Львівська Черкаська	Вінницька Дніпропетровська Київська Львівська Черкаська
II	Досить розвинений переробний сектор при слабо розвиненому сировинному (значні обсяги промислового виробництва м'яса при невеликих обсягах його заготівлі).	Луганська Полтавська*	Донецька* Полтавська* Харківська*
III	Слабо розвинений переробний сектор при добре розвиненому сировинному (невеликі обсяги промислового виробництва м'яса при значних обсягах його заготівлі).	Вінницька	Волинська*
IV	Нерозвинені сировинний та переробний сектори (невеликі обсяги заготівлі і промислового виробництва значні обсяги заготівлі і промислового виробництва м'яса).	Житомирська* Закарпатська Запорізька Івано-Франківська Кіровоградська* Миколаївська* Одеська* Рівненська Сумська Тернопільська Харківська** Херсонська Хмельницька Чернівецька Чернігівська	Житомирська* Закарпатська Запорізька Івано-Франківська Кіровоградська* Луганська Миколаївська* Одеська* Рівненська Сумська Тернопільська Херсонська Хмельницька Чернівецька Чернігівська

* Авторська розробка;

** Спеціалізація регіону на виробництві м'ясних продуктів.

Водночас у межах перших трьох груп упродовж 2013-2021 рр. відбулись певні зміни. Так, дві області – Вінницька і Харківська – піднялись, відповідно, у 1 і 2 групи завдяки нарощенню обсягів промислової переробки м'яса. Але натомість три області перемістились у нижчі групи. Зокрема, Волинська – у 3 (внаслідок скорочення промислового виробництва м'яса), а Донецька – у 2 (внаслідок зменшення заготівлі м'яса). Луганська область практично втратила свій виробничий потенціал у сегменті промислової переробки м'яса, тоді як обсяги заготівлі м'ясної сировини скоротились до мінімуму – 0,3 % у регіональній структурі (проти 2,2 % у 2013 році).

Виробництво м'яса є експортоорієнтованим сегментом вітчизняної харчової промисловості. З 2014 р. в Україні спостерігається позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами у сегменті м'яса та продуктів його переробки. Так, у 2019 р. коефіцієнт покриття імпорту експортом склав 4,48 проти 0,55 у 2013 р (таблиця 3.33). Найвище значення цього показника характерне для м'яса великої рогатої худоби (коди 201, 202) і птиці (код 207).

Таблиця 3.33

Коефіцієнт покриття імпорту експортом*

Код за УКТ ЗЕД*	Продукція	Роки						
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
200	М'ясо та їстівні субпродукти	0,55	1,59	3,74	4,70	4,70	3,88	4,48
201	М'ясо великої рогатої худоби, свіже або охолоджене	38,11	18,67	26,53	40,15	26,52	28,10	26,74
202	М'ясо великої рогатої худоби, заморожене	3,37	8,00	23,07	13,85	29,67	19,53	23,13
203	Свинина	0,05	0,33	6,71	1,22	1,06	0,07	0,11
204	Баранина, козлятина	0,02	1,81	0,25	0,40	2,15	2,00	4,47
206	Субпродукти великої рогатої худоби, свиней, овець, коней	0,03	0,13	0,18	0,46	0,78	0,41	0,25
207	М'ясо та їстівні субпродукти птиці	2,29	4,79	6,06	8,53	8,03	9,76	11,03
208	Інші м'ясо та їстівні субпродукти	0,00	0,02	3,00	0,03	0,01	0,07	0,45
209	Сало, свинячий жир і жир птиці	0,00	0,00	0,24	0,00	0,00	0,00	0,00
210	М'ясо та м'ясні субпродукти	0,40	0,72	0,11	0,18	0,74	1,22	0,61
16	Продукти з м'яса	2,30	1,83	1,34	1,22	1,98	1,82	2,72
1601	Ковбаси та аналогічні вироби з м'яса	1,03	1,25	1,79	4,33	3,00	3,33	5,91
1602	Інші готові чи консервовані м'ясопродукти	3,21	2,12	1,26	1,03	1,81	1,57	2,13
Всього (код 20+код16)		0,55	1,51	3,46	4,22	4,19	3,56	3,91

* Авторські розрахунки за даними [51, 52].

Головні тенденції розвитку РММП в довоєнний та повоенний періоди*

Сектор ринку	Провідні тенденції в довоєнний період	Проблеми розвитку	Очікувані тенденції в повоенний час
1 Аграрний (вирощування та відгодівля тварин)	<p>1. Скорочення виробництва ВРХ, свиней, овець, кіз та коней, вирощування цих видів продукції здебільшого в господарствах населення.</p> <p>2. Збільшення виробництва у секторі птахівництва, в т. ч. завдяки значним обсягам державної підтримки.</p>	Збитковість та зниження обсягів виробництва, недостатня кормова база, застаріла матеріально-технічна база.	Основним напрямком розвитку має стати забезпечення найбільшої результативності виробничої діяльності в умовах високої затребуваності ринком даної продукції. Цьому критерію відповідають свинарство і птахівництво, що забезпечує високу рентабельність та окупність капіталовкладень.
2 Переробний	Підвищення рентабельності реалізації та рентабельності продукції, що вказує на збільшення віддачі ресурсів, вкладених у виробничий процес. Найбільш успішними є виробники м'ясної продукції, які почали формувати ланцюг від вирощування тварин до реалізації готових виробів, тобто діє вертикально інтегрована структура, що забезпечує замкнутий виробничий цикл виробництва і продажу готової продукції.	Відсутність інвестиційно-інноваційної підтримки. Протягом останніх років зменшилися обсяги глибинної переробки м'яса (за 2013-2021рр. – на 19,16 %). Найбільш перспективними для українських виробників залишаються дешеві види м'яса (курятина та субпродукти) та продукти із м'яса (ковбаса варена, сосиски, сардельки).	Необхідно активізувати глибинну переробку м'яса та субпродуктів, що сприятиме зростанню доданої вартості м'ясного виробництва.
Розподілу й збуту	Відсутність гарантованого збуту виробленої продукції, присутність на ринку значної кількості посередників та створення сучасними торговельними підприємствами таких правил співпраці з постачальниками м'ясної продукції, що у сукупності створюють ефект монополії.		
4 Споживчий	За останні роки попит населення країни на м'ясо та м'ясну продукцію скоротився у 1,5 рази, а по регіонах – від 1,3 до 2,6 рази. Основною причиною такого стану є скорочення обсягів виробництва з 4357,8 тис. тонн у 1990 році до 2567 тис. тонн у 2020 році; значне підвищення роздрібних цін на всі види м'ясопродуктів; низькі доходи переважної частини населення.	Велика залежність від імпорту продукції, якість та безпечність якої не завжди є належною. Низька купівельна спроможність населення поряд із низьким рівнем споживання м'яса (у 2021р. – 52,8 кг проти 80 кг – раціональна норма)	В Україні спостерігається невідповідність рівнів споживання м'яса та м'ясопродуктів їх раціональній нормі, що зумовлено занепадом деяких секторів тваринництва та низьким рівнем доходів більшості населення країни. З 2001 р. спостерігається поступове зростання споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням України. Проте рівня 1990 р. (68 кг на одну особу) досі не досягнуто.

* Авторська розробка.

Основною проблемою, яка стримує розвиток виробництва м'яса та м'ясних продуктів в Україні, є скорочення сировинної бази для про-

мислової переробки м'яса через кризу у вітчизняному тваринництві, передусім у свинарстві і скотарстві (таблиця 3.34). Висока собівартість виготовлення м'ясної продукції значною мірою спричинена незадовільною кормовою базою тваринництва, тобто здебільшого неякісними але, водночас, дорогими кормами. Останнє, своєю чергою, є наслідком впливу багатьох чинників, серед яких можна виділити: монополізацію українського ринку корміві ветпрепаратів; відсутність контролю та обліку собівартості виготовлених кормів; застарілі методики створення тваринних раціонів; фальсифікація кормів, кормових добавок і ветпрепаратів; технологічні помилки при виготовленні кормів та ін.

У сучасних економічних умовах саме комбікорми є основою відгодівлі сільськогосподарських тварин у промислових масштабах, а відтак, заготівлі м'ясно їсировини. Тому для забезпечення стабільної роботи і подальшого нарощування продукції тваринництва необхідно збільшувати обсяги вітчизняного виробництва комбікормів та їх компонентів. Перспективним напрямком є, зокрема, виробництво кормів тваринного походження. Для України актуальним є також розвиток виробництв із виготовлення харчових добавок і концентратів для м'ясопереробної промисловості. Розширення виробництва додаткових видів продукції дозволить наростити обсяги виготовлення не лише м'ясних виробів, але й медичних препаратів, кормових і технічних продуктів. Комплексне використання м'ясної сировини у підсумку забезпечить зростання рівня прибутковості цього сегмента харчової промисловості.

Відтак, важливо вирішувати завдання щодо диференціації квот на експорт різних видів продукції птахівництва, зокрема, курятину, індичатину та інші види м'яса. Це сприятиме виходу на європейські ринки нішевих видів продукції (м'яса качок, гусей, цесарок). Перевагою нішевих ринків птахівництва (і зовнішніх, і внутрішнього) є те, що вони не монополізовані великими агропромисловими компаніями, що надає додаткові перспективи для вітчизняних товаровиробників як у площині експорту, так і в площині імпортозаміщення.

Можливість нарощення експортного потенціалу і задоволення внутрішнього попиту на нішеві види м'ясної продукції стане додатковим стимулом для розвитку в Україні малого і середнього агробізнесу, оскільки в індивідуальних господарствах зосереджено вирощування близько 97 % поголів'я качок і 94 % – гусей. З огляду на новітні тенденції у зміні споживчих уподобань на користь дієтичних (нішевих) видів м'яса, цей напрямок розвитку птахівництва в Україні має значні перспективи, передусім у тих регіонах, де відсутні потужні агропромислові компанії.

3.3. Вдосконалення механізмів селективного регулювання ринку м'яса та м'ясних продуктів у контексті забезпечення продовольчої безпеки держави

Формування та розвиток м'ясного ринку в Україні відбувається під впливом низки чинників, які визначають потенціал його базових секторів, збалансованість кон'юнктури, ринковий механізм та формують ринкове середовище. В умовах протидії збройній агресії з боку РФ, та тимчасової окупації частини територій вітчизняний ринок м'яса характеризується суттєвою залежністю від зовнішніх чинників, зокрема від імпорту, митних вимог, міжнародних стандартів, безпечності та якості продукції. В сучасних умовах інтеграції товарних ринків до глобальних ланцюгів доданої вартості неможливо абстрагуватися від її позадержавних чинників, однак, насамперед визначальним у формуванні стратегічних пріоритетів розвитку переробних секторів («точок» зростання) та збалансування відносин на м'ясному ринку має бути нарощування саме внутрішнього потенціалу під впливом дії механізму селективного регулювання.

Тривалий занепад тваринництва як базового сектора ринку, який супроводжував стагнаційний процес пристосування до ринкових відносин після набуття Україною незалежності і в теперішній складний час ще більше накладає негативний відбиток на показники розвитку переробного сектору. Чисельність поголів'я худоби та птиці в останні роки кілька разів нижча, ніж у період початку 90-х років, продуктивність худоби та обсяги виробництва м'яса та м'ясопродукції не забезпечують навіть мінімальної норми споживання даної продукції.

Вітчизняний ринок м'яса та м'ясної продукції з кожним роком перебуває у все більшій залежності від імпорту продукції, якість та безпечність якої не завжди є належною, а в умовах порушення логістичних ланцюгів ставить під загрозу продовольчу безпеку та забезпечення населення країни повноцінним харчовим білком. За таких умов вплив механізму селективного регулювання на формування та розвиток ринку м'яса набуває все більшої актуальності.

Сучасна побудова ринку м'яса вимагає науково обґрунтованих дій, головною з яких виступає селективне регулювання його розвитку у зв'язку з викликами внутрішнього та зовнішнього ринків. Наукового обґрунтування потребують стратегічні пріоритети формування та розвитку ринку м'яса та м'ясних продуктів (РММП), де особливе місце повинні зайняти питання створення ефективних інтеграційних відносин різних

секторів ринкового ланцюга та механізмів селективного регулювання, що забезпечують розвиток «точок зростання».

За останні роки попит на м'ясо та м'ясну продукцію скоротився у 1,5 рази, а по регіонах від 1,3 до 2,6 разів. Основними причинами скорочення обсягів виробництва з 4357,8 тис. т (в забійній вазі) у 1990 р. до 2478 тис. т у 2020 р., є значне підвищення роздрібних цін на всі види продуктів, низькі доходи переважної частини населення.

На сьогоднішній день ще більше загострилась інша проблема, що є дуже важливою за своєю виробничо-організаційною суттю, а саме – розбалансування попиту і пропозиції. Дана проблема полягає в «ножицях», створених між виробництвом (вирощуванням) худоби і птиці, тобто фактично одержаним приростом худоби в чистій вазі, і тією кількістю «живої маси», яка реалізується на забій. Починаючи з середини 90-х років і особливо в теперішній воєнний період, реалізовується більше худоби, ніж вирощується, внаслідок чого скорочується поголів'я. Тобто ресурси сировинного сектору ринку не відтворюються.

За 2020 р. в Україні було реалізовано на 62,5 тис. т м'яса в забійній вазі більше, ніж вирощено. Співвідношення між вирощуванням та реалізацією становить 98,1 %. Дану ситуацію щодо виробництва м'яса всіх видів в Україні можна вважати критичною, особливо це стосується вирощування ВРХ. Згідно оптимістичних прогнозів (до 2028 р.), обсяги відтворення чисельності ВРХ та виробництва продукції поступово зростатимуть, пожвавлюючи динаміку ринку. За песимістичним прогнозом, виробництво яловичини в сільськогосподарських підприємствах може зникнути вже до 2025 р.

Сільськогосподарськими підприємствами реалізація м'яса здійснюється різними маркетинговими каналами (таблиця 3.35).

У 2020 р. за напрямками реалізації продукції 23,7 % належить переробним підприємствам, або 477,5 тис. т, 0,3 % – населенню в рахунок оплати праці, 4,8 % на ринку та 71,2 % – іншими каналами реалізації. Сільськогосподарські підприємства можуть реалізовувати вироблену продукцію безпосередньо до переробного сектору, а також здійснювати реалізацію через мережу власних магазинів, ринки тощо. Таким чином, на сьогоднішній день основними споживачами м'яса, виробленого у сировинному секторі ринку, є підприємства переробного сектору та власні цехи з переробки даної продукції.

Хоча продуктивність тварин останніми роками дещо підвищилася, проте обсяги виробництва м'яса зменшуються та ефективність зали-

шається критичною. Відповідно, обсяги споживання м'яса та м'ясних продуктів в Україні залишаються низькими (таблиця 3.36).

Таблиця 3.35

Реалізація худоби і птиці сільськогосподарськими підприємствами за маркетинговими каналами в живій вазі, тис. т*

Маркетингові канали реалізації	Роки				Відхилення 2020 р. до 2017р., (+, -)
	2017	2018	2019	2020	
Продано – всього	1530,7	1957,5	1976,7	2015,6	+484,9
%	100	100	100	100	-
у тому числі:					
-переробним підприємствам	431,6	459,6	447,1	477,5	+45,9
%	28,2	23,5	23,0	23,7	-4,5
- населенню в рахунок оплати праці	4,6	5,5	4,4	6,1	+1,5
%	0,3	0,3	0,2	0,3	-
- пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнові паї	0,9	0,7	0,6	0,5	-0,4
- на ринку через власні магазини, ларьки, палатки	52,0	144,3	127,8	96,5	+44,5
%	3,4	7,4	6,6	4,8	+1,4
- за іншими каналами реалізації	1041,6	1347,4	1367,2	1435,0	+393,4
%	68,0	68,8	70,2	71,2	+3,2

* Укладено за даними Державної служби статистики України [3].

З таблиці 3.36 видно, що темпи зростання фонду споживання м'яса та м'ясної продукції скорочуються із року в рік, і з 2020 року характеризуються від'ємними значеннями.

Таблиця 3.36

Баланс м'яса та м'ясних продуктів, тис. т*

Показники	Роки							
	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Виробництво	1663	1597	2059	2323	2318	2355	2492	2478
Зміна запасів на кінець року	-82	-11	-3	-1	-5	-3	4	-15
Імпорт	38	325	378	158	233	283	261	230
Усього ресурсів	1783	1933	2440	2482	2556	2641	2749	2723
Експорт	163	82	48	245	351	399	487	473
Витрачено на нехарчові цілі (на корми, втрати та ін.)	9	7	8	8	10	10	10	6
Фонд споживання	1611	1844	2384	2179	2195	2232	2252	2244
У розрахунку на 1 особу, кг	32,8	39,1	52,0	50,9	51,7	52,8	53,6	53,8

* Укладено за даними Державної служби статистики України [3].

Аналізуючи баланс м'яса, можна стверджувати, що, враховуючи середню норму споживання на одну особу в обсязі 85 кг, фонд споживання в перспективі необхідно буде збільшити до 3650 тис.т.

Для підвищення рівня економічної ефективності виробництва м'яса та зміцнення економіки господарств з виробництва м'яса доцільно об'єднати технологічний ланцюг «виробництво – глибока переробка – реалізація кінцевої продукції».

Відповідно Плану відновлення економіки України (матеріалів робочої групи «Нова аграрна політика») в межах проєкту «М'ясо-молочна незалежність» для збалансованого відновлення сектора м'ясного скотарства задекларовано, що товарна пропозиція з виробництва м'ясної сировини має збільшитись на 480 тис. т свинини (64 %), 160 тис. т яловичини (59 %), 500 тис. т м'яса птиці (36 %), обсяг кормового споживання зернової сировини має зрости на 85 % до 18 млн. т [56].

До *зовнішніх можливостей*, які сприяють розвитку виробництва м'яса, можна віднести відносно стабільну ціну реалізації зерна, що дає підстави для уникнення проблем нестабільного постачання та дефіциту кормів. До зовнішніх факторів, що гальмують розвиток м'ясного ринку, слід віднести зниження рівня доходів населення, нерозвиненість інфраструктурного сектору, значне зростання імпорту м'яса, незадовільні умови кредитування, відсутність необхідних можливостей субсидування державою банківської кредитної ставки, недосконалість нормативно-правового середовища, недостатнє бюджетне фінансування наукових досліджень та екологічних проєктів РММП.

Що стосується *внутрішніх факторів*, які впливають на розвиток виробництва м'яса, то до *сильних сторін* слід віднести:

- забезпечення кормами переважно власного виробництва (87 %);
- у виробників м'яса є стимул на майбутнє, адже рівень споживання є недостатнім для задоволення потреб населення (фактично 53 кг на душу населення при нормі 85 кг);
- відсутність сезонності у виробництві;
- швидке відтворення свиней та птиці;
- наявні потенційні можливості для кооперації, інтеграції та диверсифікації з метою підвищення ефективності функціонування на ринку м'яса.

До *внутрішніх слабких сторін ринку* належать:

- дефіцит власних коштів підприємств сировинного сектору;

- відсутність власних переробних потужностей (монополія переробного та торгівельного секторів);

Провівши аналіз даних факторів, можна стверджувати, що найкращим сценарієм повоєнного розвитку ринку м'яса і м'ясної продукції є поєднання внутрішніх сильних сторін і зовнішніх можливостей.

В такій ситуації найсприятливішим варіантом для розвитку РММП може стати *стратегія інтеграції та диверсифікації*. Реалізація даної стратегії дозволить забезпечити покращення використання основних засобів виробництва і трудових ресурсів, зміцнення та стабілізацію фінансового стану, підвищити рівень незалежності від постачальників кормів та переробників продукції, повніше задовольнити попит на м'ясо і м'ясну продукцію, нарощувати ефективність виробництва, сприяти зменшенню імпортозалежності, збільшенню прибутків сировинного сектору та надходжень до бюджету.

При формуванні основного напрямку розвитку виробництва м'яса в умовах повоєнного відновлення України необхідно виділити і врахувати наступні стратегічні цілі:

- *економічну ціль* – створення високоефективних секторів РММП на засадах сталого розвитку;
- *соціальну ціль* – задоволення потреб населення у споживанні м'яса, підвищення якісних параметрів продукції;
- *екологічну ціль* – зростання виробництва екологічно чистої м'ясної продукції в сполученні з мінімізацією негативних впливів на навколишнє природне середовище.

Таким чином, вдосконалення селективного регулювання належить до найбільш актуальних завдань системного розвитку ринку м'яса та м'ясних продуктів, у вирішенні яких важливе місце належить державі. Дієздатність механізмів співробітництва держави, науки та бізнесу, розвиток партнерських відносин слід розглядати в якості дієвої платформи для формування стратегії розвитку ринку м'яса та м'ясної продукції в умовах повоєнного відновлення країни.

Формування системи економічних відносин у сучасних умовах зумовлює необхідність розвитку міжсекторної взаємодії у структурі ринку. Аналіз стану основних секторів РММП виявив різкий спад обсягів виробництва, що пов'язано значною мірою з розривом чи ослабленням міжсекторних та внутрішньосекторних зв'язків на регіональному та внутрішньовиробничому рівнях діяльності суб'єктів господарювання. У результаті сформувалася незбалансована відтворювальна структура РММП, низька ефективність використання ресурсів, ослаблення міжсе-

кторних потоків та пропорцій, зниження ефективності функціонування ринку загалом. На нашу думку, нівелювання виявлених недоліків можливе в результаті формування та розвитку ефективних механізмів реалізації міжсекторних зв'язків, які враховували б інтереси всіх секторів ринку з орієнтацією на забезпечення продовольчої безпеки країни.

Розвиток агропромислового комплексу загалом та РММП зокрема потребує обов'язкового державного селективного регулювання відтворювальних процесів, про що свідчить іноземний досвід [57].

Загалом, існує декілька джерел державної підтримки сільгоспвиробників, а саме:

- 1) пряма бюджетна підтримка у вигляді субсидій та дотацій;
- 2) податкові пільги;
- 3) державне втручання у ціноутворення (наприклад, через обмеження експорту або імпорту).

На нашу думку, недоліком теперішньої політики бюджетного фінансування ресурсоутворювальних секторів ринку є недостатнє виділення коштів для стимулювання їх розвитку учасниками ринку. Наразі державна підтримка тваринництва здійснюється у формі компенсації за придбання сільськогосподарських тварин. Зазначену форму підтримки, на наш погляд, доцільно доповнити річними державними виплатами за прирощення поголів'я у розрахунку на 1 гол. власного поголів'я (такий підхід вже використовується для прирощення поголів'я корів у секторі молочного скотарства). Але, збільшення пропозиції м'яса та м'ясної продукції визначається не лише поголів'ям тварин, але і його продуктивністю, яка у тому числі залежить від умов його утримання. З цієї позиції мотивуючу роль відграватиме часткове відшкодування, по-перше, витрат на будівництво і модернізацію приміщень для утримання сільськогосподарських тварин, по-друге, вартості кредитів, отриманих для відповідних цілей.

Що стосується сектора виробництва свинини, то одним із найвагоміших чинників стрімкого скорочення поголів'я свиней є розповсюдження африканської чуми свиней (АЧС). Не зайвим буде зазначити, що у 2015-2018 рр. в Україні тривала епідемія АЧС, унаслідок якої за цей період було знищено 186,7 тис. голів тварин. Цей факт, а також запроваджені державою протиепідемічні заходи, які значно обмежують ділову активність сектору (наприклад, заборона імпорту тварин з певних країн та ін.), негативно позначились на стані свинарства загалом.

Проблематичним є те, що всі дії держави у сфері управління та зниження відповідних ризиків пов'язані з ліквідацією наслідків і локалі-

зацією захворювання, тоді як мали б зосереджуватись на превентивних заходах. Їх пріоритетним інструментом доцільно визначити *систему страхування учасників ринку*. Перешкодою розвитку страхування є висока вартість відповідних послуг в умовах дефіциту власного капіталу у сільськогосподарських товаровиробників. Для її подолання можливим є відновлення практики відшкодування страхових платежів державою (що мотивуватиме сільськогосподарських виробників) і вдосконалення системи профілактики та боротьби із захворюванням (що зменшуватиме частоту настання ризиків та відповідних сум страхових виплат, які є витратами страхової компанії).

Податковий інструментарій державного селективного регулювання також діє не на користь сільськогосподарських товаровиробників. Найбільший деструктивний вплив мала відміна спеціального режиму оподаткування доданої вартості та його заміна на виплату державної допомоги. До відміни спецрежиму у 2017 р. кошти від сплати ПДВ спрямовувались не до державного бюджету, а накопичувались на спеціальних рахунках сільськогосподарських товаровиробників і у подальшому використовувались ними для фінансування власної господарської діяльності, зокрема для інноваційного оновлення виробничого процесу. Інноваційний характер такого механізму селективного регулювання визначався цільовим використанням коштів, акумульованих на спецрахунках. Після повного скасування спеціального режиму оподаткування доданої вартості у сільськогосподарських підприємств виникла низка проблем, які почали суттєво гальмувати розвиток виробників ресурсотворювального сектору ринку.

По-перше, значно скоротився розмір їх фінансової допомоги. Зокрема, у 2014 р. 94,5 % державної допомоги (для фермерських господарств – 70 %) було виплачено саме за рахунок податку на додану вартість, а інші 5,6 % (для фермерів – 30 %) – у вигляді дотацій [58]. Однак уже в 2017 р., після відміни спецрежиму, розмір коштів Державного бюджету України, які планувалось спрямувати на допомогу сільськогосподарських товаровиробників, був на 40 % менший, ніж сума повернутого у 2016 р. податку на додану вартість. Водночас, питома вага виплат виробникам продукції тваринництва складала лише 3 % від всіх виплачених з бюджету коштів (170 млн.грн. з 5,6 млрд. грн. допомоги) [59].

По-друге, сільськогосподарські виробники змушені або сплачувати ПДВ у повному обсязі, перейшовши на загальну систему оподаткування, або сплачувати єдиний податок (для 4-ї групи), але не бути платни-

ками ПДВ. У першому випадку зростає податкове навантаження виробників, а у другому – вони стають небажаними партнерами для підприємств-платників ПДВ. Друга проблема особливо актуальна для підприємств малого бізнесу, зокрема фермерських господарств. Експортоорієнтовані підприємства переробного сектору зацікавлені у співробітництві із платниками ПДВ, що забезпечує їм збільшення податкового кредиту та, відповідно, зниження податкового зобов'язання з ПДВ. Експортери м'яса та м'ясної продукції, що звільнені від сплати експортного ПДВ, можуть використати податковий кредит для зменшення суми ПДВ в інших сферах господарської діяльності (наприклад, торгівлі, якщо переробне підприємство має власну торгівельну мережу).

По-третє, проблема існуючого механізму держпідтримки сільськогосподарських виробників пов'язана із поступовим відновленням корупційних схем, які передбачають отримання державної допомоги лише у разі виплати господарством певної суми (хабара) посадовій особі. Наявність «людського чинника» дає можливість зловживань, коли за належне виконання службових обов'язків можуть вимагати хабарі. На наш погляд, вирішенням цієї проблеми може стати впровадження електронної системи документообігу пакетів документів, наданих для отримання субсидії, та надання доступу до неї підприємствам-заявникам. Необхідним також є створення окремих «гарячих телефонних ліній» та виділення електронних скриньок (як регіональних, так і центральних), за якими представники підприємств, які надали документи на дотацію, зможуть поскаржитися на дії чи бездіяльність чиновників у разі неналежного виконання тими своїх обов'язків, внесення інформації до реєстру протягом 3-х днів, як це передбачено законодавством.

Питання підвищення ефективності селективної підтримки ринку м'яса та м'ясних продуктів набувають своєї актуальності якраз в умовах повоєнного відновлення економіки і обмеженої державної підтримки. Ці питання тісно пов'язані між собою, оскільки, з одного боку, немає сенсу витратити і без того обмежені ресурси, нарощуючи неефективну підтримку, з іншого боку, навіть ідеально виписаний механізм підтримки не зможе компенсувати її недостатній обсяг.

З ефективністю державної підтримки аграрного сектору України тісно пов'язане питання її розподілу серед потенційних отримувачів. На нашу думку, здійснюючи підтримку, доцільно керуватися не лише принципом розподілу матеріальної допомоги на підставі показників економічної ефективності виробництва чи його фізичного обсягу, а й

принципом мінімально необхідного соціального ефекту. Оскільки розвиток та існування більшості сільських населених пунктів безпосередньо залежить від діяльності сільськогосподарських підприємств, доцільно розподіляти підтримку в такий спосіб, щоб, в першу чергу, забезпечити господарства індивідуального сектору (фермери та особисті селянські господарства), поєднуючи її із заходами щодо усунення причин їх неефективності.

Так, при здійсненні прямої бюджетної підтримки агропромислового виробництва пропонується перехід до *двокомпонентного субсидування* товарної продукції. Перший (менший) компонент субсидії передбачається перераховувати на рахунки організації-одержувача, і вона може розпоряджатися ним на свій розсуд: реінвестувати увиробництво, купуючи засоби виробництва – як основні, так і оборотні (паливо, електроенергію, сировину та матеріали та ін.), використовувати на збільшення оплати праці на підприємстві тощо. Другий компонент можна визначити як цільову субсидію, яка перераховується на спеціальний рахунок, зняти кошти з якого підприємство не має можливості. Воно має можливість обмежено розпоряджатися коштами цього рахунку в обумовлених цілях, до складу яких доцільно було б віднести:

- придбання об'єктів основних засобів, у тому числі виплати за отриманими з цією метою кредитами;
- будівництво, реконструкція та капітальний ремонт (силами підрядних організацій) об'єктів основних засобів;
- проведення прикладних наукових досліджень (виплата грантів дослідницьким колективам на проведення досліджень щодо підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності організацій – одержувачів субсидій);
- погашення заборгованості перед бюджетами всіх рівнів.

Даний компонент субсидії передбачає набагато менший рівень свободи розпорядження засобами, ніж класичний варіант. З одного боку, це дозволяє досягти концентрації коштів другого компонента на цілях, які державна економічна політика в аграрній сфері вважає пріоритетними, з іншого боку, залишає підприємству певну свободу дій. Таким чином, пропонований інструмент державної підтримки за своєю економічною сутністю є цілком ринковим, хоча містить вбудовані елементи регулювання стихійності ринкових рішень. Державне селективне регулювання та державна підтримка аграрного сектору повинні встановити такий порядок використання другого компонента субсидії,

який сприяв би досягненню максимального ефекту для національної економіки, а не лише для окремих секторів ринку.

Субсидування виробництва високоякісної товарної продукції, а не витрат, за запропонованим варіантом дозволяє «відв'язати» обсяг підтримки від понесених отримувачем витрат. За необхідності можна встановлювати необхідну величину другого компонента на більш високому рівні, необхідному для прискореної модернізації матеріально-технічної бази підприємств ресурсотворювального сектору ринку.

Наступними питаннями, на які має дати відповідь інструментарій селективного регулювання, стає, з одного боку, визначення оптимального розміру другого компонента субсидії, з другого – пошук найбільш раціональних нормативів розподілу другого компонента субсидії між різними суб'єктами РММП.

Сучасні тенденції державної підтримки малих форм господарювання в аграрному секторі економіки вказують на безумовну зацікавленість органів влади всіх рівнів у їхньому розвитку. В даний час вони стали одним з пріоритетів державної аграрної політики. Проте варто зазначити, що сьогодні все ще переважають економічні заходи підтримки над адміністративними, хоча останні можуть виявитися не менш важливими та ефективними, особливо в воєнний і повоєнний періоди. Адміністративні заходи підтримки повинні забезпечувати сприятливі умови виробничої діяльності малим формам господарювання, а також підтримувати рівні можливості виходу на ринки за умови збереження високої якості продукції.

Для досягнення стратегічної мети – забезпечення стійкої продовольчої безпеки та якісного розвитку сільських територій – необхідна першочергова переорієнтація та *вдосконалення механізму державної підтримки малих форм господарювання* за такими напрямками:

- посилення ролі адміністративних заходів підтримки розвитку малих форм господарювання, у тому числі через проведення інституційних перетворень (удосконалення законодавства та нормативно-правового регулювання, антимонопольної політики, підготовки кадрів, інформаційно-консультаційного забезпечення) для підвищення ефективності бюджетних видатків, що спрямовуються на реалізацію заходів Державної програми розвитку сільського господарства та регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства;

- збільшення обсягів держпідтримки на розвиток сімейних тваринницьких ферм та початківців-фермерів.

Отже, трансформація економічної політики регулювання розвитку ринку м'яса та м'ясної продукції має зосереджуватись на стимулюванні, по-перше, нарощення поголів'я сільськогосподарських тварин, по-друге, збільшення обсягів виробництва продукції м'ясного тваринництва (зокрема, за рахунок підвищення інвестиційної спроможності виробників).

У повоєнний період стратегічними напрямами забезпечення стійкості функціонування ринку м'яса і м'ясних продуктів є задоволення внутрішніх потреб м'ясопереробних підприємств у сировині належної якості, екологічної безпеки та в достатніх обсягах, а також формування достатніх запасів м'яса для забезпечення продовольчої безпеки регіонів України. Сукупність адаптивних заходів селективного регулювання цього ринку доцільно об'єднати за наступними напрямами (таблиця 3.37).

Першим напрямом має стати розробка та імплементація системи заходів селективного регулювання на державному рівні щодо вирішення проблеми дефіциту продукції м'ясного тваринництва. Такі заходи включають інструментарій селективної політики (бюджетний, податковий), спрямований на стимулювання нарощення обсягів виробництва продукції тваринництва.

Другий напрям забезпечення розвитку ринку м'яса та м'ясної продукції пов'язаний із поглибленням існуючих і формуванням нових форм міжсекторних і міжринкових взаємозв'язків між його суб'єктами, а також з іншими учасниками продуктового ланцюга. Це забезпечується за рахунок розвитку кооперації сільськогосподарських виробників і вертикальної агропромислової інтеграції. Активізація відповідних процесів сприятиме вирішенню низки проблем, які включають високу собівартість, дефіцит оборотних коштів, недостатню якість, суттєвий розрив між цінами виробника та споживчими цінами, широку мережу посередників, які акумулюють основну частку доданої вартості, тощо.

Однією із найперспективніших форм вертикальної інтеграції у сфері виробництва і реалізації м'яса та м'ясної продукції є створення кластерів, які передбачають збереження самостійності всіх його учасників та статусу окремої юридичної особи із одночасним досягненням спільних цілей, основною серед яких має бути забезпечення розвитку регіональних (локальних) ринків. Вертикально інтегровані структури кластерного типу мають формуватись економічними суб'єктами, які взаємодіють за вертикаллю продуктового ланцюга (від селекціонерів, виробників кормів та розробників сучасних технологій і аж до пунктів роздрібної торгівлі) із розширенням сфери виробництва продукції

м'ясного тваринництва за горизонталлю (на базі сільськогосподарської обслуговуючої кооперації).

Таблиця 3.37

Головні заходи селективного регулювання ринку м'яса і м'ясних продуктів в умовах економічного відновлення*

Напрями	Стан проблеми	Пропоновані заходи
<p>Формування достатньої сировинної бази для потреб вітчизняних м'ясопереробних підприємств у період економічного відновлення</p>	<p>Зменшення пропозиції м'яса та м'ясної продукції у ресурсоутворювальних секторах ринку за рахунок скорочення поголів'я тварин, а також його продуктивності, яка у т. ч. залежить від умов утримання. Недостатнє стимулювання нарощення обсягів виробництва продукції тваринництва (передусім, продукції скотарства та свинарства) з боку держави</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Механізм державної підтримки тваринництва у формі компенсації за придбання сільськогосподарських тварин доцільно доповнити річними державними виплатами за прирощення поголів'я (такий підхід використовується у молочному скотарстві). 2. Часткове відшкодування витрат на будівництво і модернізацію приміщень для утримання сільськогосподарських тварин та, вартості кредитів, отриманих для відповідних цілей. 3. Посилення боротьби із АЧС (шляхом відшкодування страхових платежів державою, здійснення превентивних заходів, введення корегуючи коефіцієнтів). 4. Відновлення статусу платників ПДВ для виробників продукції тваринництва (передусім, скотарства та свинарства) разом із поверненням до спецрежиму оподаткування доданої вартості
<p>Формування нових форм міжсекторних і міжринкових взаємозв'язків суб'єктів РММП між собою, а також з іншими учасниками продуктового ланцюга, за рахунок стимулювання створення переробних м'ясних кооперативів та кластерів для первинної переробки сировини та налагодження їх зв'язків із м'ясопереробними підприємствами</p>	<p>Відсутність гарантованого збуту виробленої продукції, присутність на ринку значної кількості посередників, які акумулюють більшу частину доданої вартості, створення сучасними торговельними підприємствами таких правил співпраці з постачальниками м'ясної продукції, що у сукупності створюють ефект монополії.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стимулювання об'єднання малих і середніх виробників, що вирощують худобу та птицю, передусім господарств населення, в переробні кооперативи з метою спільного збуту тварин, первинної переробки м'яса та реалізації продукції з доданою вартістю на локальних і регіональних ринках; 2. Залучення міжнародних благодійних фондів до фінансування, супроводу та допомоги на всіх етапах створення переробних м'ясних кооперативів у регіоні; 3. Налагодження довгострокових зв'язків між м'ясними кооперативами та м'ясопереробними підприємствами, становлення довгострокових контрактних відносин у сталих виробничих територіальних кластерах навколо середніх та великих підприємств з первинної переробки м'яса.

* Укладено з використанням [60].

У результаті значна частина доданої вартості, яка наразі концентрується у посередницьких структурах та переробників, буде розподілятися на користь сільськогосподарських виробників. Це стимулюватиме нарощення обсягів виробництва продукції м'ясного тваринництва та збільшення пропозиції м'яса і м'ясних продуктів.

Створення м'ясних кластерів дасть змогу просувати продукцію кластерних підприємств на регіональні ринки, що дозволить підвищити конкурентоспроможність ресурсоутворювального сектору тваринництва на регіональному рівні. Формування регіональних м'ясних кластерів в різних областях України може вплинути на конкурентоспроможність у суміжних секторах, а саме: підвищення продуктивності на підприємствах кластера; створення передумов для розвитку інновацій та економічного зростання; наповнення внутрішнього ринку м'ясопродуктами та вихід на світові ринки; стимулювання формування нових підприємств. Світовий досвід у цьому контексті показує, що найбільш соціально орієнтованою є інтеграція сільськогосподарського виробництва на кластерній основі, що створює умови для розвитку різних розмірів та правових форм агробізнесу на основі співпраці та державно-приватного партнерства [61].

У 2022 р. планується перегляд умов Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (Deep and Comprehensive Free trade Area (DCFTA) [62]. Відтак, важливо ставити питання щодо диференціації квот на експорт різних видів продукції птахівництва, зокрема, курятину, індичатину та інші види м'яса. Це сприятиме виходу на європейські ринки нішевих видів продукції (м'яса качок, гусей, цесарок). Перевагою нішевих ринків птахівництва (і зовнішніх, і внутрішнього) є те, що вони не монополізовані великими агропромисловими компаніями, що надає додаткові перспективи для вітчизняних товаровиробників як у площині експорту, так і в площині імпортозаміщення.

Наприклад, обсяги імпорту в Україну м'яса індиків у 2018 р. становили 8,7 тис. т. Потенційно цю нішу на внутрішньому споживчому ринку може зайняти українська продукція. Проте заборона ЄС наприкінці січня 2020 р. на імпорт української курятини у зв'язку з виявленням на території нашої країни пташиного грипу актуалізує необхідність пошуку нових сегментів на перспективних ринках Африки та Східної Азії, де зростає попит на м'ясо птиці.

Можливість нарощення експортного потенціалу і задоволення внутрішнього попиту на нішеві види м'ясної продукції стане додатковим стимулом для розвитку в Україні малого і середнього агробізнесу,

оскільки в невеликих індивідуальних господарствах зосереджено вирощування близько 97 % поголів'я качок і 94 % – гусей. В свою чергу, розширення сировинної бази сприятиме збільшенню обсягів промислового виробництва м'яса птиці та продуктів із нього, а саме: паштетів, м'ясних мусів та інших видів продукції поглибленої переробки. З огляду на новітні тенденції у зміні споживчих уподобань на користь дієтичних (нішевих) видів м'яса, цей напрямок розвитку птахівництва в Україні має значні перспективи, передусім у тих регіонах, де відсутні потужні агропромислові компанії.

Перспективною формою стимулювання розвитку малих агропереробних виробництв (дрібних фермерських чи індивідуальних) є їх *кооперація*. Наприклад, частка сільськогосподарських кооперативів на аграрному ринку ЄС складає 40-50 %. Таким чином, ефективність підприємств досягається за рахунок їх об'єднання із метою спільного виробництва, доступу до фінансових та матеріальних ресурсів та просування своєї продукції. Сільськогосподарські кооперативи можуть створюватися за рахунок коштів міжнародної технічної допомоги або за сприяння великих м'ясопереробних підприємств.

Організаційно-економічною формою подальшого розвитку таких кооперативів в Україні вбачається їх інтеграція у діяльність *аграрно-промислових парків* (агропарків), які певною мірою є аналогами індустріальних парків. Це спеціальні території з відповідною інженерно-транспортною інфраструктурою, мережею виробничих (агропромислових) підприємств, які займаються заготівлею і переробкою сільськогосподарської сировини, що є продукцією рослинництва і тваринництва.

Як свідчить світова господарська практика, функціонування агропарків – це ефективний механізм залучення інвестицій, а відтак, прискорення ділової активності. Цей механізм може бути задіяний у регіонах, де є умови, придатні для вирощування тих чи інших видів тварин, передусім у контексті кількісного і якісного покращення сировинного забезпечення м'ясопереробних виробництв. Створення агропарків передбачає реалізацію потужних інвестиційних проектів, тобто залучення значних інвестицій (як вітчизняних, так і іноземних). Відповідно в основі функціонування цих парків буде діяльність великих і середніх підприємств із виробництва та переробки м'ясної сировини.

Інституційна (селективна) підтримка агропарків із боку органів влади різних рівнів (зокрема, місцевого самоврядування) може відбуватись у декількох напрямках:

- наданні пільг із земельного податку і податку на нерухоме май-

но для суб'єктів парків, які враховують суспільні інтереси, відображені у програмних документах соціально-економічного розвитку;

- встановленні мінімальної орендної ставки за оренду земель державної та комунальної власності: від 0,1 % до 3,0 % від їх нормативної грошової оцінки (у даному разі мова йде про виділення сільськогосподарських угідь під розведення ВРХ, овець та ін. тварин);

- сприянні оформленню всіх дозвільних та інших документів, необхідних для реалізації інвестиційних проектів у межах парку (передусім розбудови тваринницьких ферм ім'ясопереробних комплексів);

- організації пошуку джерел фінансування капіталовкладень шляхом створення умов для тіснішої співпраці суб'єктів агропромислової діяльності з організаціями та фондами, що займаються фінансовою підтримкою регіонального розвитку в межах програм міжнародного співробітництва (Світовим банком, ЄБРР, Інвестиційним банком та ін.);

- підвищенні рівня поінформованості іноземних інвесторів щодо потенційних напрямків капіталовкладень в Україні шляхом оприлюднення на інтерактивних інвестиційних порталах результатів рейтингових оцінок інвестиційної привабливості регіонів і провідних українських заготівельників та виробників м'ясної продукції.

З огляду на вагомість продукції м'ясопереробного сектору РММП у задоволенні потреб внутрішнього ринку та нарощенні експортного потенціалу розробка відповідних програм розвитку тваринництва на регіональному рівні (яка є прерогативою профільних департаментів обласних державних адміністрацій) має відбуватись за інформаційно-консультативної та організаційної підтримки Міністерства економіки України.

Виробництво м'яса та продуктів його переробки є одним із провідних напрямів забезпечення продовольчої безпеки регіонів України. У 2021 р. обсяги виробництва м'яса (в забійній масі) в Одеській області склали 46,7 тис. т, зменшившись порівняно з 2015 р. на 30 %. Регіон не входить до лідерів із заготівлі свинини, яловичини, телятини та м'яса птиці. Частка Одеської області в державному виробництві м'яса (в забійній масі) в 2020 р. склала лише 1,5 %, що на 0,6 % нижче рівня 2015 р., та постійно скорочується. У структурі виробництва м'яса в області переважає свинина та яловичина (53 % і 35 % відповідно), частка птиці не перевищує 5 % [63].

Головною проблемою, що стримує формування подовженого ланцюга м'ясної продукції в регіоні, є скорочення сировинної бази для промислової переробки м'яса через кризовий стан тваринництва, пе-

редусім у свинарстві та скотарстві. З іншого боку, проблема значної витратності виробництва м'ясної продукції безпосередньо пов'язана із незадовільним рівнем технічного та ресурсного забезпечення сировинної ланки агропродовольчого ланцюга. В Одеській області 89,5 % поголів'я великої рогатої худоби і 49,1 % свиней вирощується у господарствах населення, які не спроможні забезпечити належні технологічні, санітарні та організаційні умови для заготівлі якісних сортів м'ясної сировини у великих обсягах. У 2021 р. в регіоні частка господарств населення у виробництві м'яса (в забійній масі) досягла 74,1 %.

Враховуючи значний вплив індивідуального сектору на розвиток сировинного сектору системи суміжних ринків, доцільним є стимулювання створення *переробних м'ясних кооперативів* для первинної переробки сировини та налагодження їх зв'язків із м'ясопереробними підприємствами регіону. Пропонується реалізація таких адаптивних заходів:

1) стимулювання об'єднання малих і середніх виробників, що вирощують худобу та птицю, передусім господарств населення, в переробні кооперативи з метою спільного збуту тварин, первинної переробки м'яса та реалізації продукції з доданою вартістю на локальних і регіональних ринках;

2) залучення міжнародних благодійних фондів до фінансування, супроводу та допомоги на всіх етапах створення переробних м'ясних кооперативів у регіоні;

3) налагодження довгострокових зв'язків між м'ясними кооперативами та м'ясопереробними підприємствами, становлення довгострокових контрактних відносин у сталих виробничих територіальних кластерах навколо середніх та великих підприємств з первинної переробки м'яса.

3.4. Тенденції та стратегічні пріоритети розвитку українського ринку яєць та яєчних продуктів у повоєнний період

Ринок яєць та яєчних продуктів відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни. До провідних характеристик ринку слід віднести:

- стабільність географічних та товарних меж ринку;
- зорієнтованість на масового споживача;
- низький рівень замінності продукції;
- переважно олігопольний тип ринку, провідна частка якого розподілена між групою компаній «Ovostar Union», ПАТ агрохолдингом «Авангард», групою компаній «Інтер-Агросистеми», групою компаній «Ландгут Україна», на які сумарно припадає до 70 % виробництва промислових яєць і майже 100 % яєчних продуктів;
 - наявність потужного експортного потенціалу (до 30 % від загального виробництва), який забезпечив провідну роль України у світовому ринку яєць та яєчних продуктів (8-ме місце в світі серед експортерів даного продукту);
 - стабільно позитивне зовнішньо торгівельне сальдо за рахунок продажів продукції до провідних споживчих ринків, в першу чергу азіатських країн, включаючи Китай, Японію та Корею, а також окремих країн ЄС, зокрема, ФРН [63, 64].

Географічні межі ринку мають трьохрівневу ієрархію, а саме: загальнонаціональний, регіональний та локальний рівні.

В умовах воєнного стану та повоєнного відновлення локальний рівень має виконувати провідну роль у балансуванні попиту та пропозиції, оскільки він забезпечують максимальну близькість відносин між виробниками та споживачами продукції.

Ідентифікація територіальних меж ринку здійснюється за такими підходами:

1) товарно-ціновим підходом – ринок обмежується ареалом, де реалізуються угоди з купівлі-продажу за приблизно однаковою ціною);

2) адміністративно-територіальним підходом – ринок обмежується адміністративно-територіальною одиницею: містом, районом, областю (цей підхід дозволяє ідентифікувати ринок яєць та яєчних продуктів, в складі якого, поряд із суто ринковими механізмами, використовуються інструменти регулювання ринку місцевими органами влади).

За таких умов межі ринку можуть відповідати умовам як однорідності цінових показників купівлі-продажу товару, так і умовам віднесення до відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Аналіз товарних меж досліджуваного ринку свідчать, що він відноситься до групи агропродовольчих ринків з низьким рівнем замінності продукції.

Часові межі ринку створюють цикл часу, протягом якого товарна структура ринку, співвідношення попиту та пропозиції на ньому істотно не змінюються. За даним параметром ринок, що досліджується, характеризується певною стабільністю [65].

Відтворювальна структура ринку яєць та яєчних продуктів уявляє собою сукупність чотирьох секторів, а саме: аграрного (птахівництва), виробничого (виробництво яєць та яєчних продуктів), розподілу та збуту (транспортування, доробка, реалізація товарів), споживчого (кінцеве та промислове споживання) (рис. 3.6).

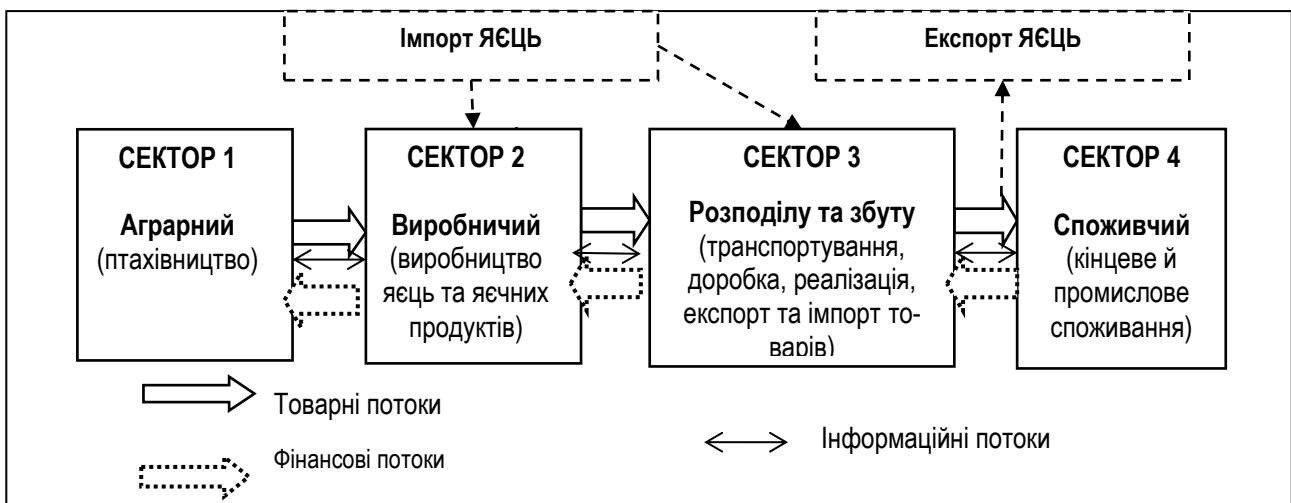

Рис. 3.6. Відтворювальна структура релевантного ринку яєць і яєчних продуктів

*Розроблено авторами

На функціонування ринку чинять вплив як глобальні процеси на агропродовольчих ринках, так і внутрішні економічні проблеми.

У теперішній час ринок знаходиться під впливом глобальних негативних процесів, які відбуваються на міжнародних агропродовольчих ринках. Так, в умовах посилення глобальної продовольчої кризи слід очікувати виникнення проблем в глобальній продовольчій безпеці, головні з яких пов'язані з подальшим підвищенням світових цін на продовольство (згідно з прогнозом ФАО, через війну в Україні світові ціни на продукти харчування та корми зростуть не менше як на 20 %) та гло-

бальним посиленням інфляції, яка отримує найбільше зростання в країнах з малорозвиненою та нестабільною економікою (країни Близького Сходу, Північної Африки тощо [66]) .Це суттєво посилює залежність ринку від зовнішнього середовища, що негативно вплине на темпи відродження ринку у повоєнний період.

Внутрішні проблеми функціонування ринку обумовлені подорожчанням енергоносіїв (в першу чергу електроенергії та газу), зростанням цін на корми, порушенням ланцюгів постачань продукції, певним розбалансуванням попиту та пропозиції, скороченням обсягів експорту. В результаті виробництво яєць та яєчних продуктів скоротилось майже на 70 %.

Виробництво яєчних продуктів почало розвиватись в Україні з початку 2000-х років і було зорієнтовано на експорт. Зокрема, у 2011 р. на світовий ринок було поставлено 4,2 тис. т сухих яєчних продуктів [2]. Особливо динамічними темпами зовнішні постачання почали здійснюватись з 2018 р. У 2019 р. обсяги експорту склали 7,8 тис. т сухих і 6,2 тис. т рідких яєчних продуктів, що перевищує показники 2018 р. на 98 % і 24% відповідно [67].

Відкриття ринку ЄС у 2014 р. вплинуло на зміни у товарній структурі виробництва яєчних продуктів. Оскільки для країн ЄС характерним є споживання в основному рідких яєчних продуктів, то багато вітчизняних виробників переорієнтувались саме на цей вид яєчної продукції. В той же час сухі яєчні продукти мають певні переваги. Вони довше зберігаються і їх зручніше транспортувати. Тому, за експертими оцінками, виробництво сухих яєчних продуктів в Україні в середньостроковій перспективі отримує відповідне зростання.

За даними Держстату України, поголів'я птиці за період з жовтня 2020 р. по жовтень 2021 р. зменшилося на 1,8 % – до 234,03 млн. голів: у сільськогосподарських підприємствах воно скоротилось на 1,7 % (до 118,36 млн. голів), у господарствах населення – на 2,0 % (до 115,67 млн. голів). Динаміка поголів'я птиці та виробництва яєць за категоріями господарств наведена у таблицях 3.38, 3.39.

З 2010 по 2014 рр. поголів'я свійської птиці в Україні зростало, хоча з кожним роком більш повільними темпами. Це обумовлено ефектом насичення ринку яєць. Політичні, військові події 2014-2015 рр. відобразилися на галузі птахівництва різким спадом виробництва на 11,7 %. З 2015 по 2020 рр. відбувалось відновлення і стабілізація ринкової пропозиції, а у 2020 р. – зростання обсягів виробництва на 4,1 % [2].

Таблиця 3.38

Динаміка поголів'я птиці в Україні у розрізі категорій господарств за 1991–2021 рр., млн.шт.*

Продукція	Роки						
	1991	2001	2015	2019	2020	2021	2022
Господарства усіх категорій							
Птиця свійська всіх видів, у тому числі	244,1	123,3	212,7	209,4	220,0	200,0	201,4
Кури та півні	212,3	103,8	193,9	191,9	202,5	183,5	186,6
Гуси	11,5	9,1	5,4	4,1	4,1	3,5	3,4
Качки	17,2	8,1	11,3	11,7	11,4	11,4	9,9
Індики	3,1	2,3	2,1	1,7	1,9	1,6	1,5
Підприємства							
Птиця свійська всіх видів, у тому числі	131,5	25,1	121,3	116,8	127,1	109,1	112,7
Курита півні	120,8	24,2	120,0	115,3	125,8	107,9	111,7
Гуси	19,4	0,7	0,2	0,3	0,1	0,1	0,0
Качки	0,8	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,2
Індики	0,5	0,0	0,7	0,8	0,9	0,8	0,8
Господарства населення							
Птиця свійська всіх видів, у тому числі	112,5	98,0	91,2	96,7	92,7	90,8	88,8
Курита півні	91,5	79,6	73,8	76,7	76,7	75,6	74,9
Гуси	9,6	8,4	5,1	3,9	3,9	3,4	3,4
Качки	8,8	7,7	10,9	11,3	11,1	11,1	9,8
Індики	2,6	2,3	1,4	0,9	1,0	0,7	0,7

* Укладено за даними Державної служби статистики України [2].

Таблиця 3.39

Динаміка виробництва яєць за категоріями господарств України, млн. шт.*

Продукція	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2021
Господарства усіх категорій								
Яйця всіх видів, млн.шт	16,3	9,51	8,81	17,08	16,87	16,61	16,11	14,01
Підприємства								
Яйця всіх видів, млн.шт	10,1	4,2	3,0	10,2	9,8	9,3	8,9	7,0
у тому числі фермерські господарства								
Яйця всіх видів, млн.шт	-	0,01	0,01	0,08	0,07	0,1	0,1	0,1
Господарства населення								
Яйця всіх видів, млн.шт	6,2	5,3	5,8	6,8	7,0	7,3	7,2	7,0

* Укладено за даними Державної служби статистики України [2].

Статистичні дані свідчать, що динаміка виробництва яєць у довоєнний період характеризувалася стійким розвитком. Аналіз поголів'я

птиці в Україні за аналізований період збільшилась від 24,6 до 202,2 млн. голів свійської птиці, відповідно, зросло й виробництво яєць. Спад виник у 2014–2016 рр. та був обумовлений падінням платоспроможності населення та економічними труднощами в утриманні малого та середнього бізнесу в Україні. Але з 2017 р. спостерігається збільшення споживання яєць та яєчних продуктів (індюшиних, перепелиних, страусіних – свійської птиці). Тому в цій сфері з'являються додаткові можливості для бізнесу і відтворювальної структури державного ринку яєць. Обсяги споживання яєць на одну особу наведено в таблиці 3.40.

Таблиця 3.40

Споживання яєць на одну особу в Україні, шт. / рік *

Області	Роки								
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	166	238	290	280	267	273	275	282	278
АР Крим	167	234	290	-	-	-	-	-	-
Вінницька	187	260	304	293	285	293	293	294	299
Волинська	142	193	244	274	255	267	272	274	285
Дніпропетровська	128	231	298	298	289	294	304	304	303
Донецька	180	266	308	253	251	262	254	255	251
Житомирська	187	251	307	304	302	313	321	321	318
Закарпатська	191	241	274	252	249	254	255	267	281
Запорізька	129	238	290	291	265	267	257	262	275
Івано-Франківська	167	231	252	257	242	249	252	264	276
Київська	171	258	313	313	287	296	298	311	301
Кіровоградська	144	222	292	299	290	304	323	323	327
Луганська	131	237	284	222	222	212	211	215	217
Львівська	175	215	266	269	257	271	275	290	278
Миколаївська	119	213	283	276	259	261	273	280	266
Одеська	220	255	282	279	272	268	266	264	263
Полтавська	161	246	308	307	286	280	277	290	284
Рівненська	153	233	295	291	271	275	279	290	278
Сумська	195	239	285	269	265	272	278	288	275
Тернопільська	187	217	269	286	278	275	272	290	280
Харківська	153	218	275	278	263	269	274	278	272
Херсонська	148	234	284	285	262	268	262	266	255
Хмельницька	119	199	267	286	263	275	282	292	289
Черкаська	199	221	296	297	272	276	281	287	275
Чернівецька	181	243	298	281	261	264	267	277	281
Чернігівська	221	255	286	274	262	271	281	294	269

* Укладено за даними джерела [63].

Рівень споживання яєць у регіональному вимірі на 1 особу за період 2000-2020 рр. мав тенденцію до зростання (див. табл. 3.40).

На частку великих птахогосподарств припадає 22 % ринку. Середні та малі підприємства мають рівні частки ринку (по 39 %) у кожному сегменті [68] (рис. 3.7).

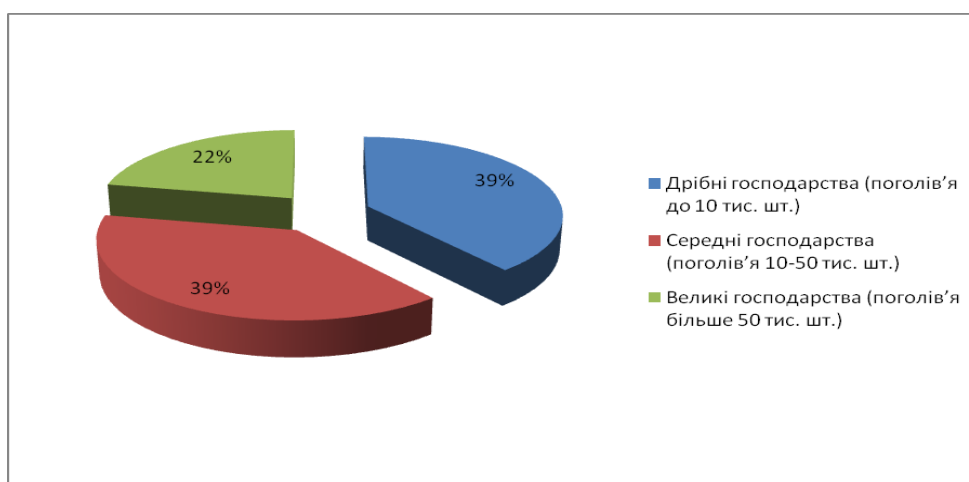

Рис. 3.7. Структура виробництва яєць в Україні за 2021 р., %*

* Побудовано за даними [2].

За даними асоціації «Союз птахівників України», експорт харчових яєць з початку року склав 228 млн. штук. Це на 42 % менше, ніж за аналогічний період минулого року. Зменшення обсягів експорту пов'язано із військовим станом, внаслідок окупації територій та руйнування виробничих потужностей, відбулося зменшення їх виробництва. Блокування морських перевезень та удорожчання логістики негативно позначаються на обсягах та фінансових показниках експортерів. Найбільшими імпортерами українських яєць є країни ЄС, Сінгапур, ОАЕ та Ізраїль [69]. Показники зовнішньої торгівлі України в 2021 р. наведені в таблиці 3.41.

За останні роки експортно-імпортне сальдо України в торгівлі яйцями та яєчними продуктами є позитивним, переважно за рахунок продажів продукції до азіатських країн, включаючи Китай, Японію та Корею, а також до окремих країн ЄС, зокрема, ФРН (72 % обсягу експорту складають яйця в шкаралупі, по 14 % - порошкові та рідкі яйця). Експорт українських яєць, який значно зріс, відбувався переважно за рахунок продажів до азіатських країн, включаючи Китай, Японію та Корею.

Ринок яєць та яєчних продуктів має низку *проблем*, які стримують його розвиток. До основних з них слід віднести наступні:

1. *Проблема зростання частки енергоносіїв в структурі собівартості продукції*, в першу чергу природного газу. На початку 2022 р. витрати на споживання природного газу склали в середньому 25-

30 % від загальної собівартості продукції. В таких умовах товаровиробники, особливо дрібні та середні, вимушені призупиняти бізнес. З метою скорочення цін на газ Уряд схвалив рішення та розробив механізм забезпечення виробників харчових продуктів, які мають соціальну значущість, газом вітчизняного виробництва за фіксованою пільговою ціною, в тому числі для курячих яєць [70]. Додатково у воєнний період було прийнято рішення щодо державного контролю за стриманням зростання цін на соціально значущу продукцію [71]. Цей захід сприяв пошуку резервів зменшення витрат на виробництво та реалізацію соціально важливих продовольчих товарів, зокрема, курячих яєць.

Таблиця 3.41

**Зовнішня торгівля України яйцями
та яєчними продуктами в 2021 р.***

Найменування	Експорт		Імпорт		Сальдо, тис. дол. США
	Кількість тис. шт	Вартість, тис.дол. США	Кількість тис. шт	Вартість, тис.дол. США	
407000000 Яйця птахів у шкаралупі, свіжі, консервовані або варені:	40304,71	44,59	3378,90	11,02	+33,57
407110000 Яйця кур домашніх (<i>Gallus domesticus</i>)	219,30	0,98	2469,01	10,15	-9,17
407210000 Яйця кур свійських (<i>Gallus domesticus</i>)	40082,53	43,60	909,77	0,87	+42,77
407290000 - інші:	2,87	0,01	0,00	0,00	+0,01
407299000 - інші	2,80	0,01	0,00	0,00	+0,01
408000000 Яйця птиці без шкаралупи та яєчні жовтки, свіжі, сушені, варені у воді або на парі, формовані, морожені або консервовані іншим способом, з доданням чи без додання цукру чи інших підсолоджувальних речовин:	4619,8	12,1	94,4	0,6	11,5
Разом	85231,98	89,18	6852,04	22,64	66,54

* Укладено за даними джерела [67].

2. *Проблема сезонності коливань цінових показників яєць та яєчних продуктів.* Особливість ринку полягає в тому, що на відміну від зернового, молочного та інших агропродовольчих ринків, дрібні та середні товаровиробники мають певні переваги щодо використання сезонності цінових коливань. Влітку, коли ціни на курячі яйця є найнижчими, вони мають можливість «консервувати» виробництво, а восени, коли попит та ціни на курячі яйця збільшуються, знову роблять посадку

птиці. Великі виробники не можуть використовувати таку схему в умовах налагодженого постійного технологічного циклу виробництва та контрактних зобов'язань.

3. Проблема нестабільності постачань продукції на зовнішні ринки. В умовах високого рівня конкуренції на світових ринках можливості для масштабного експорту мають лише потужні вітчизняні виробники, які мають можливості для задоволення вимог імпортерів. Це пояснюється тим, що експортні постачання передбачають формування товарних партій за різними вимогами щодо обсягів, термінів постачань, повинні мати конкурентоздатну ціну, високу якість продукції, яка повинна відповідати міжнародним стандартам безпечності продукції.

У 2021 р. виробництво яєць в світі становило 71,8 млн. т, або 1150 млрд. шт. З них більше половини (58,5 %) було вироблено в Азії, 20,8 % – в Америці, 15,7 % – в Європі, 4,6 % – в Африці і 0,4 % – в Океанії. Найбільше курячих яєць минулого року випустили в Китаї – 41,8 % від загальносвітового виробництва. У таблиці 3.42 наведено динаміку виробництва яєць щодо країн – найбільших виробників курячих яєць.

Таблиця 3.42

Динаміка виробництва яєць в країнах світу, тис. т*

Країни світу	2011 рік	2016 рік	2021 рік	Теми приросту (скорочення) за 2011-2021рр., %
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Китай	25846	22749	23871	-8%
США	5308	5339	5340	1%
Індія	2670	3060	3100	16%
Японія	2525	2554	2505	-1%
Мексика	2300	2337	2334	1%
Індонезія	1095	1123	1059	-3%
Франція	765	947	918	20%
Україна	780	855	911	17%
Турція	744	824	865	16%
Іспанія	884	800	804	-9%
Іран	880	727	775	-12%
Італія	670	724	729	9%
Німеччина	800	790	689	-14%
Нідерланди	610	627	619	1%
Польща	538	582	605	12%
Великобританія	590	600	601	2%
Тайланд	532	582	588	11%
Корея	545	566	564	3%
Філіппіни	530	550	555	5%

Закінчення таблиці 3.42

1	2	3	4	5
Нігерія	553	553	552	0%
Пакистан	452	503	529	17%
Аргентина	480	480	480	0%
Малайзія	465	465	466	0%
ПАР	385	473	450	17%
Канада	392	419	422	8%
В'єтнам	225	247	309	37%
Румунія	321	334	297	-7%
Єгипет	240	295	290	21%
Перу	205	267	269	31%
Марокко	168	244	244	45%
Колумбія	500	542	239	-52%
Бразилія	1690	184	193	-89%
Білорусь	179	184	190	6%
Алжир	170	184	185	9%
Казахстан	148	166	184	24%
Саудівська Аравія	174	171	172	-1%
Бельгія	224	175	168	-25%

* Укладено за даними джерела [67].

Виробництво яєць в країнах ЄС в 2020 р. становило 6,93 млн. шт., скоротившись проти 7,09 млн. шт. у 2019 р. [10]. У 2021 р. по відношенню до 2020 р. було зафіксовано зростання виробництва на 2,3 %. Це було зумовлено, головним чином, збільшенням обсягів виробництва в Італії, Німеччині та Нідерландах [72]. У 2021 р. Україна ввійшла до ТОП-10 і зайняла восьме місце в рейтингу найбільших світових виробників яєць і яєчних продуктів [68].

Азія, Південна Америка та Африка входять в період зростання попиту яєць і яєчних продуктів. Хоч усереднена питома вага виробництва яєць на 1 особу в світі складає приблизно 100 шт. на рік, діапазон її відхилень досягає від високого – 300 яєць на одну особу в Японії та Данії зі зниженням до нуля в окремих країнах Африки [73].

Всього на частку 10 провідних світових виробників у 2021 р. припало близько 74,7 % загального виробництва курячих яєць та яєчних продуктів.

На рисунку 3.8 наведено дані 15 країн - найбільших експортерів свіжих яєць станом за 2021 р.

ТУР	НДР	ПОЛ	НІМ	МАЛ	США	КИТ	УКР	ІСП	БЕЛ	ТАЇ	РОС	ІНД	БЛР	ФРА
349,2	290,1	246,2	152,1	139,5	115,5	109,6	94,1	94	71,6	30,9	28,7	27,6	27	25,4
23,3	15,4	10,8	6,7	6,1	5,1	4,8	4,1	4,1	3,1	1,4	1,3	1,2	1,2	1,1

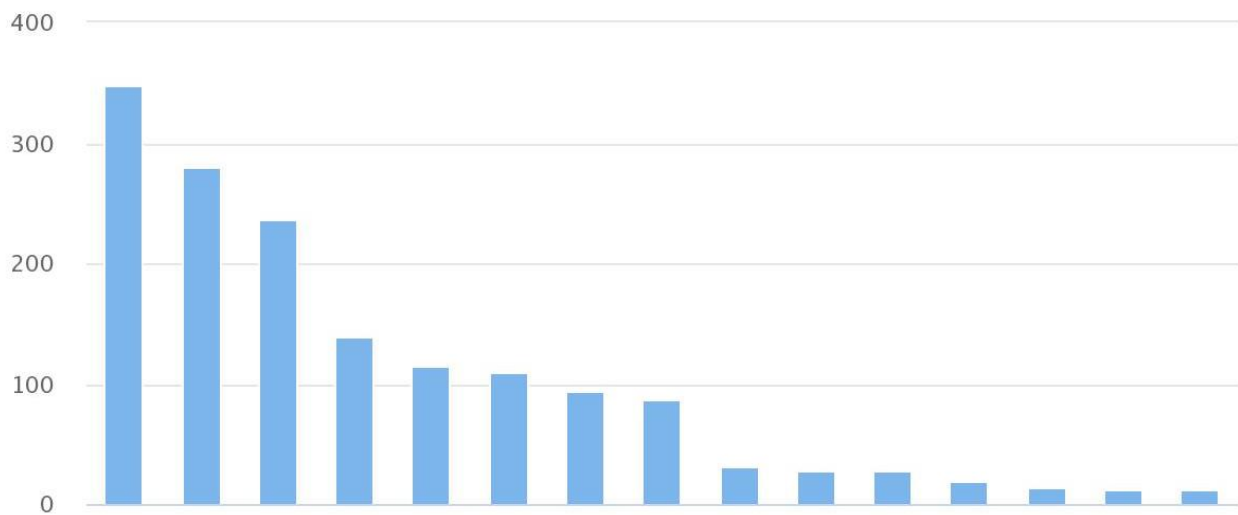

Рис. 3.8. Експорт свіжих яєць за країнами у 2021 р., млн.дол.США*

* Укладено за даними [67].

Частка в експорті яєць вищеперелічених країн склала у 2021р. майже 90 %. Серед провідних експортерів найбільш швидко зростаючими експортерами свіжих яєць за 2018-2021 рр. були: Таїланд (+123 %), Іспанія (+114 %) та Індія (+17 %). Країни, де спостерігалось зниження обсягів експорту свіжих яєць, очолили: Білорусь (-50,4 %), Франція (-39,4 %), США (-36,3 %), Німеччина (-19,6 %) та Нідерланди (-12,3 %).

Чистий експорт розраховано як вартість загального експорту країни мінус вартість її загального імпорту. Як бачимо, цей рейтинг відрізняється від загального рейтингу експортерів (рис. 3.9). На перше місце виходить Туреччина, а Україна посідає вже 7 позицію [67].

Обсяги чистого експорту яєць і яєчних продуктів провідними країнами - виробниками у 2021 р. наведено на рисунку 3.9.

Стратегічними пріоритетами розвитку ринку яєць та яєчних продуктів у повоєнний період слід визначити:

- відновлення провідних позицій виробників яєць та яєчних продуктів на зовнішніх ринках;
- підтримка вітчизняних виробників з метою протистояння надмірному зросту обсягів імпорту;

- відновлення завершених ланцюгів товароруху з високою доданою вартістю;
- формування рівноправного конкурентного середовища між крупними, середніми та дрібними учасниками ринку;
- формування міжрегіональних зв'язків на умовах нових форм співпраці, зокрема кластерної організації учасників;
- стимулювання розвитку органічного виробництва яєць та яєчних продуктів.

ТУР	НДЛ	ПОЛ	МАЛ	США	КИТ	УКР	ІСП	ТАЇ	ІНД	БЛР	КАЗ	ЛВА	ФІН	ЯПН
+0,3	-18,4	+6,4	-1,5	-32,8	-9,8	-2,6	+118,9	+142,9	+15,1	-50,3	+768,5	+123,9	+37,7	-1,3

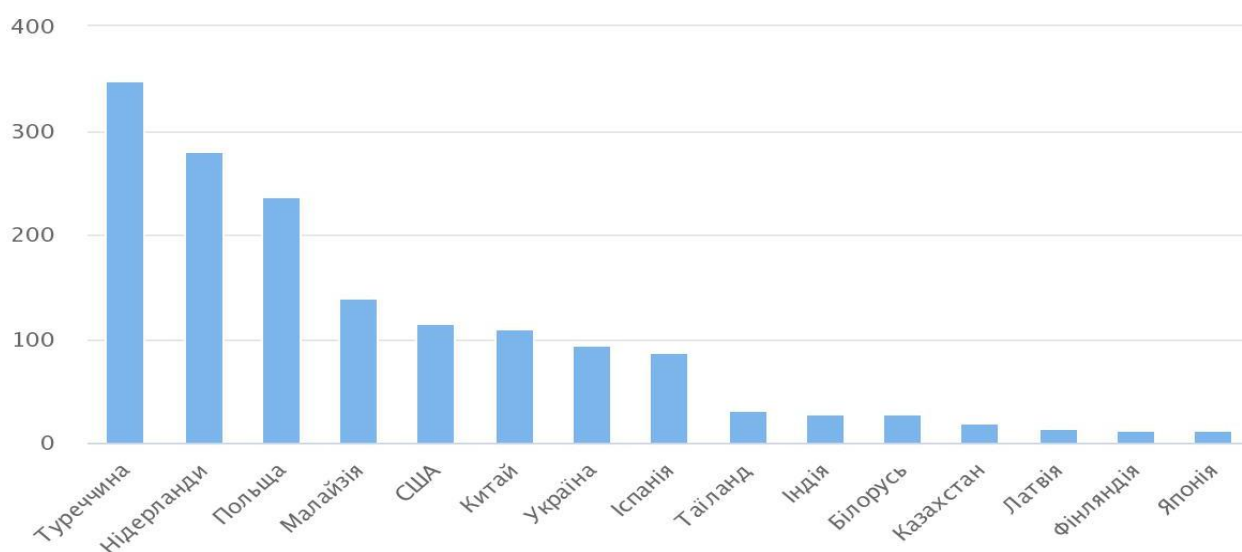

Рис. 3.9. Світовий експорт яєць і яєчних продуктів у 2021 р.*

* Укладено за даними [67].

Суттєве зростання цін на продукцію, майже у 3 рази, наприкінці 2022 року експерти, в першу чергу, пов'язують зі здороженням кормів, підвищенням тарифів на газ, скороченням виробничих потужностей, негативним впливом змін глобальної кон'юнктури у бік подороження яєць та яєчних продуктів [74]. Вирішення цього актуального питання передбачає запровадження заходів зниження собівартості продукції за рахунок формування інтегрованих поовжених ланцюгів, згладжування сезонності виробництва, в першу чергу, в осінньо-зимовий період, стимулювання впровадження сучасних технологій, вдосконалення логістичних схем товарних поставок. Актуальним завданням є визначення пріоритетів інституційного забезпечення функціонування ринку яєць та

яєчних продуктів. Зокрема, це стосується ліцензування та квотування експортних поставок [75].

Пріоритетами мають стати виробництво екологічно чистої продукції та її переробка, утилізація відходів виробництва, комбінування споріднених технологічних процесів та ін. Це дозволить запровадити перспективні проекти, підвищити ефективність логістичних маршрутів товарних поставок, посилити коопераційні зв'язки між ланками ланцюгів.

На регіональному рівні вищеперелічені заходи державної підтримки ринку підлягають конкретизації з урахуванням особливостей сировинної бази, наявних виробничих потужностей, динаміки споживчого попиту. Так, в межах Одеської області пріоритетні області підтримки передбачають:

- запровадження адресної підтримки малих форм господарювання, в першу чергу фермерських господарств, для розширення власного бізнесу;
- налагодження стійкого функціонування провідних виробників яєць та яєчних продуктів, зокрема, шляхом сприяння формування подовжених ланцюгів виробництва продукції (СТОВ «Лиманська», СТОВ «Чорноморська», СТОВ «Татарбунарська» та ін.);
- сприяння впровадженню суб'єктами підприємницької діяльності системних методів безпечності у галузях первинного виробництва, особливо по відношенню до вирощування продукції тваринного походження (яйця, яєчні продукти) та її подальшої переробки та реалізації [75].

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що *ринок молочних продуктів* за обсягами виробництва та розподілом ринкових часток між учасниками певною мірою відповідає ознакам ринків недосконалої конкуренції, що підтверджує наявність диспропорцій між відносно невеликою чисельністю крупних учасників та переважною часткою дрібних та середніх молокопереробних підприємств. Даний тип ринку свідчить про потенційні передумови для посилення конкурентних відносин між учасниками ринку. Проведений аналіз ємності релевантного ринку та ступеня його відкритості визначив негативну тенденцію скорочення обсягів виробництва та експорту, а також істотне посилення імпортозалежності за основною групою молочних продуктів.

2. У дослідженні доведено, що стійкість функціонування українського ринку молочних продуктів значною мірою залежить від функціонування вертикально суміжних ринків: нижньосуміжного ринку молочної сировини та верхньосуміжного ринку реалізації готових молочних продуктів.

3. На підставі проведеного аналізу ідентифіковано етапи впливів суміжних ринків на релевантний ринок молочних продуктів у довоєнний і воєнний період, досліджено та систематизовано домінуючі ринкові тенденції у розрізі певних етапів. Додатково у довоєнний період визначено два підетапи: (1) накопичення негативних тенденцій у суміжних ринках, що гальмувало ефективний розвиток переробки та реалізації молочної продукції (до 2019 р.); (2) підетап подальшого переростання негативних тенденцій у суміжних ринках у кризовий стан, що призвело до стагнації ринку молочних продуктів (з 2020 р. до початку війни).

4. Доведено, що серед організаційно-правових форм молочного бізнесу, які були визначені в якості провідних напрямів державної підтримки ринку молочної сировини в довоєнний період, умовам воєнного стану в найбільшій мірі відповідає *сімейне фермерство*. Акцентовано увагу, що переваги сімейного фермерства полягають у наявності низки передумов для створення на локальному рівні подовжених ланцюгів товароруку продукції від виробництва молочної сировини до реалізації готових молочних продуктів кінцевим споживачам. Даний чинник можна розглядати в якості альтернативного варіанту в умовах викликів і загроз, припинення постачань молочних продуктів з інших регіонів.

5. В умовах обмежених фінансових ресурсів необхідним є доповнення підтримки сімейного фермерства на загальнонаціональному рівні заходами підтримки на регіональному та локальному рівнях, зокрема, в напрямі розвитку співробітництва з міжнародними благодійними організаціями та фондами. З урахуванням європейського досвіду, обґрунтовано доцільність подальшого розвитку сімейного фермерства у післявоєнний період, що буде сприяти самозайнятості сільського населення та забезпеченню місцевого споживчого попиту якісними молочними продуктами власного виробництва.

6. З метою підвищення ефективності функціонування ринку молочних продуктів у повоєнний період запропоновано забезпечити на засадах сімейного фермерства відродження централізованих форм взаємодії релевантного ринку з вертикально суміжними ринками шляхом поглиблення спеціалізації та кооперації у міжринкових відносинах. Для нижньосуміжного ринку молочної сировини в районах, сприятливих для розвитку молочного тваринництва, запропоновано створення сировинних зон, в тому числі для виробництва органічних та дитячих молочних продуктів. Для верхньосуміжного ринку реалізації молочних продуктів можуть отримати поширення кооперативні мережі реалізації молочних продуктів.

7. В складі *ринку м'яса та м'ясних продуктів* України, як і інших держав, провідне місце займають такі сегменти сировинного сектору, як скотарство, свинарство та птахівництво. Показано, що ринок м'яса та м'ясних продуктів є вагомим для економіки в контексті забезпечення національної продовольчої безпеки. Водночас він має низку проблем, серед яких: недостатня державна підтримка та майже повна відсутність інновацій. Саме це відрізняє функціонування вітчизняного РММП від світового рівня.

8. Проаналізовано сучасний стан розвитку базових секторів РММП в контексті забезпечення продовольчої безпеки в умовах нестабільності. Проведений аналіз динаміки виробництва м'яса ВРХ свідчить про стійку негативну тенденцію скорочення обсягів виробництва по всіх видах продукції. Спостерігається зменшення поголів'я ВРХ та свиней, обсягів випуску свинини, яловичини та телятини, виробництвом яких здебільшого займаються господарства населення. Однією з основних причин скорочення поголів'я ВРХ заготівельного призначення і, як наслідок, виробництва яловичини і телятини, була упродовж 1994-2020 років збиткова діяльність цього сегмента ринку через

високу собівартість виготовлення м'ясної продукції, високі терміни окупності капіталу, а також низькі закупівельні ціни на м'ясну сировину.

9. У дослідженні визначено, що єдиним сегментом, успішно функціонуючим та стабілізуючим ситуацію на вітчизняному РММП, є птахівництво. Виявлено тенденції до зростання заготівлі м'яса птиці, як обсягів виробництва, так і частки у структурі видів м'яса в довоєнний період. Передумовою забезпечення розвитку і зростання обсягів виробництва м'яса птиці було достатнє фінансування, в тому числі завдяки значним обсягам державної підтримки, а швидка окупність вкладення капіталу у виробництво м'яса птиці зумовила зростання інвестицій, а саме: будівництво сучасних птахофабрик та створення потужних вертикально інтегрованих компаній.

10. Проведений аналіз динаміки та структури промислової переробки м'яса дозволив визначити, що в Україні переважає виробництво м'яса та субпродуктів охолоджених та заморожених, а частка м'ясних продуктів становила близько 22 % від промислового виробництва м'яса. Зазначено, що протягом останніх років досить суттєво зменшилися обсяги глибинної переробки м'яса. Доведено, що основним напрямом розвитку РММП має стати забезпечення ефективності виробничої діяльності базових секторів ринку. Цій вимозі відповідають птахівництво і свиначство, які забезпечують високу рентабельність та окупність капіталовкладень.

11. Встановлено, що розвиток переробного сектору РММП стримується звуженням сировинної бази виробництва (мова йде про тенденції зменшення поголів'я свиней і ВРХ), яке значною мірою спричинене незадовільною кормовою базою тваринництва. Для забезпечення стабільної роботи і подальшого збільшення виробничого та експортного потенціалу вітчизняних м'ясопереробних підприємств запропоновано комплексний підхід, який передбачає, з одного боку, – стимулювання розвитку тваринництва (у напрямі зростання поголів'я для отримання м'ясної сировини належної кількості та якості), а з іншого – розвиток вітчизняного ринку комбікормів.

12. Обґрунтовано стратегічні пріоритети розвитку українського ринку м'яса та м'ясних продуктів у повоєнний період, до яких віднесено, зокрема, задоволення внутрішніх потреб підприємств переробного сектору у екологічно безпечній сировині належної якості та в достатніх обсягах, нарощування м'ясного поголів'я тварин, зниження собівартості продукції, формування необхідних запасів м'яса для забезпечення продовольчої безпеки регіонів України.

13. Запропоновано механізм державної підтримки тваринництва, що передбачає: (а) доповнення компенсації за придбання сільськогосподарських тварин річними державними виплатами за прирощення поголів'я (такий підхід використовується у молочному скотарстві); (б) часткове відшкодування витрат на будівництво і модернізацію приміщень для утримання сільськогосподарських тварин, вартості кредитів, отриманих для відповідних цілей; (в) посилення боротьби із захворюваннями тварин шляхом відшкодування страхових платежів державою та здійснення превентивних заходів; відновлення статусу платників ПДВ для виробників продукції тваринництва (передусім, скотарства та свинарства) разом із поверненням до спеціального режиму оподаткування доданої вартості.

14. Доведено, що суттєвим резервом підвищення результативності м'ясного ринку має стати поглиблення існуючих та запровадження нових організаційно-правових форм взаємозв'язків між учасниками, зокрема, створення *м'ясних кластерів*. М'ясні кластери мають формуватися за вертикаллю продуктового ланцюга від селекціонерів, виробників кормів та розробників сучасних технологій до пунктів реалізації готової продукції у магазинах роздрібної торгівлі. Одночасно пропонується розвиток горизонтальної кооперації шляхом об'єднання дрібних фермерських та індивідуальних господарств у *переробні м'ясні кооперативи* для первинної переробки сировини та налагодження їх зв'язків із м'ясопереробними підприємствами. Наголошено, що цей механізм може бути задіяний у регіонах з умовами, придатними для покращення сировинного забезпечення м'ясопереробних підприємств.

15. Акцентовано увагу на доцільність нарощування експортного потенціалу РММП разом із задоволенням внутрішнього попиту на нішеві види м'ясної продукції. З огляду на новітні тенденції у зміні споживчих уподобань на користь дієтичних видів м'яса, цей напрямок розвитку має значні перспективи, передусім у тих регіонах, де відсутні потужні агропромислові компанії.

16. Досліджено характеристики *ринку яєць та яєчних продуктів* України дозволили виокремити особливості його функціонування, зокрема, наявність відносно стійких географічних та товарних меж ринку, низький рівень замінності продукції, олігопольний тип ринку, потужний експортний потенціал, позитивне сальдо зовнішньоторгівельного балансу, переважання ринкових механізмів регулювання відносин між учасниками при мінімальному втручанні держави у функціонування

ринку. Перелічені особливості ринку визначають його провідну роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни.

17. Встановлено, що в довоєнний період провідною тенденцією функціонування ринку яєць було швидке зростання обсягів виробництва, які з 2010 по 2021 рр. збільшились у 20 разів. Цьому сприяли прискорений обіг капіталу, широке залучення інвестицій в технічне переоснащення та розширення виробничих потужностей, сучасний менеджмент тощо. Визначено, що у довоєнний період відбулись негативні зрушення у функціонуванні релевантного ринку, зокрема, підвищення частки енергоносіїв та кормів у структурі собівартості продукції, що посилило проблему цінової конкурентоспроможності та утримання ніш на провідних ринках збуту. Війна додатково посилила негативні тенденції, обумовлені масштабним скороченням споживчого попиту на продукцію, порушенням логістичних схем товарних постачань в Україні тощо.

18. Визначено стратегічні пріоритети розвитку ринку яєць та яєчних продуктів у повоєнний період, зокрема: відновлення провідних позицій вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках на засадах стратегічного планування експорту разом із підтримкою стабільності зовнішніх постачань; забезпечення підтримки малих та середніх товаровиробників шляхом формування завершених ланцюгів товароруку; стимулювання розвитку перспективних організаційно-правових форм малого бізнесу (кластеризація, кооперація, державно-приватне партнерство); сприяння розвитку органічного виробництва через спрощення дозвільних процедур з отримання статусу виробників органічної продукції.

19. У дослідженні обґрунтовано стратегічні пріоритети розвитку товарних ринків (на прикладі агропродовольчих) у воєнний та повоєнний період. З урахуванням фінансових, інфраструктурних, збутових та інших обмежень, розроблено прикладні засади процесу локалізації агропродовольчих ринків та запропоновано перспективні організаційно-правові форми взаємодії їх суб'єктів. Доведено, що в умовах нестабільності й невизначеності реалізація стратегічних пріоритетів розвитку агропродовольчих ринків має базуватись на засадах селективного регулювання відтворювальних процесів з урахуванням особливостей функціонування кожного окремого ринку.

Література до розділу 3

1. Чагаровський В. Молочна Галузь України та її майбутнє через 10 років: проблеми, національна програма розвитку та державна підтримка. 29.09.2020. URL: <https://www.agropolit.com/blog/412-molochna-galuz-ukrayini-ta-yiyi-maybutnye-cherez-10-rokiv-problemi-natsionalna-programa-rozvitku-ta-derjavna-pidtrimka>
2. Статистичний щорічник України за 2020 р. За ред. І.Є. Вернера. Київ: Державна служба статистики України, 2021. 455 с.
3. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Зовнішньоекономічна діяльність. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Нікішина О.В., Тараканов М.Л. Механізми формування відтворювальної логістики ринку молока та молочної продукції в Україні. Економічні інновації: зб. наук. праць. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2020. Т.22. Вип.4 (77). С.116-127. [https://www.doi.org/10.31520/ei.2020.22.4\(77\).116-127](https://www.doi.org/10.31520/ei.2020.22.4(77).116-127). URL: <http://www.eijournal.com/index.php/journal/article/view/889>
5. Більшість молокопереробних підприємств працює у збиток – експерт. 3.12.2021. URL: <https://www.bankruptcy-ua.com/news/18191>
6. Семенда Д.К., Семенда О.В. Державна підтримка у відновленні галузі молочного скотарства. Уманський національний університет садівництва. 2018. № 3. С. 377-380.
7. Офіційний сайт MilkUA.info. З 1 січня 2020 року заводи не прийматимуть другий ґатуніок молока. 30.11.2019. URL: <http://www.milkua.info/uk/post/z-1-sicna-2020-roku-zavodi-ne-prijmatimut-drugij-gatunok-moloka/>
8. Тваринництво України 2021. За ред. О. Прокопенка. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 158 с.
9. Офіційний сайт Державної служби статистики України. Зовнішньоекономічна діяльність. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. Дацюк-Томчук М.Б. Удосконалення взаємовідносин учасників ринків молочних товарів. Ефективна економіка. №2. 2014. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2771>
11. Більшість молокопереробних підприємств працює у збиток – експерт. 3.12.2021. URL: <https://www.bankruptcy-ua.com/news/18191>
12. Чагаровський В.: Щороку в Україні зникає 1 велике молокопереробне підприємство. 2.06.2020. URL: <https://www.agropolit.com/interview/748-vadim-chagarovskiy-schoroku-v-ukrayini-znikaye-1-velike-molokopererobne-pidpriyemstvo>

13. Офіційний сайт MilkUA.info. З 1 січня 2020 року заводи не прийматимуть другий ґатунок молока. 30.11.2019. URL: <http://www.milkua.info/uk/post/z-1-sicna-2020-roku-zavodi-ne-prijmatimut-drugij-gatunok-moloka/>

14. Закупівельні ціни на молоко в Україні перевищують середньоєвропейські на 25%. 8.11.2021. URL: <https://www.agropolit.com/news/22336-zakupivelni-tsini-na-moloko-v-ukrayini-perevischuyut-serednoyeuropeyski-na-25>

15. Спаський Г.В. Розвиток сімейних фермерських господарств в Україні та зарубіжний досвід їх функціонування. Економіка АПК. 2019. № 7. С. 73-82.

16. Україні прогнозують «молочний бум» у випадку підтримки сімейних ферм. 13.02.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2875670-ukraini-prognozuut-molocnij-bum-u-vipadku-pidtrimki-simejnih-ferm.html/>

17. Купріянич І. П. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств в Україні з досвіду зарубіжних країн. Управління земельними ресурсами та землеустрій. 2016. № 1-2. С. 32 – 40.

18. Нікішина О.В., Тараканов М.Л. Механізми формування відтворювальної логістики ринку молока та молочної продукції в Україні. Економічні інновації: зб. наук. праць. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2020. Т.22. Вип. 4(77). С.116-127.

19. Знайомство з проєктом «Сімейні молочні ферми». 18.10.2021. URL: <https://www.harch.tech/2021/10/18/smf/>

20. Закон про внутрішню торгівлю – шанс для українських виробників уникнути тиску з боку торговельних мереж. 25.01.2022. URL: <https://www.agropolit.com/spetsproekty/940-zakon-pro-vnutrishnyu-torgivlyu-shans-dlya-ukrayinskih-virobnikiv-protistoyati-tisku-z-boku-torgovelnih-merej>

21. В Мінагрополітики розповіли про розмір збитків від загибелі тварин і руйнування ферм. URL: <https://www.zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-minuyue-rinok-moloka-v-ukrajini>

22. Козак О.А. Оцінка ролі та значення молока продуктового підкомплексу для вирішення продовольчого забезпечення та національної економіки. Економіка АПК. 2020. № 11. С. 39-51. DOI: URL: <http://www.doi.org/10.32317/2221-1055.202011039>

23. Як війна-2022 змінює ринок молока в Україні. 20.05.2022. URL: <https://www.zemliak.com/biznes/2590-yak-viyna-2022-zminyue-rinok-moloka-v-ukrajini>

24. Україна получила от экспорта молочных продуктов почти \$190 млн. URL: <https://www.agroportal.ua/ru/news/zhivotnovodstvo/ukrajina-otrimala-vid-eksportu-molochnih-produktiv-mayzhe-na-190-mln>

25. Щодо забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 160. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2022-%D0%BF#Text>

26. Бізнес на молекули. Чи варто сьогодні масштабувати виробництво молочних продуктів. URL: <https://www.agravery.com/uk/posts/section/show/business-on-molecules>

27. План відновлення України розраховано на 10 років: що передбачається. URL: <https://www.news.dtkr.ua/society/economics/77200-plan-vidnovlennya-ukrayini-rozrahovano-na-10-rokiv-shho-peredbacajetsya>

28. Сімейна ферма: чи вигідно реєструвати та як працювати URL: <https://www.agravery.com/uk/posts/show/simejna-ferma-ci-vigidno-reestrivati-ta-ak-pracuvati>

29. Спринчук Н.А. Оцінка кормової частки в інвестиційних проектах зі створення ферм та комплексів. Ефективна економіка. 2014. № 2. Дніпровський державний аграрно-економічний університет. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2798>

30. Особливості створення та раціонального використання пасовищ URL: <https://www.propozitsiya.com/ua/osoblivosti-stvorennya-ta-racionalnogo-vikoristannya-pasovishch>

31. Проблеми аграріїв в умовах воєнного стану – правовий аналіз від ЮК «АЛЬТЕЛО». URL: <https://www.parvo.ua>.

32. Сімейна ферма: чи вигідно реєструвати та як працювати URL: <https://www.agravery.com/uk/posts/show/simejna-ferma-ci-vigidno-reestrivati-ta-ak-pracuvati>

33. Все під контролем: сучасна лабораторія дозволить фермерам та селянам покращити якість молока. URL: <https://www.uzhgorodka.uz.ua/143.html>

34. Нікішина О.В. Методичні засади критеріальної оцінки та діагностики продовольчих ринків. Економіка харчової промисловості, 2010. №2.С.35-41. URL: https://www.nbu.gov.ua/UGRN/echp_2010_2_9.

35. Леськів І.Ю. Тенденції та напрями розвитку виробництва м'яса в Україні. Науково-виробничий журнал «Інноваційна економіка», 2018. № 9-10(77).С.32-40.

36. Ситуація на ринку м'яса і м'ясопродуктів. Динаміка споживання цін на м'ясо. URL: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/3677.htm>

37. Пілець Н.І. Поняття та сутність формування економічного механізму окупності витрат на виробництво сільськогосподарської продукції. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Сер. Економічні науки. Вип.15. Ч.3. с.71-74.

38. Месель-Веселяк В.Я., Мазуренко О.В. Методичні рекомендації щодо формування регіональних виробництв у м'ясопродуктовому підкомплексі. К.: ННЦІАЕ, 2006. 71 с.

39. Салькова І.Ю., Фуштей Л.Л. Теоретичні основи та можливості розвитку м'ясопродуктового підкомплексу України. Економіка та управління національним господарством. 2018. Вип. 22. с.226-230.

40. Шестакова П.Ю., Ожелевська Т.С. Аграрний ринок України в умовах євроінтеграції. Молодий вчений. 2018. №3(2). С.720-722.

41. Новоставська А.В., Свістула О.В. Світові тенденції розвитку тваринництва. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

42. Warwick E.J., Legates J.E., Reynolds W.N. Breed in gand improvement of Farm Animals. Mc. Graw-Hill Education. 1990. 624 P.

43. Кернасюк Ю.В. Як забезпечити прибутковість скотарства. Агробізнес сьогодні. 2020. №20(435). С.12-18.

44. Кравець І.В. Сучасні тенденції розвитку виробництва свинини в Україні та світі. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2018/70.pdf

45. Khakhula B. For eig nexperience in states upport for pig breeding development organizing and directions of it susein the domestic practice. Економіка та управління АПК. 2020. №1. С.29-35.

46. Месель-Веселяк В., Мазуренко О. Розвиток м'ясопродуктового підкомплексу України: навч. посіб. Київ, 2004. 198с.

47. Беженар І.М., Т.М. Васюта. Стан та перспективи розвитку птахівництва в Україні. 2015. №18. С.41-51.

48. Index Mundi. URL: https://www.indexmundi.com/agriculture/?commodity=chicken-meat&graph=production&fbclid=IwAR0YQ6hOg54ZTGK-TIMh8c-ZSqhEvXvDr2hIKCKS_pjKdxCtv3wcbkX6LPg

49. Виробництво продуктів харчування в світі. URL: <https://www.mozok.click/2047-virobnictvo-produktv-harchuvannya-u-svt.html>

50. Регіони України: статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_ru2ch2019.pdf

51. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. Державна

служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt0220_u.htm

52. Сумарний обсяг імпорту та експорту у розрізі товарних позицій за кодами УКТЗЕД. Державна фіскальна служба України. URL: <http://www.sfs.gov.ua/ms/f11>

53. Офіційний сайт Головного управління статистики Одеської області URL: <https://www.od.ukrstat.gov.ua>

54. Нікішина, О., Тараканов, М., Антонюк, П., & Лозова, Т. (2022). Адаптивні заходи селективного регулювання агропродовольчих ринків одеського регіону в умовах нестабільності. *Food Industry Economics*, 14(1). <https://www.doi.org/10.15673/fie.v14i1.2266>.

55. Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2022 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1424. за станом на 12.03.2022 р., підстава 259-2022-п. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1424-2021-%D0%BF#Text>

56. План відновлення України розраховано на 10 років: що передбачається. URL: <https://www.news.dtkr.ua/society/economics/77200-plan-vidnovlennya-ukrayini-rozrahovano-na-10-rokiv-shho-peredbacajetsya>

57. Ільчук О. М. Державна підтримка сільського господарства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 2. С. 93-98.

58. Основні економічні показники виробництва продукції сільськогосподарства в сільськогосподарських підприємствах за 2020 рік: стат. Бюллетень. Відп. За вип. О.М. Прокопенко. Київ: Державний комітет статистики України, 2020. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

59. Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 р.» від 21.12.2016р. №1801-VIII. URL: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.

60. Нікішина, О., Тараканов, М., Антонюк, П., Лозова, Т. Адаптивні заходи селективного регулювання агропродовольчих ринків Одеського регіону в умовах нестабільності. *Food Industry Economics*. 2022. 14(1). URL: <https://www.doi.org/10.15673/fie.v14i1.2266>

61. Усикова О.М. Аналіз та використання м'ясного кластеру в сільськогосподарській галузі. Вісник Сумського національного аграрного університету. Випуск 3(81), 2019. С. 40-45.

62. EU-Ukraine Deep and Comprehensive Free Trade Area URL: <https://www.trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/content/eu-ukraine-deep-and-comprehensive-free-trade-area>

63. Регіони України: статистичний збірник. Державна служба ста-

тики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/12/zb_ru2ch2019.pdf

64. Пашко С.О. Український ринок яєць та його місце в світі. Економіка та управління АПК. 2015. № 1. С. 23-28.

65. Системні зміни. Тваринництво. 2022. 2 червня. URL: <https://www.agrotimes.ua/article/systemni-zminy-yak-zminyvsyagynok-kyryachogo-yaiczua-pislya-pochatku-vijny/>

66. Антонюк Л.Л., Черкас Н.І. Глобальна економічна мережевізація у конкурентному зростанні країн // Міжнародна економічна політика. 2019. № 2 (31) – С.82-100.

67. Зовнішня торгівля України і згадуванням основних країн - контрагентів. URL: <http://www.sfs.gov.ua/ms/f3>

68. Крамський С.О. Селективне управління проєктами та розвиток ринку яєць та яєчних продуктів у повоєнний час: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Теорія та практика менеджменту». Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки. 2022. С. 224-227.

69. Держава Ізраїль. URL: https://www.poultryukraine.com/ua/about-association/association-news/2022/07/association-news_9024.html.

70. Щодо забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 160. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2022-%D0%BF#Text>.

71. Контроль за зростанням цін. URL: <https://dpss.gov.ua/news/uvaga-kontrol-za-zrostannyam-cin>.

72. WIOD, World Input-Output Database. URL: <http://www.wiod.org>

73. Kramskyi S.O. Current trends and problems of the Ukrainian market feggs&eggproductsintheconditionsof uncertainty. Економічні інновації. Одеса: ДУ ІРЕЕД НАНУ, 2022. Т.24. № 2(83). С. 100-109.

74. Куриные яйца по 100 гривень: эксперты считают, что нужно готовиться к росту цен. URL: <https://www.zn.ua/ECONOMICS/kurinye-jajtsa-po-100-hriven-eksperty-schitajut-cto-nuzhno-hotovitsja-k-rostu-tsen.html>

75. Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2022 рік. Постанова КМУ № 1424 від 29 грудня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1424-2021-%D0%BF#Text>.

ПІСЛЯМОВА

У дослідженні розроблено *теоретико-методичні засади селективного регулювання систем товарних ринків* на основі відтворювального підходу, в підґрунтя яких закладено:

а) визначення сутності й типології систем вертикально суміжних товарних ринків;

б) методологічний підхід до селективного регулювання, що передбачає подвійний цілеспрямований вплив на ресурсоутворювальні сектори («точки зростання») або «розриви» товарно-фінансових потоків між секторами й ринками системи за допомогою адаптивних регуляторних механізмів, що дозволяє забезпечити стійкість функціонування товарних ринків в умовах нестабільності;

в) обґрунтування типології та природи «розривів» товарно-фінансових потоків, а також іманентних характеристик «точок зростання» в системах товарних ринків.

Обґрунтовано методологічні положення *мультисуб'єктного регулювання товарних ринків*, яке полягає у формуванні системи селективного регулювання в складі декількох суб'єктів-регуляторів (зокрема, державних і регіональних органів управління) з визначенням відповідних їм функцій і регуляторних механізмів, що дозволить забезпечити стійкість функціонування товарних ринків різних рівнів у повоєнний період.

Удосконалено методологічні засади регулювання систем товарних ринків, які базуються на *системі принципів селективного регулювання* на основі синтезу трьох теорій (економічної стійкості, відтворення ресурсів та сталого розвитку), із виділенням груп *загальних принципів* (доцільність, системність і послідовність, адекватність, передбачуваність, об'єктивність і точність, прозорість), *стійкісних* (превентивність, альтернативність, оперативність, адаптивність, гнучкість і маневреність, динамічність), *відтворювальних* (цілеспрямованість, раціональність співвідношення методів регулювання, відтворювальна пропорційність, ефективність, зворотного зв'язку), та *принципів сталого розвитку* (мінімізація втрат, циклічність процесів відтворення, ринкова інклюзія), що взаємопов'язані між собою та мають спільну відтворювальну основу.

Розроблено *теоретичні положення стійкості в ринковому вимірі* шляхом обґрунтування зв'язку й взаємовпливу стійкості функціонуван-

ня на стійкість збалансованого й відтворювального розвитку систем суміжних товарних ринків, яку визначено як їх здатність відновлюватися й зберігати свою цілісність, покращувати (вдосконалювати) параметри товарно-фінансових потоків, забезпечувати розширене відтворення ресурсів в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін протягом довгострокового періоду, як підґрунтя для розробки адаптивно-превентивних механізмів регулювання товарних ринків у повоєнний період.

Обґрунтовано науково-прикладні основи *державного маркетингу в ринковому вимірі*, що передбачають визначення його сутнісних характеристик та бінарної соціально-виробничої мети, головних маркетингових інструментів для підтримки національних експортерів переробних товарів з урахуванням іноземного досвіду. Доведено, що в умовах повоєнного відновлення економіки заходи державного маркетингу повинні, з одного боку, носити системний характер з охопленням різних рівнів державного управління, з іншого, бути спроможними до гнучкого коригування процесів відтворення в системах суміжних товарних ринків під впливом зовнішніх та внутрішніх змін.

Розроблено науково-прикладні засади розвитку *ринку молочних продуктів* у системі вертикально суміжних ринків на основі встановлення суттєвих ознак періодизації процесу трансформації релевантного ринку в довоєнний і воєнний періоди, що дало можливість обґрунтувати комплекс першочергових заходів державної селективної підтримки для формування подовжених ланцюгів локальних ринків молочних продуктів, в основу яких закладено принцип стійкого задоволення локального споживчого попиту в продуктах першої необхідності.

Розвинено понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема категорії «селективна політика держави», «селективне регулювання систем суміжних товарних ринків», «стійкість функціонування товарних ринків», «стійкість відтворювального розвитку товарних ринків», які, на відміну від існуючих, відображають відтворювальний і стійкісний підходи як методологічну основу дослідження та орієнтовані на оптимізацію загальної ринкової доданої вартості, впровадження національних економічних інтересів в ході селективного регулювання стратегічних товарних ринків.

Визначено прикладні засади подолання «розриву» товарно-фінансових потоків між *торговельним та переробним секторами систем суміжних ринків* для формування рівноправних відносин між суб'єктами цих секторів, усунення недобросовісних торгових практик у їх взаємовідносинах за рахунок використання інструментів селективно-

го регулювання відтворювальних процесів на основі досвіду ЄС і з підготовкою пропозицій до проекту Закону України «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів».

Обґрунтовано стратегічні пріоритети розвитку вітчизняного *ринку м'яса та м'ясних продуктів* в контексті реалізації завдань Плану відновлення України за напрямом «Нова аграрна політика», що передбачають підтримку багатофункціональної кооперації дрібних та середніх товаровиробників, налагодження їх зв'язків із м'ясопереробними підприємствами для формування подовжених ланцюгів зі спільної переробки та реалізації м'ясних продуктів, що дозволить підвищити ефективність функціонування релевантного ринку та забезпечити національну продовольчу безпеку в умовах викликів і загроз.

Визначено структурні зміни і провідні тенденції українського *ринку яєць і яєчних продуктів*, зокрема, посилення олігопольного типу ринкових відносин, наявність потенціалу для диверсифікації ринків збуту, цінова волатильність, що дозволило обґрунтувати пріоритетні напрями розвитку релевантного ринку, орієнтовані на зниження собівартості продукції, згладжування сезонності виробництва, забезпечення споживчого попиту в умовах нестабільності.

ГЛОСАРІЙ

Вертикально суміжний ринок – ринок, який у технологічному ланцюзі межує з релевантним ринком (для якого визначені товарні, географічні та часові межі). Щодо релевантного ринку, вертикально суміжний ринок може знаходитись на різних етапах технологічного ланцюга, тому виділяють верхньосуміжний і нижньосуміжний ринки.

Гомеостазис (грец. стояння, нерухомість) – це властивість динамічної рівноваги складних систем, яка полягає у підтримці суттєво важливих для існування системи параметрів у допустимих межах.

Механізм селективного регулювання розвитку товарних ринків – система заходів та інструментів, форм і методів, адаптовані до нестабільних умов зовнішнього середовища, за допомогою яких держава цілеспрямовано регулює процеси відтворення у системах вертикально суміжних товарних ринках (*авт.*).

Резильєнтність (національна) – стратегія існування країни, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно протистояти зовнішнім і внутрішнім викликам та загрозам (від. англ. resilience – життєстійкість, спроможність відновлюватись).

Ринкова інклюзія – збільшення ступеню участі суб'єктів господарювання, зокрема малих і середніх, у ринковому процесі відтворення, становлення паритетних економічних взаємодій між ними, об'єктивний перерозподіл доходів між секторами товарних ринків, а також задоволення раціонального споживчого попиту, забезпечення фізичної й економічної доступності товарів для населення (*авт.*).

Ринковий «розрив» – розбіжність між фактичними й оптимальними (нормативними) значеннями параметрів товарно-фінансових потоків у системі вертикально суміжних товарних ринків внаслідок послаблення (відсутності) зв'язків і взаємодій між його секторами або ринками, що не забезпечує розширене відтворення ресурсів та оптимізацію загальної доданої вартості в ринковій системі (*авт.*).

Селективна політика держави – цілеспрямована вибіркова підтримка окремих секторів економіки, регіонів, підприємств або їх груп (має вертикальний мікроекономічний характер).

Селективна політика держави (ринковий вимір) – реалізація загальносистемної політики за допомогою заходів та інструментів селективного регулювання певних секторів або «розривів» товарно-фінансових потоків у системах вертикально суміжних товарних ринків у географічних межах держави (має горизонтальний макроекономічний характер; комплексний підхід – *авт.*).

Селективне регулювання – складова промислової політики, що передбачає застосування державою сукупності форм і методів цілеспрямованого впливу на розвиток окремих пріоритетних галузей чи комплексу галузей з метою здійснення структурної перебудови народного господарства.

Селективне регулювання розвитку товарних ринків – цілеспрямований вплив держави на певні сектори («точки зростання») ринків або «розриви» товарно-фінансових потоків для забезпечення відтворювального розвитку систем вертикально суміжних товарних ринків та реалізації стратегічних пріоритетів сталого розвитку держави й суспільства (*авт.*)

Селективність – вибірковість, здатність здійснювати відбір; цілеспрямованість впливу на певні економічні процеси або сектори для реалізації пріоритетів розвитку ринкових систем (*авт.*).

Стійкість – здатність витримувати зовнішній вплив, протидіяти чомусь; здатність системи зберігати свою якість в умовах мінливого середовища і внутрішніх трансформацій.

Стійкість (в контексті воєнної безпеки) – здатність системи управління державою, сил оборони, національної економіки, інфраструктури та суспільства швидко відновлюватися та адаптуватися до змін у безпековому середовищі й до тривалого протистояння в наданні відсічі і стримування збройної агресії проти України.

Стійкість відтворювального розвитку ринкової системи – здатність системи суміжних товарних ринків відновлювати й зберігати свою цілісність, покращувати (вдосконалювати) параметри товарно-фінансових потоків, забезпечувати розширене відтворення ресурсів в умовах зовнішніх впливів і внутрішніх змін протягом довгострокового періоду (*авт.*).

Стійкість гомеостазису ринкової системи – здатність системи товарних ринків відновлювати й підтримувати суттєво важливі для її існування параметри товарно-фінансових потоків у допустимих межах, забезпечувати динамічну рівновагу в умовах постійних внутрішніх і зовнішніх змін (*авт.*).

Стійкість функціонування ринкової системи – здатність системи суміжних товарних ринків відновлювати й зберігати параметри товарно-фінансових потоків в умовах впливу зовнішніх і внутрішніх збурень (*авт.*).

ДОДАТОК 1

Динаміка змін товарної структури зовнішньої торгівлі України, %*

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2010 рік		2020 рік		2021 рік		Зміни структури, %	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
							(6-2)	(7-3)
1	2	3	4	5	6	7	6	7
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	1,5	2	2,4	2,3	2,0	2,2	+0,5	+0,2
II. Продукти рослинного походження	7,7	2,6	24,2	3,7	22,8	2,9	+15,1	+0,3
10. Зернові культури	4,8	0,2	19,1	0,3	18,1	0,2	+13,3	-
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	5,1	0,7	11,7	0,5	10,3	0,6	+5,2	-0,1
IV. Готові харчові продукти	5	4,1	6,8	5,5	5,6	4,9	+0,6	+0,8
V. Мінеральні продукти	13,1	34,8	10,8	15,5	12,4	20,5	-0,7	-14,3
26 руди, шлак і зола	5	1,8	9	0,7	10,5	0,5	+5,5	-1,3
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	6,8	10,6	4,1	13,6	4,1	13,4	-2,7	+2,8
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	1,3	6	1,4	6,3	1,6	6,6	+0,3	+0,6
VIII. Шкури необроблені, шкіра вичинена	0,3	0,3	0,3	0,4	0,2	0,4	-0,1	+0,1
IX. Деревина і вироби з деревини	1,6	0,6	2,9	0,6	2,9	0,6	+1,3	-
X. Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	1,8	2,7	0,8	2	0,8	1,5	-1,0	-1,2
XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби	1,4	3,3	1,6	4,2	1,3	3,7	-0,1	+0,4

Закінчення додатку 1

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	2010 рік		2020 рік		2021 рік		Зміни структури, %	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
							(6-2)	(7-3)
	1	2	3	4	5	6	7	6
XII. Взуття, головні убори, парасольки	0,3	0,8	0,3	0,8	0,8	1,3	+0,5	+0,5
XIII. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	0,8	1,5	0,9	1,4	0,8	1,3	0,0	-0,2
XIV. Перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	0,1	0,5	0,2	0,3	0,2	0,3	+0,1	-0,2
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	33,7	6,8	18,3	5,8	23,5	6	-10,2	-0,8
72. Чорні метали	28,4	3,2	15,6	1,9	20,5	2,1	-7,9	-1,1
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	11	13,4	9,1	21,3	7,7	19,5	-3,3	+6,1
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	6,3	6	1,5	10,6	1,0	10,4	-5,3	+4,4
XVIII. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	0,5	1,5	0,3	2,4	0,3	2,1	-0,2	+0,6

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua/>)

Індикатор обмежень роздрібної торгівлі у країнах ЄС

Країни	Обмеження при відкритті нових торговельних об'єктів	Обмеження при роботі роздрібних торговців
Італія	4,5	1,3
Люксембург	4,5	1,6
Велика Британія	3,9	0,7
Ірландія	3,8	0,5
Данія	3,7	0,7
Німеччина	3,5	1,6
Мальта	3,3	1,3
Іспанія	3,3	2,8
Нідерланди	3,1	0,9
Швеція	2,6	0,6
Словенія	2,4	0,8
Бельгія	2,4	2,1
Австрія	2,3	2,3
Угорщина	2,3	0,6
Португалія	2,0	2,2
Франція	1,8	3,4
Фінляндія	1,8	1,1
Греція	1,7	1,5
Хорватія	1,6	0,6
Польща	1,4	1,2
Румунія	1,3	2,5
Литва	1,3	0,8
Чехія	1,3	1,0
Болгарія	1,2	0,8
Словаччина	1,2	0,7
Латвія	1,0	0,8
Естонія	1,0	0,6

*Укладено на основі даних Private Label Today (<https://www.plmainternational.com/industry-news/private-label-today>).

Пропозиції

до проєкту Закону України «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» (реєстр. № 6068-2 від 29.09.2021)

Внести до проєкту Закону України «Про захист від недобросовісних торгових практик у відносинах між суб'єктами господарювання у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів» такі зміни та доповнення:

Частину 1 статті 2 викласти у такій редакції: «Дія цього Закону поширюється на відносини, які виникають між покупцями та постачальниками при постачанні сільськогосподарських та харчових продуктів, якщо обсяг доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) покупця за останній звітний рік перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним валютним курсом, установленим Національним банком України, що діяв в останній день цього року. При визначенні зазначеної суми враховуються також суб'єкти господарювання, пов'язані з покупцем відносинами контролю відповідно до статті 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Частину 1 статті 4 викласти у такій редакції: «Недобросовісні торгові практики – будь-які дії, що грубо відхиляються від сумлінної комерційної поведінки, що суперечать добросовісним і чесним діловим звичаям у господарській діяльності і які в односторонньому порядку нав'язуються однією стороною у сфері постачання сільськогосподарських та харчових продуктів іншій».

Пункт 4 частини 3 статті 5 викласти у такій редакції: «Скасування поставок сільськогосподарських та харчових продуктів, термін придатності яких не перевищує 30 днів, крім випадку, коли про таке скасування повідомляється не менше ніж за 30 календарних днів до дати постачання».

У пункті 5 частини 3 статті 5 слова «умов договору поставки сільськогосподарських та харчових продуктів» замінити словами «умов поставки сільськогосподарських та харчових продуктів».

У пункті 8 частини 3 статті 5 слова «умови договору поставки сільськогосподарських та харчових продуктів» замінити словами «умови поставки сільськогосподарських та харчових продуктів».

Пункти 1 та 2 частини 1 статті 5 перенести до статті 4 та вважати відповідно пунктами 12 та 13 частини 3 статті 4.

Пункти 3, 4 та 5 частини 1 статті 5 вважати відповідно пунктами 1, 2 та 3 частини 1 статті 5.

Частину 2 статті 5 викласти у такій редакції: «Вартість послуг, наданих згідно договору про торговельне співробітництво або іншого відповідного договору за певний час, не може перевищувати десяти відсотків загальної вартості сільськогосподарських та харчових продуктів, які були поставлені на підставі всіх укладених між такими суб'єктами господарювання договорів купівлі-продажу (поставки) тощо та щодо яких були надані такі послуги за цей же час. Встановлення, схилання до узгодження у договорі та/або стягнення більшого сукупного розміру є недобросовісною торговою практикою, забороняється і тягне за собою відповідальність згідно з законом.

У разі перевищення зазначених у цій частині обмежень відповідна різниця підлягає поверненню постачальнику протягом 15 календарних днів.»

Статтю 8 викласти у такій редакції: «Стаття 8. Порядок звернення із заявою про захист прав особи, права яких порушені діями, визначеними цим Законом як недобросовісні торгові практики, можуть звернутися до Антимонопольного комітету України, його територіальних відділень із заявою про захист своїх прав».

Об'єднання виробників, інші організації постачальників або асоціації, організації роботодавців та їх об'єднання мають право подавати заяву на вимогу одного або кількох їхніх членів або, у відповідних випадках, на вимогу одного або кількох членів їхніх організацій-членів, коли ці члени вважають, що їх права порушено діями, визначеними цим Законом як недобросовісні торгові практики. Подавати заяви в інтересах певних постачальників можуть також громадські організації.

Антимонопольний комітет України за вимогою заявника зобов'язаний здійснити заходи щодо захисту особи заявника та/або постачальників, в інтересах яких подана заява. Заявник має право вказати на інформацію, конфіденційність якої він вимагає забезпечити. Антимонопольний комітет України може почати розслідування за власною ініціативою, зобов'язавши певні суб'єкти господарювання надати договори та інші документи.»

Статтю 14 доповнити абзацом наступного змісту: «Шкода, заподіяна порушеннями вимог цього Закону, відшкодовується особою, що вчинила порушення, у подвійному розмірі завданої шкоди».

**АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ДУ «ІНСТИТУТ РИНКУ
І ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ»**

БУРКИНСЬКИЙ

Борис Володимирович – директор, академік НАН України, доктор економічних наук, професор

НІКІШИНА

Оксана Володимирівна – завідувачка відділу ринкових механізмів та структур, доктор економічних наук, старший науковий співробітник

ТАРАКАНОВ

Микола Леонідович. – старший науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук, ст. науковий співробітник

ЛИСЮК

Володимир Митрофанович – головний науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, доктор економічних наук, професор

ЩЕРБАК

Анатолій Васильович – старший науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук

АНТОНЮК

Павло Олегович – старший науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук

ЛОЗОВА

Тетяна Петрівна – науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук

КРАМСЬКИЙ

Сергій Олександрович – старший науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат технічних наук, доцент

БОЧКАРЬОВ

Денис Олександрович – науковий співробітник відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук, докторант

ЗЕРКІНА

Оксана Олександрівна – здобувачка відділу ринкових механізмів та структур, кандидат економічних наук, доцент

ЧЕБОТАРЬОВА

Наталія Йосипівна – аспірантка відділу ринкових механізмів та структур.

ТЕРНАВСЬКИЙ

Антон Ігорович – аспірант відділу ринкових механізмів та структур.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БУРКИНСЬКИЙ Борис Володимирович
НІКІШИНА Оксана Володимирівна
ТАРАКАНОВ Микола Леонідович та ін.

**СЕЛЕКТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ТОВАРНИХ РИНКІВ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

Коректор Н.І. Носова

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 15,46.
Тираж 300 пр. Зам. № 13/26

Видавець та виготовлювач:

ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України»
Французький бульвар, 29, м. Одеса, 65044, Україна
Тел.: (048) 722-29-05
e-mail: oss_iprei@ukr.net
сайт: <http://www.impeer.od.ua>
Свідоцтво ДК №6782 від 29.05.19